

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)''10/12''
ББК 63.3(4Укр)4

Наталія Кальніцька

●

БОРОТЬБА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКИХ КНЯЗІВ ЗА КИЇВ У ДОБУ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

У статті визначаються основні кроки політичної діяльності чернігово-сіверських князів у боротьбі за великий київський стіл у часи феодального дроблення. Увага приділяється розгляду політики окремих представників династичної гілки Ольговичів.

Після проведення Любецького з'їзду (1097 р.) за Давидовичами закріпився Чернігів, за Ольговичами – Новгород-Сіверський, Ярослав відбув до Мурома. Проте вони були усунуті Всеволодовичами від права спадкування Києва. Незважаючи на цю кривду, Олег Святославич спокійно правив на новгород-сіверському столі. Головна мета ним була досягнута: Чернігово-Сіверська земля офіційно була зафіксована за його родичами, хоча його династична гілка зайняла вже друге місце у системі чернігово-сіверських столів, а також рід Святославичів у праві на Київ став третім всупереч законам генеалогічного спадкування.

Указане доводить, що загальні інтереси чернігово-сіверських князів були для нього вищі, ніж особисті. З цього приводу кінець XI – початок XII ст. характеризувався стабільністю. До того ж Святославичі не втручалися у боротьбу за Київ, враховували прихильність київської громади до впливового князя Володимира Мономаха, при якому централізована влада тимчасово посилилась. Князь Давид потрапив під вплив київського князя, і Чернігів за його правління був зв'язаний із політичними заходами Мономаха, тоді як Олег у жодному поході великого князя Володимира не брав участі. З 1097 р. історичне життя обох чернігово-сіверських князівств одразу пішло різними шляхами: Олег продовжував започатковану ним політику оборони своєї землі, а дії Давида були підкорені політиці Києва. Зі смертю Давида у 1123 р. закінчився етап боротьби Святославичів за незалежність Чернігово-Сіверської землі.

Наступним чернігівським князем став Ярослав Святославич, який до 1123 р. був муромо-рязанським правителем. Проте Ярослав Святославич не мав підтримки серед чернігівської громади, а тому Ярослав пішов на зближення з київським князем Мстиславом Володимировичем. Усе вказане свідчить про політичну слабкість чернігівського князя Ярослава, оскільки після смерті київського князя Во-

© Кальніцька Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

лодимира Мономаха найстаршим князем Русі був саме Ярослав, який мав нагоду претендувати на Київ. Проте цього не сталося: неенергійний Ярослав визнав владу сина Володимира Мономаха – Мстислава і, більше того, заручився його підтримкою.

Таким становищем скористався син Олега Святославича – Всеволод Ольгович, який у 1128 р. захопив Чернігів, розбивши військо Ярослава, а його самого полонив. У відповідь Мстислав зі своїм братом Ярополком підійшли до Чернігова. На боці Всеволода Ольговича виступили половці, але їх перехватив Ярополк, який в цей час зайняв Курське Посейм'я. У Курську був посаджений його племінник Ізяслав Мстиславич. Мстислав розпочав осаду Чернігова, вимагаючи від Всеволода повернення чернігівського столу Ярославу. Переговори тривали майже все літо, але справа Ярослава не вирішувалася. Нарешті київський князь відійшов від договору із Ярославом і взяв сторону Всеволода Ольговича.

По-перше, за Мономашичами закріпилася частка чернігівських володінь – Курське Посейм'я, по-друге, Святославичі були послаблені та все ще залежали від Києва, а по-третє, сам Мстислав успадкував Київ усупереч своєму дядьку Ярославу, і це нагадувало йому ситуацію, яка склалася між Ярославом та його племінником Всеволодом Ольговичем.

У такій ситуації Мстислав отримав нові землі, Всеволод Ольгович сидів у Чернігові, громада якого сприйняла його добре. Єдиним незадоволеним лишився старий князь Ярослав. Щоб не сталося нової усобиці, князь Мстислав, поміркуювши, за виразом С.Д. Федаки, "...дав себе умовити" [1]. Після цього Ярослав вирушив до Мурому, а його лінія була виключена із старійшинства у своєму роді.

Чернігівський князь Всеволод Ольгович віддав Новгород-Сіверський уділ Давидовичам, брати його отримали окремі міста в Чернігівщині. На деякий час на Русі встановлюється мир. Всеволод разом із Мстиславом здійснюють походи проти Полоцького князівства й Литви. У 1132 р. Мстислав помирає, а київським князем стає Ярополк.

У 1135 р. суздальський князь Юрій запропонував Ярополку обмін волостями: Юрій віддав Ростов, Суздаль з їх областями, залишивши собі частину волостей, а отримав Переяслав. Проте володарями Переяславського князівства були сини померлого Мстислава, які й звернулися по допомогу до Всеволода Ольговича. Для нього це була вдала нагода, щоб втрутитися у внутрішні справи Мономаховичів. Саме з даного моменту Святославичі (особливо Ольговичі) знову стають активними у внутрішній політиці. Ольговичі вже не відступали від своєї мети – відновити династичні права на Київ.

Після боротьби за першість в інших землях Русі Ольговичам все ж таки пощастило. „В лѣто 6646. Преставися Ярополкъ Володимѣровичъ. Того ж лѣта съде на столѣ Всеволодъ Ольговичъ” [2]. Вдалося це Всеволоду за допомогою невеликої дружини та військ брата Святослава й Володимира Давидовича. Київський князь В'ячеслав, брат покійного Ярополка, добровільно поступився Всеволоду й відійшов до переяславського столу. 5 березня 1138 р. Всеволод Ольгович з „...честю і великою славою ввійшов до Києва” [3]. Згідно із С.Д. Федакою, який підкреслював, що сенс політики Всеволода дуже простий: „...перетворити адміністративно-політичну структуру України-Русі з дуальної на унітарну, зруйнувати протистояння між Ольговичами та Мономашичами, зруйнувати жорстку прив'язку окремих родів до певних земель... Успішна політика щодо Мономашичів не завжди компенсувалася такими ж успіхами щодо родичів... Усередині України-Русі Всеволод підтримував сталий баланс сил, але мудро не поширював свою активність на колонії...” [4]. Він надавав братам міста на Київщині, які були далеко від їхніх земель, не давав їм затвердитися, тримав під своїм контролем. У 1142 р. Всеволод віддає Турів своєму сину Святославу, а потім його переводять до Володимира-Волинського. Всеволод Ольгович пішов на сепаратну угоду з Давидовичами, дав їм по два міста і тим самим поставив своїх братів у скрутне становище. Проте Ігорю Ольговичу, який володів Путивлем, великий київський князь від-

дав Юр'єв, Городець і Рогачів, а також пообіцяв після своєї смерті передати Київ. Про все це стало відомо на князівському з'їзді в 1143 р. (або в 1145 р.) [5]. У своїй боротьбі з Мономашичами Всеволод уклав договір з правителями Галичини, а також традиційно використовував половців. Мстиславичі відмовилися підпорядковуватися вимогам Всеволода: ні Андрій, ні В'ячеслав Володимировичі (перяславський та турівський князі) не бажали віддавати своїх волостей Всеволоду. Тому походи київського князя Всеволода закінчилися невдачею. Мономашичі залишили за собою вказані землі.

Закріпившись на київському столі, Всеволод Ольгович схилявся до політики „розділяти і пересварювати”. Проте результати її були не дуже тривкими, „...а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив” [6]. Той же М.С. Грушевський визнавав, що „талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком місце в сій лінії, щоб потім сягнути її по гегемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода” [7]. Літописець зазначав, що „Седя Ольгович в Києве и нача замышляти на Володимировича и на Мстиславича, надеяся сим своєю и хотя всю землю сам держати...” [8]. За правління Всеволода не було князя достатньо впливового, щоб протидіяти йому (за винятком суздальського князя Юрія у Північно-Східній Русі). І тому, коли Всеволод оголосив своїм наступником брата Ігоря Ольговича, йому ніхто не суперечив. Рід Ольговичів вирівнювався з родом Мономашичів у праві на великий київський стіл. За П.В. Голубовським, заява Всеволода про рівність Ольговичів із Мономашичами трактувалася як визнання рівноваги Києва з Черніговом [9]. Одним із ініціаторів зміни влади у Києві була місцева громада, яка і без того вже підтримувала Мономашичів.

На відміну від свого попередника, доля Ігоря Ольговича не була такою вдаю: „В лѣто 6654. Преставися Всеволодъ, князивъ в Киевѣ 7 лѣтъ; по немъ сѣде братѣ его Игорьъ. Изгони же его Изяславъ Мстиславичъ” [10]. Проте пробути київським князем Ігорю Ольговичу судилося менше двох тижнів. Київські бояри відступилися від клятви й запросили до Києва Ізяслава Мстиславича. Переможцями стали саме Мстиславичі: „Игорь отсталъ отъ другихъ; конь его увязъ въ болото и онъ тамъ былъ отысканъ только черезъ 4 дня, окованъ и посаженъ въ “порубъ”; братъ его Святославъ достигъ устья Десны; племянникъ Святославъ Всеволодовичъ прибѣжалъ въ монастырь св. Ирины, гдѣ и былъ захваченъ; преслѣдовали побѣжденных до устья Десны...” [11]. За умовами договору Ігор Ольгович мав стати ченцем, але „В літо 6655. Убиша Кияне Игоря Ольговича снемьшися вЪчемъ” [12].

На жаль, політика Всеволода Ольговича призвела до подальшої відчуженості Ольговичів і Давидовичів. Більш того, Давидовичі сподівалися визволитися від Ольговичів та зібрати всю Чернігово-Сіверську землю до рук своєї родової гілки. Саме ця розбіжність Ольговичів і Давидовичів роз'єднувала їх сили й робила слабкішими у боротьбі з Мономашичами.

Цікавим постає факт, що з цього часу чернігово-сіверські князі зіткнулися з новими суперниками за київський стіл – князями суздальськими й Мстиславичами. Лише вміле лавірування між двома кланами давало змогу чернігово-сіверським князям втримувати свої землі і навіть претендувати на інші.

Насамперед це стосується чернігівських амбіцій щодо Києва. Ослаблені Ольговичі у цей час не могли повернутися до київського питання, а ось Давидовичі мали змогу це спробувати. У 1151 р. у міжособній війні загинув Володимир Давидович, який володів Черніговом з 1139 р. Його брат Ізяслав став чернігівським князем та правив тут протягом 1151 – 1154 рр. На деякий час він заволодів „вотчиною” Ольговичів – землею в'ятичів, але потім повернув її Святославу Ольговичу. У 1154 р. Ізяслав Чернігівський намагався стати київським князем, але за життя В'ячеслава Володимировича цим надіям не судилося збутися. Після його смерті Ізяслав Давидович посів у Києві, але звідти його вже вибив Юрій Довго-рукий.

У 1156 р. у Ізяслава Давидовича розпочалися непорозуміння зі своїм племінником Святославом Володимировичем, який захопив місто Березий. Ізяслав втретє спробував оволодіти Києвом. І це йому вдалося за допомогою половців у травні 1157 р. [13]. За династичними умовами він віддав Чернігів спершу племіннику Святославу Володимировичу, а потім – Святославу Ольговичу. Святослав Володимирович став правити у Вщижі. Святослав Всеволодович (Ольговичі) отримав новгород-сіверський лен.

Але в 1159 р. Ізяслав був вимушений покинути Київ. Не змінюючи існуючої ієрархії, Ізяслав Давидович разом з половцями взяв собі землі всіх в'ятичів, намагався, але невдало, захопити Путивль та інші міста, спалив Вир: „Ізяславу ж стоя с половцы, велику пакость сотвориша села пожгоша, люди повоеваша...” [14].

Зі вгасанням лінії Давидовичів у 1167 р. припинилася тимчасова боротьба з Ольговичами, які й стали єдиними володарями Чернігово-Сіверської землі. Слушною є думка М.С. Грушевського, що чернігівські уділи „...зістаються в руках одної галузі – Ольговичів, що поділяється в другій половині XII ст. на дві лінії – старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу – від Святослава Ольговича. Хоч між сими двома лініями бували конфлікти і змішання при переміні столів, як ми бачили в старших поколіннях, але загалом узявши князі сеї лінії... трималися певного порядку в переході столів від князя до князя” [15].

Після непорозумінь у середині чернігівської династії Ольговичі контролюють внутрішню ситуацію, вирішують усі питання на загально-чернігівських з'їздах, що забезпечує все більше єднання та „одинацтво” династії. Крім того, Чернігово-Сіверська земля майже півстоліття не відчувала на собі військових конфліктів, відрізнялася міцністю князівської влади. Об'єднана династія Ольговичів повернулася до питання, яке відкрив ще свого часу Всеволод Ольгович – повернути право на володіння Києвом.

Саме боротьба за Київ, за право першості у Південній Русі стає головним напрямом зовнішньої політики Ольговичів. До того ж характерною ознакою діяльності чернігово-сіверських династій залишається використання половецьких військ у випадках необхідності. Друга половина XII ст. – це так званий третій період відносин давньоруських князів зі Степом, що характеризувався різноманітністю відносин: від воєнних сутичок до шлюбних угод.

Друга половина XII ст. була сприятливою для Ольговичів, котрі мобілізували свої зусилля для боротьби за гегемонію у Південній Русі. Реальним суперником для них був володимиро-суздальський клан. Інтереси двох династій перетиналися і в Києві, і в Новгороді, і в Галичі. Тільки з початку XIII ст. з'являється ще одне міцне політичне утворення – Галицько-Волинське князівство [16]. На наш погляд, саме так можна охарактеризувати загальні положення зовнішньої політики чернігівських Ольговичів.

Улітку 1173 р. за ініціативою Андрія Боголюбського здійснився другий похід на Київ. Як старший з князів Святослав Всеволодович став на чолі війська. Ростиславичі погодилися віддати Київ одному з представників союзного війська – Ярославу Луцькому. Святослав Всеволодович скоріш за все теж взяв участь у переговорах. Як тільки Ярослав сів у Києві, він став вимагати у великого князя волості у Києві. Ярослав не виконав його вимог. І Святослав, зібравши дружину, здійснив похід на Київ та пограбував майно Ярослава. Тим часом Ростиславичі розпочали переговори з Андрієм. Здавалося, ростовсько-суздальська коаліція знов перемагає, але вбивство Андрія Боголюбського у червні 1174 р. на деякий час послабило вплив цього клану.

Зазначимо, що з кінця 70-х рр. XII ст. доля великокнязівського столу опинилась у руках двох князівських родів: чернігівських Ольговичів і смоленських Ростиславичів. Певний вплив на південно-руські справи здійснював також володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо. Це був найвдаліший час для Святослава Всеволодовича. Розуміючи той факт, що реальна силова перевага у суздальському клані, він забезпечував собі надійний тил. Після смерті Андрія

Святослав підтримував тісні дипломатичні відносини з князями Північної Русі. Єдиними суперниками у боротьбі за Київ для нього залишалися лише Ростиславичі. Зазначимо, що вже на той час Київ значно послабив свої позиції, володіння ним, так би мовити, давало більше моральну першість, ніж реальну міць. Це й забезпечувало ту легкість, з якою змінювалися князі на великому київському столі. Тому не дивно, що Святослав зумів одержати Київ майже без боротьби.

Справа у тому, що походи київського князя Романа Ростиславича проти половців були, м'яко кажучи, невдалими: половці активно грабували руські міста, що було ніяк не на користь авторитету київського князя. І 20 липня 1176 р. Святослав Всеволодович уперше стає київським князем. Святослав володів і київським столом, і київськими волостями, що високо цінувалося серед князів.

Звичайно, Ростиславичі не хотіли так легко втратити великий київський стіл. Тому вони швидко зібрали війська та підійшли до Києва. Але вирішальної битви не сталося, бо Святослав відступив до Чернігівщини. На цьому завершилося перше нетривале перебування Святослава на київському столі. Поміркувавши, Ростиславичі пішли на компроміс та підписали угоду зі Святославом, згідно з якою великим князем ставав Святослав, а „Руська земля” (майже вся Київщина) належала Ростиславичам. Причому у літопису обох князів – Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича – називали „великими”. Святослав прийняв такі умови, оскільки це був найвдаліший для нього варіант. Проте він мав лише формальну владу, з усіх боків його оточували Ростиславичі, які обмежували його діяльність.

Святослав намагався позбутися такого тягара. І наприкінці 1180 р. він здійснив спробу подолати Давида Ростиславича у Вишгороді. Це йому не вдалося і він тікає до рідного Чернігова. До першої половини 1181 р. обидві сторони – Святослав та Рюрик – готувалися до війни. Нарешті влітку 1181 р. князі підписали угоду, яка відтворювала умови договору 1176 р. Святослав посідав на великому київському столі, був першим серед південних руських князів, а Ростиславичі володіли Київщиною. М.С. Грушевський визначав, що цей договір „...привів українську політику до рівноваги, що й протривало до смерті Святослава Ольговича, яких тринадцяти літ” [17].

Дуумвірат, що об'єднав два ворогуючих клани: Ольговичів та Ростиславичів, забезпечував стійку владу лише у Південній Русі. Цього було не досить для амбіцій Святослава. На початку 80-х рр. XII ст. Святослав намагався контролювати й суздальські справи, тому розпочав боротьбу за Рязань, потім – за Новгород. Проте вдало діяти на два боки (боротися з Ростиславичами за Київ та із Всеволодом Суздальським за гегемонію на півночі) йому не вдалося.

Хоча реальну владу Святослав мав лише на території південно-руських земель, все ж таки в часи його правління князі північних земель займали нейтральну позицію. За кордоном Святослава високо цінували. Так, вчені припускають, що онука Святослава, Євфимія Глібівна, у 1194 р. могла стати дружиною візантійського цесаревича Олексія [18].

Постать Святослава Всеволодовича в історичній літературі викликає багато суперечностей. Це – ніби дві різні людини, настільки протилежні точки зору авторів, оскільки кожен з них вибирав на свій смак факти з життя князя. „Літописець все ж не зміг приховати любов киян до Святослава. Завдяки йому ми знаємо живого князя з його повсякденними турботами, людськими рисами. Літописна характеристика – не карикатура, а натуралістичний портрет, намальований, правда, пензлем недруга, тоді як характеристика „Слова” – це барвиста урочиста мозаїка, набрана з кращих моментів його біографії” [19]. Таким чином, Святослав Всеволодович був гідний київського столу, мав великий авторитет не лише серед рідної чернігівської громади й киян, але й серед представників інших династій Русі та іноземних держав.

Продовжив загальну політику династії Ольговичів щодо київського князівсь-

кого столу Всеволод Святославич Чермний, син Святослава Всеволодовича. Князь Всеволод, як найстарший в роду, зайняв чернігівський стіл, на якому князував уперше з 1204 – 1206 рр., потім він декілька разів повертався з Києва до Чернігова. Зрештою він помер чернігівським князем [20].

Після того, як Ігор Святославич у 1198 р. отримав чернігівський стіл, його сини, як молодші в роду, залишали по собі лише Путивльське князівство. Саме це стало суто „чернігівським” чинником боротьби за галицьку спадщину [21]. Таким чином, ще у 1202 р., після смерті Ігоря Святославича, Ольговичі вступають до союзу з Рюриком проти князя Романа й прямують до Галича.

Ображений Роман Мстиславич випередив їх та з галицьким і володимирським військами захопив Київ, де залишив свого кузена Інгвара луцького. Рюрик відійшов до Овруча, а Ольговичі до своєї волості. Роман галицький не бажав Києва, а лише піклувався про свою землю. Наступного року Рюрик з Ольговичами та половцями взяв Київ, який дуже постраждав після цього та значення його ще більше впало: „Генваря 2 взят бысть Киевъ Рюриком и Олговичи и всею половецкою землею. И сотворися велико зло в Руской земли, якого же зла не было от крещения в Руской земли” [22]. Роман знову вирушив на суперників, але вже з метою замиритися. Та в 1205 р. після походу на половців Роман велів схопити Рюрика й віддати до монастиря. У тому ж році у війні з поляками гине й галицько-волинський князь Роман Мстиславич.

Тим часом, у 1206 р. київським князем став Всеволод Святославович Чермний. Саме у цей період династія Ольговичів посіла на всіх українських князівських столах та мала змогу контролювати більшу частину Давньоруської держави, що не вдавалося жодному князю у XII ст. Таким чином, авторитет і могутність Ольговичів на початку XIII ст. були безперечними. Зазвичай, цього не міг допустити суздальський клан. Особливо, коли вже Переяславщина – земля, в якій були міцні просуздальські орієнтири, потрапила до рук чернігівських династій (тут сидів син князя Всеволода), суздальський князь Всеволод спершу вирішив помститися половцям – одвічним прибічникам Ольговичів.

Проте князі Рюрик Ростиславич і Мстислав Романович розгорнули війну за Київ. Приблизно у 1210 р. між Рюриком і Всеволодом III була підписана угода, за якою Рюрик мав зректися київського князівського столу й перейти до Чернігова, а Всеволод ставав великим київським князем. Рюрик Ростиславич князував у Чернігові до 1212 р. (або до 1214 р.) [23], де й помер. Цікаво, що джерела вказують на той факт, що під загрозою Мстислава Удатного Всеволод Чермний, покинувши Київ у 1214 р., помирає саме чернігівським князем у 1215 р. [24]. Воскресенський літопис наводить дату 1212 р. [25]. На жаль, немає чіткого уявлення про справжній стан речей. Можливо, існувала угода між Рюриком і Всеволодом, але вона могла порушуватися, й боротьба за Київ відновлювалася. Проте обидва князі померли у Чернігові.

Після смерті суздальського князя Всеволода Ольговичі встановили владу на Київщині, але Ростиславичі вибили їх з Києва. Ольговичі спершу компенсували таку втрату Переяславом. За думкою Дж. Феннела, 1212 – 1223 рр. – це період піднесення Ростиславичів й занепад Ольговичів. Тільки три землі були поза владою Ростиславичів: Чернігово-Сіверська, Рязанська і Муромська. Стабільність становища у Південній Русі була здобута завдяки згуртованості Ростиславичів і падінню Ольговичів [26]. Зрозуміло, що наступні два чернігівські князі – брати Всеволода – Гліб Святославич (1215 – 1219 рр.) та Мстислав Святославич (1219 – 1223 рр.) – навіть не спробували боротися за першість.

Наступним чернігівським князем став син Всеволода Святославича Чермного Михайло (1224 – 1234 рр.). Але М.С. Грушевський зазначав, що „стрий” Михайла Олег Ігоревич, князь курський, мав більше прав на чернігівський стіл. У цей час на Русі, за виразом М.С. Грушевського, „в основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського й чернігівського” [27]. На початку 30-х років XIII ст. змінився напрям зовнішньої політики князя Михайла Чернігівського. До

1231 р. між київським та чернігівським князем були дуже дружні стосунки. Зміні відносин сприяло декілька чинників. По-перше, Михайло Всеволодович надав притулок новгородській опозиції. З цього приводу восени 1231 р. проти князя Михайла був організований каральний похід. Взимку 1232 – 1233 рр. Михайло здійснив свій похід на Київ. Спочатку князю Данилові вдалося врегулювати ситуацію мирним шляхом. Але в 1234 р. князь Михайло знову здійснив похід на Київ.

Паралельно з цими подіями відбувалися зміни й у Києві. Після травня 1235 р. київський стіл швидко змінював свого господаря. У березні 1238 р. Ярослав Всеволодович зайняв суздальський стіл. Для цього він віддав київський стіл Михайлу Чернігівському, під владою якого об'єдналися землі Чернігова, Києва, Галича. У Галичині сидів син Михайла – Ростислав. Здавалося, що настав зоряний час князя Михайла. Але скористатися ним йому не вдалося, оскільки велика біда рушила на Русь. Північна її територія вже відчула на собі спустошливі походи монголів.

Таким чином, чернігово-сіверські князі вели активну зовнішню політику протягом XII – першої третини XIII ст. Головними напрямками були київський, суздальський, галицький. Проте територіальні володіння чернігово-сіверських князів не зростали. Але боротьба за нові територіальні здобутки була першочерговою необхідністю чернігово-сіверських князів. Зазначимо, що внутрішній порядок у Чернігово-Сіверській землі цілком залежав від агресивної зовнішньої політики місцевих династій. Боротьба за Київ протягом XII – першої третини XIII ст. велася між Мономахичами та Ольговичами, що свідчило про впливовість обох князівських кланів.

1. Федака С.Д. Сини Володимира Мономаха – Мстислав Великий і Ярополк/ Сергій Федака // Історія України. – 1999. – № 46. – С.10.
2. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
3. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Том II. Ипатьевская летопись. – Стб. 300.
4. Федака С.Д. Чернігівський князь Всеволод Ольгович/ Сергій Федака // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 30 –31.
5. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в./ Олег Михайлович Рапов. – М.: Изд-во Моск. университета, 1977. – С. 106 – 107.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. II. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 143.– (Пам'ятки історичної думки України).
7. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 122.
8. Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV в. / Дмитрий Иванович Багалей – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1882. – С. 110.
9. Голубовский П.В. История Северской земли до половины XIV в. / Голубовский П.В. – К.: Изд-во П. Завадзкого, 1881. – С. 122.
10. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
11. Багалей Д.И. Вказ. праця. – С. 198.
12. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
13. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Том II. Ипатьевская летопись.– Стб. 488.
14. Полное собрание русских летописей. – Л.: Наука, 1989. – Т. XXXVIII. Радзивилловская летопись. – С. 130.
15. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 325.
16. Зайцев А.К. Черниговское княжество/ А.К. Зайцев // Древнерусские княжества X – XIII вв./ Под ред. Л.Г. Бескровного. – М.: Наука, 1975. – С. 116. – (Труды / Институт истории СССР Академии наук СССР).
17. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 207.
18. Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі/ Микола Федорович Котляр. – К.: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2002. – С. 82. – (Праці / Ін-т історії України НАН України).
19. Федака С.Д. Святослав III – князь „Грізний великий київський” / Сергій Федака // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 38.

20. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1991. – Том I. Лаврентьевская летопись. – С. 426.
21. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Леонтій Вікторович Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 49. – (Праці / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
22. Полное собрание русских летописей. – Л.: Наука, 1989. – Т. XXXVIII. Радзивилловская летопись – С. 154.
23. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Людмила Студьонова. – Чернігів: РВК Деснянська правда, 1998. – С. 17.
24. Татищев В.Н. История Российская: В 7 т./ В.Н. Татищев– М. – Л.: Наука, 1964. – Т.4.– С. 192.
25. Полное собрание русских летописей. – СПб: Изд-во Археограф. комиссии, 1856. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку.– С. 118.
26. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200 – 1304 / Феннел Дж.; пер. с англ. В.В. Голубчикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 97, 214.
27. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 243 –244.

В статье определяются основные шаги политической деятельности чернигово-северских князей в борьбе за великий киевский престол во времена феодального дробления. Внимание уделяется рассмотрению политики отдельных представителей династической ветки Ольговичей.

The article is devoted to the general steps of signs of political activity of Chernigov-Seversk princes in the struggle for Kiev in time of the feudal parceling. The particular attention is devoted to looking through of policy of some representatives of dynasty of the Olgoviches.

Віталій Євстратов



«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОДІЙ ХІ-ХІІ СТОЛІТЬ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

У статті зроблено аналіз поглядів істориків, літераторів східних, західних, південних слов'ян у процесі перекладів, вивчення змісту «Слова о полку Ігоревім», припущень щодо автора «Слова», досягнень археологів, краєзнавців Чернігівщини з вивчення історії Чернігово-Сіверщини в ХІІ-ХІІІ століттях.

Поему «Слово о полку Ігоревім» знайшов Мусін-Пушкін у 1800 році. Це було сенсацією. Поема визнана дорогоцінною пам'яткою культури східного слов'янства. З того часу вона вивчається істориками, літераторами й археологами. На Чернігівщині є один екземпляр «Слова о полку Ігоревім» видавництва 1800 року, який зберігається в Ніжинському державному університеті імені М.В.Гоголя. У бібліотеках Чернігова, Новгорода-Сіверського, Ніжина зберігається велика кількість «Слова» різних років видання та роботи дослідників цього твору. Більшість з них вважає, що цей твір написано на Чернігово-Сіверщині. І з цим можна погодитись. «Слово о полку Ігоревім» зайняло почесне місце в середньовічному епосі, до якого належить «Пісня про Роланді» (Франція), «Пісня про нібелунгів» (Німеччина) та інші поеми середньовіччя. Частина істориків вважає, що зміст і значення «Слова» як геніального твору ще недостатньо досліджені.

П.П.Толочко складний період в історії східних слов'ян з 1185 по 1240 роки називає епохою «Слова о полку Ігоревім», оскільки в цій геніальній поемі відтворено трагедію походу Ігоря і одночасно звучить заклик до князів Русі об'єднатись і разом боротися проти ворогів. Тому цю епоху потрібно ще детально вивчати.¹

Б.А.Рибаків підкреслює, що в поемі через призму коротких мудрих сторінок автор ніби розстилає перед нами панораму великої рівнини Русі і показує становище земель від Карпат до низовини Волги, від Ільмень-озера до Чорного моря.² Наше завдання – всебічно вивчити події, пов'язані з життям і діяльністю слов'ян-сіверян в ту епоху середньовіччя.

Д.С. Лихачов твердить, що заклик в «Слові» до єдності доводиться не лише на прикладі невдалого походу князя Ігоря проти половців, але й розкриває широкий образ Руської землі, яка має велику кількість міст, річок, численне населення, безкраї простори рідної слов'янської землі.³

Краєзнавець О.П.Добруня вважає, що «Слово о полку Ігоревім» детально ще не вивчене, незважаючи на значну кількість публікацій по його змісту. Він пише: «Проте усі ми усвідомлюємо, що наші знання середньовічного твору без опанування мови оригіналу та історичних джерел надто схематичні і часто-густо наївні».⁴

На погляд М.К.Бойка та В.О. Євстратова, в ХІІ столітті на Русі склались обставини, які призвели до значного її послаблення внаслідок посилення міжусобиць, про що говориться і в «Слові о полку Ігоревім». Вони вважають, що чим далі, тим більше руські князі не були готові ні до зовнішніх походів, ні до оборон-

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

них дій, бо держава поступово розпадалась на уділи, а їх володарі вдавалися до сепаратистських авантур заради слави й здобичі, розбиваючи військово-політичну монолітність Русі. До такої категорії належав і новгородський князь Ігор Святославович – майбутній герой «Слова о полку Ігоревім». Вони вважають, що зміст поеми, роль князя Ігоря в авантюрному поході і його наслідки ще недостатньо вивчені.⁵

А.С.Орлов характеризує причину організації Ігорем походу на половців. Князь «возбудил ум крепостью своею и построил мужеством своего сердца, исполнившись воинственного духа, навел свои храбрые полки на землю Половецкую за землю Русскую... И сказал Игорь своей дружине: «Братья и дружина! Лучше ведь быть зарубленными, чем пленными, так сядем, братья, на своих борзых коней и поглядим на синий Дон».⁶ З цього можна зробити висновок, що князь Ігор не був упевнений у перемозі, але все ж вступив у битву і допустив фатальну помилку, згубивши своє військо. Ось чому вищезазначені історики, кожен з яких має свою точку зору на події на Русі, пов'язані з походом князя Ігоря на половців і його поразкою, що відтворені в «Слові о полку Ігоревім», вважають, що потрібно і далі проводити дослідження і розкрити всі сторони цієї трагедії.

«Слово о полку Ігоревім» зацікавило багатьох поетів, істориків починаючи з XIX ст. і продовжує цікавити і нині.

І. Франко в 1873 році зробив переклад «Слова» на українську мову. Він захопився поемою і часто у своїх творах проводив паралелі з її змістом. Особливо це проявилось у праці «Літописна основа «Слова о полку Ігоревім», де говориться про значення реальності опису історичних подій, осіб Чернігово-Сіверщини XII століття та в період походу князя Ігоря проти половців. Про великий вплив поеми на літературну діяльність І.Франка свідчить праця «Слово о Лазаревом Воскресении», в якій дано аналіз віршованого розміру «Слова» та зроблено висновки, що літераторам потрібно всебічно досліджувати староруські віршовані твори.⁷

М.Рильський приділив велику увагу точності перекладу «Слова о полку Ігоревім» на українську мову, який він зробив і видав книгою в 1939 році. Цей переклад був максимально наближеним до змісту оригіналу. Він не втратив актуальності і в наш час. М.Рильський використав «Слово» у творах «Чумаки» (1923), «Сіно» (1927), «Любов» (1936-1940 рр.). У період Великої Вітчизняної війни пише поему «Слово про матір-батьківщину», в якій є 10 послань на патріотизм воїнів князя Ігоря, їх хоробрість, боротьбу за рідну землю. Ці ж ідеї звучать у творах «Зоря встає» (1941), «Чаша дружби» (1942), «Мати» (1944). У післявоєнний період М.Рильський продовжує звертатись до «Слова». Видає другий переклад поеми в 1950 році. На основі глибокого вивчення її змісту пише твір «Безсмертна пам'ятка».

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що М.Рильський був одним з тих, хто приділив велику увагу цьому твору. Над ним він працював понад 40 років.⁸

«Слово о полку Ігоревім» зацікавило поетів Білорусі. Першим його дослідником став Янка Купала. У 1919 році він зробив переклад твору на білоруську мову і зізнався, що в процесі роботи зжився з ним і навіть з'явилося відчуття, ніби особисто причетний до його написання.

Також перекладом поеми займалися білоруси М.Богданович, М.Герецький, Р.Бородулін.⁹

Велику увагу цьому твору приділили південнослов'янські поети, починаючи з першої половини XIX ст. і до наших днів.

Перший переклад «Слова» сербською мовою зробив Іован Хаджич-Світич, чорногорською – Петр Негош, словенською – Рейко Нахтігал, болгарською – Людмила Стоянова.¹⁰

Поемою зацікавилися польські літератори. Фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський досліджував «Слово», виходячи з його оригінальності та історичної правдивості. Це відбилося у його роботах «О словянстве в дохристианский период» (1818), і «Разыскания касательно русской истории» (1819).

Вивченням образу Бояна займалися Ю.Словацький, Т.Заборовський. Переклади на польську мову «Слова» зробили А.Белевський, Б.Лепкий, Ю.Тувім. Переклад Ю.Тувіма є найбільш наближеним до оригіналу. Велику увагу він приділив аналізу причин патріотизму, єдності східних слов'ян у боротьбі за незалежність своєї землі і тому, як це було відтворено в «Слові о полку Ігоревім». Переклад вийшов з друку в 1950 році.¹¹

У журналі «Современник», 1854, № 2, с. 58 К.Д.Ушинський теж твердить, що похід князя Ігоря, його наслідки перш за все розхвилювали новгородсіверців. Писати з великою симпатією про учасників подій могла людина, близька до князя Ігоря.

З думкою К.Д.Ушинського перегукується сучасний дослідник П.П.Охріменко. Він підкреслює, що автор «Слова» розкриває суть загальноруського патріотизму й одночасно проявляє симпатії до Чернігово-Сіверської землі, її народу і князів Чернігово-Сіверщини – Мстислава, Романа, Ярослава. Автор переконаний, що «Слово» було написано на Чернігово-Сіверській землі близькою до Ігоря людиною, його наставником, учасником походу, автором Чернігово-Сіверського літопису.¹³

Багато працював над змістом «Слова» письменник С.М.Сергєєв-Ценський. У статті «Русский язык» (1955) він підкреслює, що за старих часів вивчення російської літератури розпочинали з літопису Нестора-літописця «Повість минулих літ» та геніального твору «Слово о полку Ігоревім».

З метою глибшого вивчення змісту «Слова» С.М.Сергєєв-Ценський вивчив старослов'янську мову, захоплювався поетичною красою поеми. До змісту «Слова» він звертався у працях «Патриотизм русских писателей», «Народ-герой», «Мужественные образы великих предков».¹³

Поет С.Єсенін приділяв велику увагу геніальному твору «Слово о полку Ігоревім». У 1918 році він писав у трактаті «Ключи Марии», що невідомий поет був надзвичайно талановитою людиною, в очах якої «мир отразится вечным, неколебимым древом, на ветвях которого растут плоды дум и образов».¹⁴

Д.С. Лихачов відмічає, що Єсенін по-творчому засвоїв принцип організації художнього простору, в основі якого лежить середньовічне уявлення про світ, який «подчинен в сознании единой пространственной схеме, восхищающей, недробимой и как бы сокращающей все расстояния, в которой нет индивидуальных точек зрения на тот или иной объект, а есть как бы надмирное его сознание».¹⁵

Таким чином, ми бачимо, що східні, західні і південні слов'яни не залишилися байдужими до героїчного минулого Чернігово-Сіверської землі другої половини XII ст. і особливо боротьби проти половців, про що й говориться в поемі.

Сучасні історики теж не перестають цікавитись епохою середньовіччя на українській землі в період феодальної роздрібленості і особливо подіями XII ст. у взаємозв'язку з видатним твором «Слово о полку Ігоревім».

Частина з них намагається знайти джерело, яке б розкрило багатовікову таємницю: хто є автором цього літературного шедевр?

Історик П.С.Гончарук назвав «Слово» перлиною давньоруської художньої літератури. На його думку, «Розмови навколо авторства «Слова» не зменшують його цінності. Найголовніше, що «Слово о полку Ігоревім» написав наш співвітчизник, який бачив причину поразки Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича на р. Каялі в 1185 році».¹⁶

В.Топчій у статті «Таємниця автора «Слово о полку Ігоревім» (Гарт, № 52, 26 грудня 2008, с.11) приділив велику увагу аналізу поглядів дослідників, які роблять різні припущення стосовно автора «Слова о полку Ігоревім». І прийшов до висновку, що більшість з них переконала, що автор «Слова» є вихідцем з Новгорода-Сіверського.

І.Багалій вважає, що опис природи, мова «Слова» близька до діалекту новгородсіверців. По-друге, автор з великою симпатією ставиться до Ольговичів і особливо Олега «Гориславовича», який брав участь у поході Ігоря в 1185 році.

Дослідник С.О.Андріанов відстоює версію, що автор поеми – чернігівець, який жив і діяв у період княжіння у Києві Святослава Всеволодовича.

М.Сокол твердить, що автором міг бути чернігівський воєвода Олестин Олєксич чернігівського боярина Б.Просовича.

М.Шарлемань, І.Кобезєв переконані, що поему написав князь Ігор. А.О.Домнін – що це був учасник походу, племінник князя Ігоря Станіслав Ольгович. На наш погляд, ця версія є найбільш реальною.

Л.Махновець і С.Пушик роблять припущення, що автором міг бути галицький князь Володимир Ярославович, брат дружини Ігоря Єфросинії.

Л.Дмитрієв вважає можливим автором професійного співака, близького до князя Ігоря.

Цією проблемою зацікавився російський дослідник В.М.Соловйов. Зважаючи на те, що в другій половині XII ст. на Русі особливо посилилась міжусобна боротьба між князями, наголошує він, не випадково в 1187 році з'явився твір «Слово о полку Ігоревім», зміст якого закликав до єдності Русі. Але, на жаль, ще невідомо, хто був автором поеми. На погляд В.М.Соловйова, це була високоосвічена людина, боярин і воєвода Петро Болеславич, який захоплювався літописанням.¹⁷

Дослідження продовжуються далі, і, можливо, ми так і не довідаємось, хто автор, але велика зацікавленість у пошуках імені автора, аналізі змісту «Слова», його значення як твору патріотичного, твору, в якому відтворена широка панорама подій на Русі в XII столітті, має актуальне значення на сьогодні. Цей твір використовується для виховання у нашої молоді патріотизму, поваги до минулого, любові до сучасного в житті і творчості українського народу, в розбудові незалежної України.

Відрадним є те, що вивченню історичного минулого і сьогодення України велику увагу приділяють історики, краєзнавці, літератори, археологи Чернігівщини. До таких ентузіастів можна віднести завідувача кафедри історії України і археології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка В.П.Коваленка. Він щорічно очолює археологічні експедиції по Чернігово-Сіверській землі і зробив великий внесок у дослідження стародавньої історії міст і сіл. Особлива його заслуга в тому, що на основі археологічних даних він встановив дату заснування м. Чернігова (VII ст.), підтвердив заснування Новгород-Сіверського (городища) VIII ст. та інших населених пунктів.

Поза його увагою не залишилась і повість «Слово о полку Ігоревім» та становище Новгород-Сіверської землі в X-XIII століттях. Це відтворено в його наукових працях.

В.П.Коваленко, даючи аналіз становища Чернігово-Сіверських земель у другій половині XII ст., зробив висновок, що цей період є періодом розквіту Чернігово-Сіверщини. Високий економічний потенціал цього краю дав можливість князю Ігорю Святославовичу здійснити похід у половецькі степи, і ця подія лягла в основу створення поеми «Слово о полку Ігоревім».¹⁸

В.П.Коваленко підкреслює, що Чернігово-Сіверське князівство утворилось як самостійне наприкінці XI ст., а досягло найвищого розвитку в другій половині XII – першій половині XIII ст. Новгород-Сіверський став столицею окремого князівства. Місто було перетворено на могутню фортецю, оточену захисною стіною з бійницями та широким ровом. Поруч з укріпленням дитинця було зведено укріплення навколо острогу.

В.П.Коваленко робить висновки, що все це дало можливість новгород-сіверським князям відігравати велику роль у середині XII ст. у Південній Русі і проводити незалежну внутрішню та зовнішню політику. Саме цей фактор і сприяв тому, що князь Ігор Святославович мав надію отримати перемогу над половцями в 1185 році.¹⁹

Археолог А.Л.Казаков, досліджуючи історичні події у Новгород-Сіверському князівстві в XII ст., певну увагу приділив відносинам Русі і Половецького ханства. Він вважає, що вивчення цих подій допомагає краще зрозуміти зміст «Слова о полку Ігоревім», у якому розкрито широку панораму духовного і морального сві-

ту, патріотизму сіверян, їх героїзм під час походу в 1185 році.²⁰

А.Л.Казаков вважає, що Новгород-Сіверський мав велике значення як bastion у боротьбі сіверян проти половецьких набігів. Уперше це місто згадане у «Повчанні» Володимира Мономаха (1096). Поселення поступово розширювалось і перетворилось у неприступну фортецю.²¹

У кінці XII ст. загальна площа міста дорівнювала 50 га. Готуючись до походу на половців у 1185 році, князь Ігор розраховував на боєздатність дружини і міцність Новгород-Сіверської фортеці.

Велику увагу А.Л.Казаков приділив аналізу розвитку економіки міста і Сіверської землі в XII-XIII ст. Він пише: «Ремесла виникли і розвивалися в містах Чернігово-Сіверської землі набагато раніше, але в XII-XIII ст. вони набувають вже розвинутого виробництва. Саме у XII ст. у зв'язку з розвитком товарних відносин різко підвищилась питома вага посадського ремесла».²² І це було важливим фактором, який сприяв походу князя Ігоря на половців у 1185 році.

Велику увагу краєзнавству приділяє декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка О.Б.Коваленко. Його заслуга – детальне вивчення історії розвитку Чернігово-Сіверської землі на основі літописів, які велися з XI ст. в Чернігові при князі Святославі Ярославовичу, XII ст. – Чернігово-Сіверського літопису Всеволода, Ігоря, Святослава Ольговичів, Святослава Всеволодовича. Одночасно він здійснював дослідження поеми «Слово о полку Ігоревім».

Автор відмічає, що основною причиною написання цієї поеми невідомим автором була поразка князя Ігоря під час походу проти половців у 1185 році. «Слово» – заклик до єдності, збереження рідної землі від нападу ворогів.²³

У статті «Черниговское издание фрагментов «Слова о полку Игореве» О.Б.Коваленко приділив основну увагу діяльності у Чернігові в 1918 році книговидавництва «Сіверянська думка». У першій книзі, яка вийшла з друку в березні 1918 року, були фрагменти «Слова о полку Ігоревім» у перекладі на українську мову Т.Г.Шевченка. Автор вважає, що це мало велике значення, оскільки основна ідея поеми – заклик до єдності русичів в XII ст. По-друге, похід Ігоря проти половців – прояв патріотизму, боротьби за незалежність рідної землі. По-третє, переклад Т.Г.Шевченка (1860) фрагментів «Слова» на українську мову – повага до України і всього українського. Перший фрагмент перекладу називався «Передсвіту до вечора». Другий – «Плач Ярославни». Ці фрагменти увійшли до чернігівського видання з ілюстраціями, виконаними П.К.Дуденком.²⁵

Активним краєзнавцем є працівник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського С.А.Половнікова. Її дослідження друкуються в журналах, газетах. Вона бере участь у наукових конференціях з краєзнавства. Основну увагу звертає на вивчення стародавніх рукописів та літературних творів, у тому числі і поеми «Слово о полку Ігоревім». Основна проблема, над якою працювала автор, – «Слово» і Чернігівщина. Належну увагу приділила всебічному аналізу змісту поеми, її ідейній спрямованості та художньо-літературним цінностям.

С.А.Половнікова вважає, що одними із перших дослідників повісті були М.А.Максимович та К.Д.Ушинський, які навчались у Новгород-Сіверській гімназії. Вони високо цінували поему як літературний твір світового значення.

С.А.Половнікова переконана в тому, що автором «Слова» була людина, яка мала тісний зв'язок з Чернігівщиною. Про це свідчить той факт, що в повісті використано 150 чернігово-сіверських діалектизмів.²⁵

Можна назвати ще багато краєзнавців Чернігово-Сіверської землі, які зробили вагомий внесок у дослідження рідного краю з найдавнішого періоду до наших днів. Це М.С.Чуприна, М.К.Бойко, К.М.Ячменіхін, Т.П.Демченко, Д.К.Гринь, В.О.Дятлов, О.В.Кухарук, С.А.Леп'явко, В.М.Половець, В.М.Шевченко, Л.В.Студьонова, О.П.Добриця, І.П.Костенко та багато інших.

Це свідчить про те, що у майбутньому з'являться нові наукові дослідження

«Слова о полку Игоревім», у яких ще глибше буде розкрито історичне значення поеми, її вплив на героїчні подвиги сіверян у XII столітті.

(Продовження буде)

1. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987.-С.143.
2. Рыбаков. Русь в эпоху «Слова о полку Игореве» и его современники.-М. 1971. – С. 574.
3. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве: историко-литературный очерк//Слово о полку Игореве.-М.-Л., 1950. – С. 252.
4. Добриуня О.П. Чернігівські князі.-Чернігів.: «Десна», 1992. – С. 37.
5. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів . Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.– Чернігів, 1997. – С. 70.
6. Орлов А.С. Слово о полку Игореве.– М.-Л., 1946. –С. 78-87.
7. Зайченко И.В. И.Я.Франко о «Слове о полку Игореве». Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть I. – Чернигов. –С. 68-69.
8. Крутиус В.П. «Слово о полку Игореве» в творческой биографии М.Рыльского. Новгород-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов-Новгород-Северский, 1989. – С. 107-109.
9. Ненадонец А.М. «Слово о полку Игореве» в переводе на белорусский язык. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть первая. – Чернигов, 1986. –С. 112-114.
10. Смольская А.К. «Слово о полку Игореве в южнославянских переводах. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.-Чернигов, 1986. –С. 116-117.
11. Радышевский Р.П. «Слово о полку Игореве» в Польше. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.-Чернигов, 1986. –С. 118-119.
12. Охрименко П.П. К проблеме авторства «Слова». Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть первая.– Чернигов, 1986. –С. 62-64.
13. Цыганник В.П. «Слово о полку Игореве» в публицистике С.Н.Сергеева-Ценского. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 100-101.
14. Мекш З.Б. Традиции «Слова о полку Игореве» в творчестве С.Есенина 1917-1918 гг. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 92-93.
15. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы., М.: 1979. –С.340.
16. Гончарук П.С. Історія України. Курс лекцій з найдавніших часів до початку XX століття.- К.: 2005. – С.95.
17. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-М., Оникс, 2007.-С.261.
18. Коваленко В.П. Вотчина черниговских князей по летописной статье 1159 года (к постановке проблемы). Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 22.
19. Коваленко В.П. Місто і округи в Чернігово-Сіверській землі у X-XIII ст. В кн. Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану професора К.М.Ячменіхіна. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1998. –С. 26.
20. Казаков А.Л. Посадская община в Чернигове в эпоху «Слова о полку Игореве» (к постановке проблемы). Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов.– Чернигов, 1986. –С. 24.
21. Казаков А.Л. Посад Новгород-Северского X-XIII вв. Новгород-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.-Чернигов. – Новгород-Северский, 1989. –С.30-31.
22. Казаков А.Л. Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану професора К.М.Ячменіхіна. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1998. –С. 36.
23. Коваленко А.Б., Коваленко Б.И., Яцура М.Т. Чернигов // В кн. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Под. ред. Половца В.М.-К., Главная редакция Украинской советской энциклопедии. 1983. –С.101.
24. Коваленко А.Б. Черниговское издание фрагментов «Слова о полку Игореве» в переводе Т.Г. Шевченко. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 57-59.
25. Половникова С.А. «Слово о полку Игореве» и Черниговщина. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 256.

В статье сделано анализ взглядов историков, литераторов восточных, западных, южных славян в процессе переводов, изучения содержания «Слова о полку Игореве», предположений относительно автора «Слова», достижений археологов, краеведов Черниговщины по изучению истории Чернигово-Северщины в XII-XIII веках.

In the article it has done the analyses of views of historians, specialists of East, West and South Slaves during translating, studying the content of “The word of Ihor’s regiment”, suppositions of archeologists, regional ethnographers of Chernihiv Region about learning the history of Chernihiv-Siverian land in XII – XIII centuries.



СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 94(477.51)«1918»

Ігор Попов

●

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ОКУПАЦІЙНІЙ ВЛАДІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (квітень-листопад 1918 р.)

У статті проаналізовані чинники, що призвели до розгортання селянського повстанського руху опору аграрній політиці гетьмана Павла Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині у 1918 р. Розкривається важкий соціальний стан селянства, хід повстанського руху та діяльність партизанських загонів у Чернігівській губернії вказаного періоду.

Складною сторінкою української історії є доба національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., коли український народ відстоював свою державність у ході збройної боротьби, під впливом якої у 1918 р. відбулося відродження національних державницьких традицій, започаткованих Б.Хмельницьким. Так був розпочатий новий етап української державності – доба Гетьманату.

Гетьманат мав як позитивні, так і негативні риси у внутрішній політиці України. Насамперед вирішення земельного питання виявилось жахливим для селянства, тому що уряд Української держави хоч і прагнув створити стан міцних селян-господарів, проте змушений був рахуватися з вимогами німецько-австрійського командування. Жорстокі дії “каральних загонів” та окупаційної влади призвели до розгортання селянського повстанського руху.

Характер правління гетьманського уряду в українській історіографії отримав діаметрально-протилежні оцінки. Представники так званої “уенерівської школи”, серед яких відомі такі діячі Центральної Ради та Директорії, як В.Винниченко, П.Христюк, звинувачували уряд П.Скоропадського не лише у реставрації дореволюційних відносин, а й самого гетьмана, котрий, спираючись на підтримку окупаційної влади, встановив в Україні військовий режим із засиллям німецько-австрійських та поміщицьких “каральних загонів”[1;2]. У працях визначних учасників цих подій, українських істориків консервативного напрямку Д.Дорошенка, В.Липинського дається переважно позитивна оцінка аграрної політики уряду П.Скоропадського. Автори стверджують, що гетьман не мав ніякого відношення до організації та підтримки “каральних експедицій”[3;4].

У радянські часи гетьманська держава згадувалась дуже рідко, все зводилось до висвітлення партизансько-підпільної війни з австро-німецькими окупантами під керівництвом КП(б)У. Це мемуари безпосередніх учасників серпневого повстання на Чернігівщині – П. Точеного, С. Петриківського [5;6]. Неможливо обійти

© Попов Ігор Володимирович – заступник директора з навчально – методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету.

увагою працю історика Є.Скляренка “Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р.”[7] .

Сучасний період української історіографії характеризується об’єктивним підходом до аналізу української революції 1917-1921 рр. Особливо плідно працюють над аспектами, пов’язаними із селянським рухом у 1918 році, В.Верстюк, В.Солдатенко, С.Кульчицький та інші [8;9;10] .

Слід згадати дисертаційну працю А. Лисенка, в якій аналізується процес становлення та діяльності формувань отаманів Лівобережної України доби Гетьманату [11], а також дослідження складових аграрної політики Української держави Г. Терели та вирішення земельного питання в Чернігівській губернії за програмою гетьмана П. Скоропадського І. Еткіної [12;13].

Отже, варто підкреслити, що здебільшого дослідники, вивчаючи матеріали аграрних перетворень у Чернігівській губернії, безпосередньо не торкалися проблеми селянського повстанського руху вказаного періоду. Це зумовлює необхідність провести об’єктивний аналіз тих чинників, які призвели до розгортання селянського руху опору аграрній політиці гетьмана П. Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині.

29 квітня 1918 року, в день обрання гетьманом, П.Скоропадський видав маніфест – “Грамоту до всього українського народу”, яким проголосив відновлення права приватної власності, свободу укладення договорів з купівлі-продажу землі. Отже, певною мірою були реставровані дореволюційні порядки в аграрному секторі [14]. Саме цей документ та “Закони про тимчасовий державний устрій України” викликали величезне незадоволення селянства, котре вже звикло до думки, що земля, надана Центральною Радою безкоштовно, належить їм, і повертати її, а тим більше викупувати, ніхто не збирався [15].

6 травня 1918 року в Чернігівському кафедральному соборі перед богослужінням було оголошено грамоту гетьмана [16]. Цей державний акт викликав негативну реакцію. На своїх сходах селяни Чернігівщини ухвалювали резолюції проти повернення землі колишнім власникам, на вимоги повітових старост повертати майно поміщиків підпалювали маєтки. Підтвердженням цього є звіт від 10 травня головного губерніального коменданта Чернігівщини до військового міністерства. Він наголошував, що в Борзнянському та у деяких інших повітах губернії відбуваються селянські з’їзди, які не визнають гетьманську владу і виносять постанови всіма силами підтримувати Центральну Раду. На вимогу ніжинського повітового старости від 23 травня негайного повернення поміщицького майна в повіті почалися пожежі[17]. На початку червня рильський повітовий староста доповідав чернігівському губернському старості про непокору гетьманській владі: “Деревни сопротивляются исполнению приказов о восстановлении собственности, выдаче оружия и снабжении города продовольствием. Возвращение награбленного в Корневской и Марковской волостях идет успешно, в других волостях медленно, а в Бобровской, Волобуевской и Студеновской волостях разграбленно и то, что было уже возвращено. Разоружение производится, но есть еще много деревень с большим количеством припрятанного оружия (Заболотовка, Артюшковка, Пушкарное” [18]. На ім’я міністра внутрішніх справ надходить телеграма від чернігівського губернського старости про вороже ставлення населення до діючої влади [19]. Представник окупаційного режиму Кордт інформував німецького посла у Києві 21 травня 1918 р., що ситуація в селах вибухонебезпечна: “Селяни затівають партизанську війну. Зброя у них закопана у лісах. У с. Ічня Чернігівської губернії на Трійцю селяни убили свого поміщика з дітьми... Вони говорять – шкода, що ми всіх буржуїв не прикінчили до приходу німців. Селяни і слухати не хочуть про викуп землі” [20]. Я. Малік дав таку характеристику цьому періоду: від середини травня 1918 р. почали постійно зростати селянські виступи проти уряду, які були викликані відновленням права приватної власності на землю. Спочатку вони мали стихійний, неорганізований характер, а потім стали систематичними й поширилися на всю територію України. Подібні дії зробили П. Скоропадського вкрай непопулярною особою серед селянства [21] .

Досліджені матеріали засвідчують, що селяни Чернігівщини не лише не підтримали прихід гетьмана до влади, а й відповіли на його маніфест непокорю новому уряду, підпалами маєтків та вбивствами поміщиків.

Великі ж землевласники губернії зустріли нову владу з радістю, бо вони дістали можливість відновити дореволюційні земельні відносини і повернути свою власність на землю і майно. Для захисту своїх маєтків вони створювали “хліборобські загони”, які у своїй більшості склалися з кримінальних злочинців та різного роду діячів, котрі не нехтували жодними засобами для досягнення своєї мети. Саме за допомогою цих озброєних загонів поміщики проводили конфіскаційні рейди та погроми селянських осель. Так, повітовий секретар КП(б)У, Т. Є. Гайдук згадував, що в Остерському повіті діяли каральні загони, які відновлювали на місцях царські порядки і безжалюбно розправлялись не лише з більшовиками, робітниками, сільською біднотою, але і з тими, хто їм співчував. Каральні загони у своїй діяльності спирались на “спілку хліборобів”, яка брала активну участь у каральних операціях. На села накладались контрибуції для сплати збитків, понесених поміщиками від дій військових революційних комітетів. Карателі арештовували, катували, страчували не лише більшовиків, а й їхніх родичів, сусідів, випадкових осіб[22]. У доповідній записці міністру внутрішніх справ, голова Глухівської повітової земської управи вказував на небувале беззаконня та жахи, що відбувалися в повіті. Він доповідав, що у другій половині червня бандою так званих анархістів, що діяли в Улановській волості (Глухівський повіт) (за демаркаційною лінією), був здійснений напад на садибу поміщика Бека у с. Заруцькому. “Не знаю за чієм розпорядженням, але відповідь була така, – доповідав він, – с. Студенне, яке знаходилось в нейтральній зоні, оточили глухівські загони гайдамаків та обстріляли з кулеметів. Потім підпалили. Частина селища, яка залишилася неушкодженою, була спалена через декілька днів. У полум’ї загинуло багато дітей, жінок та людей похилого віку. Майже одночасно за містом було розстріляно 43 людини без розслідування та вироку суду. Людей зв’язували по троє дротом і після пострілу скидали їх у каолінові шахти. Частина з тих, кого було приречено до розстрілу, була скинута в шахту живцем і через декілька днів їх доставали звідти люди із сусідніх сіл ” [23].

Подібних езекуцій зазнали селяни і у Городнянському повіті. В місті Добрян-ка, селах Перепис, Макошин, Вербівка селян нещадно били та розстрілювали без суду і слідства[24]. Невідомий кореспондент “Черниговской земской газеты” деякий час перебував у Сосницькому повіті і звідти писав, що реквізоване або взяте на облік комітетами та більшовицькими радами повертається власникам та ще й з великими грошовими вимогами. З такими, що іншому селу в жодному разі сплатити неможливо, бо, підбивши підрахунок, можна бачити, що вимога більша пограбованого у декілька разів. На сплату такої вимоги і винний, і не винний в погромах та грабунках повинен позбутися половини свого господарства [25]. Діяльність цих загонів не мала нормативно-правових засад і здебільшого викликала вороже ставлення у селян. Так звані “каральні загони” керувалися відчуттям помсти, доповідав 10 серпня гетьману міністр внутрішніх справ І. Кістяківський[26]. Гетьманський уряд намагався покласти край свавіллю цих загонів і обмежити їх дії лише охороною громадського спокою та запобіганням антивладним виступам. У циркулярі за підписом директора департаменту державної варти П. Акермана від 16 липня 1918 р. до губернських старостів і міських отаманів, посиляючись на наказ товариша міністра МВС, приписувалося “з’ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загони; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх відношення до місцевої адміністративної влади; 5) чи бажано їх подальше існування ” [27]. 13 серпня міністр внутрішніх справ І. Кістяківський надіслав губернським старостам обіжник, який був спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянськими грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. У документі зазначалося: “У багатьох місцевостях усе ще й досі прово-

дять свою діяльність утримувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки дратують людність” [28].

Отже, аграрна політика гетьмана базувалася на відновленні приватної власності на землю, що передбачало повернення її, а також майна колишнім землевласникам, які замість налагодження законності й правопорядку йшли через свавільля та беззаконня, залякування і терор.

“Каральні загони” отримали дуже негативну оцінку в Україні. Щодо їх дій в історіографії виразно вимальовуються два напрямки. В унерівській історіографії гетьманський період трактувався як “реставрована монархія” та “військово-поміщицька диктатура”, а в організації і діях каральних експедицій звинувачувався безпосередньо гетьман та його уряд. В. Винниченко так описував ті драматичні місяці для українського селянства: “Більшість поміщицьких кодл для здирання контрибуцій мали власні карні відділи, складені з бувших стражників, урядників, поліцаїв і ріжного продажного деморалізованого елементу. Ці банди тероризували село, знущались над ним, катували його... На поміч поміщикам виступив і Уряд. Він у кожному повіті сформував з руських офіцерів, жандармів і бувших поліцаїв так звані “карні сотні”. Ці каральні сотні повинні були наводити “лад і порядок”. Коли власна поміщицька банда не задовольняла його в заходах, щодо “ладу і порядку”, він викликав “карну сотню”, й село вкривалося трупами, каліками й пожежками...”[29]. У літературі ж прогетьманського спрямування влада П.Скоропадського була глибоко національною за своїм характером. Українська держава, стверджували вони, сприйняла та розвинула класичні, традиційні українські форми державного життя та соціально-політичної організації суспільства. Що ж до звинувачування П. Скоропадського в організації та підтримці “каральних загонів”, то Д.Дорошенко спростовує цей факт. Він наголошував: “Ці самочинні розправи ширилися в першому періоді існування гетьманського уряду, який не мав фактичної сили припинити їх, і минуло кілька тижнів, поки нова адміністрація спромоглася покласти край анархії; але ввесь одієм “каральних експедицій” упав на гетьманський уряд”[30]. Найважливішою помилкою В.Липинський вважав “безсилість і пасивність” уряду супроти “каральних експедицій”, організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, котрі дискредитували серед селянства ідею української державності[31]. Зокрема дослідниця Н. Полонська-Василенко покладає вину на попередній уряд за шкідливу соціалізацію землі, німецьку окупацію та за каральні загони. “Але вся відповідальність за них спадала на Гетьманат”, – писала вона[32].

П.Скоропадський, аналізуючи причини падіння Української держави, самокритично визнавав ці прорахунки уряду у проведенні внутрішньої політики. Він згадував, що поміщики “хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували”[33]. Незважаючи на значну кількість праць, питання причетності гетьмана до каральних експедицій залишається дискусійним.

Уряд Української держави в підготовці до аграрної реформи видав цілу низку законів з аграрних питань. Але, на жаль, дії цих законів не стали корисними бідному селянству. 27 травня Радою Міністрів був прийнятий Закон “Про право на врожай 1918 року на території Української держави”, який позбавляв селянство можливості отримати врожай із засіяних ним поміщицьких земель[34]. У відповідь на цей закон по губернії почалися потрави посівів. Так, спілка земельних власників просила губернську владу вжити заходів по боротьбі з масовою потравою посівів, тому що це загрожує знищенню врожаю. На це прохання чернігівський губернський староста 28 червня відправив циркуляр, в якому йшлося про неприйнятність потрави посівів і про необхідність негайного припинення цього явища[35]. Усвідомлюючи можливі наслідки від недоотримання врожаю для внутрішніх потреб держави й для розрахунків з німцями та припинення каральних

експедицій, у липні уряд ухвалив закони “Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства” та “Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави”, які не тільки відновлювали своєрідну форму кріпацтва, а й позбавляли селянство урожаю, за винятком харчування та господарських потреб[36]. Використовуючи закони у своїх інтересах, землевласники і старости не тільки не припинили каральні експедиції проти селянства, а й примушували селян обробляти панські землі[37].

Гарантом забезпечення аграрних законів була окупаційна влада. Слід підкреслити, що в Україні перебувала кільксоттисячна армія німецьких та австро-угорських військ, командування яких значною мірою і тримало в своїх руках фактичну владу й управління країною. На території України діяло 108 військових повітових комендатур[38]. У Чернігівській – 10 окупаційних комендатур. 4 липня підполковник барон Ф. Россінг повідомляв губернському старості про розташування і зони дії німецьких військових комендатур у Чернігівській губернії.

Розподілені вони були за такою схемою.

Військова частина 26-го резервного корпусу (штаб у Києві) у Чернігівській губернії розподілена по таких комендатурах:

Комендантський округ	Включає в себе
Чернігівський	м. Чернігів, Остер, Козелець
Ніжинський	м. Ніжин, Борзну

Військова частина 41-го резервного корпусу (штаб у Гомелі) розподілена по таких комендатурах:

Комендантський округ	Що охоплює
Гомельський	м. Гомель з його повітами
Городнянський	м. Городню
Сосницький	м. Сосницю
Новозибківський	частину Суразького повіту, частину Новозибківського, північніше лінії Спиридонова Буда на Сновськ до військового кордону
Стародубський	залишок Новозибківського повіту та Стародубський
Новгород-Сіверський	Новгород-Сіверський повіт, за винятком частини, розташованої за р. Десною, та частину Кролевецького повіту, західніше р. Десни
Кролевецький	решту повіту, Глухівський, Путивльський повіти, північніше р. Сейм
Конотопський	частину Путивльського повіту, південніше р. Сейм, та Конотопський повіт

Також на Чернігівщині базувалися австро-угорські військові частини № 4580, № 7511[39].

Як підтверджують джерела, саме ця окупаційна влада відчувала себе господарем на чернігівській землі. Так, Міністерство внутрішніх справ повідомляло: “що по заяві Чернігівського губернського коменданта, в Сосницькому повіті на Чернігівщині, німецька влада не признає повітового коменданта. Самочинно забирає з складів зброю і майно, котрі мають намір вивезти”[40]. У Козелецькому повіті німці зухвало втручалися у справи коменданта м. Козельця та, незважаючи на його протести, проводили ревізії харчів і фуражу[41]. 15 червня Міністерство закордонних справ зверталося до представника німецької держави, дійсного таємного радника Фрайгера Мумма фон Шварценштейна з проханням припинити

самочинні реквізиції німецьким військом у Чернігівській губернії продуктів першої необхідності, худоби, фуражу та іншого майна[42]. Але німецька влада закривала очі на дії своїх підлеглих. Саме у той час, коли губернія опинилася на межі голоду, грабіжницькі реквізиції тривали по всіх повітах Чернігівщини, що перебували під контролем німців.

До губернського старости та Києва надходять телеграми про нестачу хліба та самочинні реквізиції в повітах Чернігівської губернії. Рильський повітовий староста доносить, що "Бюрохліб" дало наряд Рильському повіту на постачу 7,5 тисячі пудів хліба, але до цієї пори хліба немає. В повіті панує голод[43]. Повітовий староста м. Гомеля 16 червня доповідав: "В даний час місто переживає гостру продовольчу кризу. Причиною тому – реквізиції по селах "[44]. У липні надходить телеграма з м. Глухова з повідомленням про критичний стан у повіті: "В Глухове вовсе нет хлеба. Кормить население, войска, приюты, больницы нечем. В уезде все излишки реквизированы немцами"[45]. Аналогічні повідомлення надходять з інших повітів. Усі повітові старости скаржилися на те, що німецькі частини намагаються реквізувати лишки, яких зовсім немає[46]. У той час на ім'я Чернігівського губернського старости надходить заява від Центральної спілки кооперативів губернії з проханням припинити самочинні реквізиції з боку окремих військових частин. Повідомлялось, що німецькі солдати забирають харчі, фураж, коней, причому за узяття або частково платять, або й зовсім не платять[47]. Конотопський повітовий староста доповідав агенту Державного хліббюро: відсутність хліба тією чи іншою мірою може спричинити невдоволення серед населення, яке виражає його в досить неспокійній формі[48]. Нестача хліба в губернії, тісно пов'язана з постійними реквізиціями німців, викликала у селянства ворожість до діючої влади та окупантів.

У каральних експедиціях на Чернігівщині брали участь не лише каральні загони та гайдамацькі сотні, а й німецько-австрійські військові. Окупаційна влада охоче надавала в розпорядження поміщиків озброєні загони. "Черниговская земская газета" писала, що не встигло населення вільно зітхнути від банд більшовиків, не встигло взятися за працю, як услід потяглися німецькі каральні загони, особливо по тих селах, де більшовики більшою мірою зустрічали з боку населення співчуття, а ще, де пограбовані господарства поміщиків та інших власників[49]. Німецькі каральні експедиції, мов темна хмара, накрили Чернігівщину. Селяни жили в постійному жаху та очікуванні, коли до їхньої оселі завітають непрохані гості. І вони завітали. Вогнем і багнетом пройшлися по містах та селах, залишаючи після себе попелища та замордованих селян. З повітів летіли звістки про небачені звірства над мирним населенням, здійснювані окупаційною владою[50]. Підтвердженням цього є повідомлення із с. Берестовець Борзенського повіту. Кореспондент Чернігівської земської газети свідчить: "З ранку Берестовець у третій раз пережив страшні години. Уже у третій раз кілька взводів німців завітають у село за всяким ділом: то задля арешту так званого "більшовицького комітету", на другий день зелених свят – за зброєю, а це, востаннє за провіантом. Недавно в селі була пожежа у великого землевласника В. Лукашова, а селяни й думають, що як німці прийшли за хлібом, то це помста Лукашова, кара за нього"[51].

П. Скоропадський намагався припинити ці знущання над українським селянством. Так, на зустрічі з австрійським представником з приводу земельної реформи гетьман просив передати протест проти інспірованих поміщиками військових реквізицій, що діялися без згоди і повідомлення місцевої чи центральної української адміністрації[52]. Сподівання гетьмана провести земельну реформу мирним шляхом, а не розбоями, не знайшли розуміння ні у землевласників, ні в окупаційної влади. Грабежі та знущання на Чернігівщині тривали. М. Грушевський писав свого часу: "Німецький штик "рішив справу", почалось гетьмансько-німецьке правління, але українське селянство відповіло йому своїм повстанням "[53].

Улітку 1918 р. по всіх повітах Чернігівської губернії, де селянство в першу чергу відчуло на собі весь тягар німецького гніту, насильства каральних загонів та

грабежів, розгорнувся широкий рух опору проти діючої влади та окупантів[54;55]. Селяни викопували сховану зброю і невеликими групами вирушали в ліси, де і збиралися у повстанські загони, очолювані місцевими ватажками. Гетьманська влада характеризувала їх як "більшовицькі банди". Вони чинили напади на державну охорону, жорстоко розправлялися з дрібними німецькими загонами і гайдамаками, нещадно знищували поміщиків та заможних селян. Так, на початку червня у с. Кожани Суразького повіту близько 20 озброєних селян здійснили напад на садибу начальника охорони, а на початку серпня у Кожанській волості були вбиті в одну ніч всі поміщики. У с. Затишшя селянами було вбито два орендатори. Як повідомляла чернігівська земська газета, вбивство було здійснено через конфлікт на ґрунті володіння землею[56;57]. У м. Носівка Ніжинського повіту вночі невідомими був здійснений напад на місцеве управління державної охорони. У приміщення були кинуті бомби, в результаті чого загинули начальник та 9 вартових[58].

Не оминуло це і містечко Бобровицю Козелецького повіту, де було вбито начальника охорони. У м. Носівка і м. Кобижча того ж повіту було вбито приставів, а у с. Кудрівка Сосницького повіту група озброєних вершників обстріляла та пограбувала кількох селян. Німецько-українським патрулем у с. Адамівка Козелецького повіту була піймана група бандитів, яка займалася озброєним пограбуванням заможних селян[59;60]. Проте не всі селяни йшли до лісів та вели партизанську війну. Деякі залишалися і для захисту своїх осель, утворювали загони самооборони. Прикладом є дії селян у с. Вертіївка Ніжинського повіту, які спалили караульне приміщення в поміщицькій економії разом з командою 50 гайдамаків і 20 німців. Влада відправила туди каральний загін, який повстале село зустріло кулеметним вогнем. Німцям нічого не залишалося, як піти на переговори [61;62]. Владу намагалися захопити і в самому Чернігівському повіті, де з'явився великий загін озброєних демобілізованих солдат та селян. Цим загоном був пограбований Макошинський монастир[63].

Повсталі селяни грабували монастирі, садиби священників, тому що вважали їх також буржуями. Так, у с. Крапивному Ніжинського повіту в ніч на 25 липня озброєна банда напала на оселю священника С. Калити. Йому вдалося втекти, але дім був пограбований. Аналогічний випадок стався і у с. Шептаки, де в ніч на 1 серпня кілька озброєних селян обстріляли садибу священника Д. Веденського. Останній врятувався втечею, однак був поранений[64;65].

Повстанцям, добре знаючи місцевість, було легко розчинитися серед населення, перечекаючи небезпеку, а потім зібратися в певний час у визначеному місці для продовження боротьби. Зазвичай місцеве населення підтримувало свої загони, допомагаючи їм продуктами, фуражем. Інколи повстанці самі харчувалися за рахунок реквізицій у місцевих поміщиків. Зброю і боєприпаси у достатній кількості вони одержували з "нейтральної зони" – території шириною в 10-15 км, яка з травня 1918 р. розділяла кордони між Радянською Росією та Українською державою[66;67]. 22 червня повітовий староста Рильського повіту доповідав у Чернігів, що "нейтральна зона" кишить більшовицькими бандами, які постійно здійснюють вторгнення в українську частину повіту (з 16 волостей Рильського повіту 3 були в районі розташування більшовиків або в нейтральній зоні), грабують економію, насильно вивозять молодих людей, забирають худобу, хліб та інші предмети продовольства. Цими бандами були пограбовані маєтки в селах Олександрівка, Перечелува, Душка, Ішутіна, Юрасовому хуторі, Артюшковому, Марковому та інших місцях. У районі станції Коренево, в "нейтральній зоні", грабують проїжджих, постійно спалюють мости на залізничній вітці Рильськ-Коренево. Під впливом таких терористичних актів Бобровська і Студенська волосні земські управи припинили свою роботу. З Кролевецького повіту виходили організовані загони, які здійснювали напади на волості Сосницького повіту, а у Мглинському повіті оперував загін з двохсот анархістів. Вони грабували населення та погрожували загальною різаниною[68].

З метою грабіжництва та проведення широкої агітації проти Української державної влади більшовики здійснювали вторгнення і у північну частину Гомельського повіту, у Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський та Суразький повіти. Антигетьманська агітація зустрічала співчуття у селян, озлоблених проти німців. Для того, щоб антинімецький настрої населення використовувати і проти державної влади, агітатори говорили селянам, що німців привели поміщики, які і є – уряд гетьмана. Агітація більшовиків усе зростає, і це відбивається на порядку та добробуті у Чернігівській губернії. Випадки вбивства та грабіжництва частішають, а крім того, зростає ненависть та ворожість до державної влади. Північні повіти губернії охоплені анархією – доповідав 5 липня губернський староста у Департамент державної варти. "Черниговская земская газета" з розпачем писала: "На Чернігівщині, особливо у північно-східній частині, більшовизм вперто затримався. Населення дуже розпропаговане. З'являються більшовицькі банди, які грабують та тероризують населення". Всі п'ять північних повітів губернії охоплені селянським повстанням[69;70;71;72]. Але більшовики не зупинилися на північних повітах. Агітація поширювалася по всій губернії. Про це свідчать справи по звинуваченню козаків Ф.А. Редоки та П. І. Нечипоренка в агітації серед селян с. Красного за владу більшовиків, невиконання наказів гетьмана і німецької влади, за захоплення поміщицьких земель і поширення прокламацій[73;74].

Наприкінці липня директор Департаменту державної варти докладав міністру в внутрішніх справах про діяльність Чернігівського підпільного військово-революційного комітету. У доповіді наголошувалося: "Ведеться активна підготовка озброєного повстання проти влади пана Гетьмана. В цей час вже йде організація повстанських комітетів, до складу яких входять представники різних політичних партій." А вже 1 серпня чернігівський губернський староста доповідав військовому міністру, що в Ніжинському повіті почалося масове знищення хліборобів, місто напередодні загального повстання. У звіті генерального штабу Української держави від 7 серпня, з грифом таємно, зазначалося, що на Чернігівщині у Козелецькому повіті повстанські загони затрималися в районі сіл Держанівка, Риса, Киселівка і продовжують грабувати населення. "Необхідно негайно прийняти заходи для знищення цих банд" [75;76].

Незважаючи на те, що у другій половині липня у Чернігівській губернії було зосереджено близько 30 тисяч добірних німецьких військ і кілька гайдамацьких полків, а у Ніжинському повіті 10 тисяч, у ніч з 5 на 6 серпня повстанці під командуванням штабу на чолі з більшовиком М.Кропив'янським захопили ряд сіл і оточили м. Ніжин. У ніч проти 8 серпня, завдавши серйозних ударів окупантам і гетьманським частинам, повстанські загони вчинили напад на місто. Проте вже 9 серпня під натиском переважаючих сил добре озброєного ворога партизани мушили з боєм відійти з Ніжина у напрямі носівсько-мринських лісів[77;78;79]. Після поразки повстанців німецькі війська та гайдамаки оточили всі лісові масиви між Ніжином – Вергіївкою – Дроздівкою – Носівкою – Мрином, де перебували основні повстанські загони. Всіх затриманих із зброєю німці розстрілювали на місці, підозрілих відправляли у ніжинську в'язницю, де за рішенням німецького польового суду їх розстрілювали або вивозили на каторжні роботи у Німеччину. У селах влаштовувались масові екзекуції. Хати учасників повстанського руху, а часто й цілі села, спалювались. Чернігівська земська газета писала: "В связи с восстанием в Нежинском уезде, руководимым жителем с. Володьковой Девицы подполковником Крапивянским расстреляно немцами 12 повстанцев". У Ніжинському повіті за ці дні було вбито близько 3 тисяч чоловік.

Незважаючи на те, що влада вжила всіх заходів для ліквідації повстанців, останні, розсосередившись у дрібні загони, непомітно для противника в середині серпня вийшли з оточення і продовжили боротьбу в інших районах губернії. Протягом серпня – на початку вересня повстанці Ніжинського, Чернігівського, Борзнянського, Конотопського, Новгород-Сіверського, Глухівського повітів продовжували вперті бої з німецькими окупантами та

гайдамаками[80;81;82;83]. Так, у Новгород-Сіверському повіті повстанці напали на с. Вороб'ївку. Німецьких солдатів розстрілювали з кулеметів, поранених добивали багнетами. Але німцям надійшла допомога, і партизани змушені були ховатися у лісі. За 15 убитих солдатів окупанти жорстоко помстилися. Село було обстріляне з гармат. Згоріло дощенту 415 будинків із сараями та іншими спорудами. Уціліло 50 дворів. Кількох мешканців арештували, шістьох селян розстріляли.

За напад повстанців на сім сіл Стародубського повіту 19 серпня с. П'ятовськ також спіткала жорстока кара. Німці спалили це село. Як повідомляла газета "Беднота", велика частина Стародубського повіту перебуває під владою повсталих селян. У селах утворилися військово-революційні комітети і штаби. Оголошена мобілізація населення до 43-літнього віку. 21 серпня повстанцями спалений великий міст біля с. Ліктя на схід від м. Глухова. Там же, біля водокачки, вирвано 3 телеграфні стовпи. Залізнична колія була підірвана в п'яти місцях. Біля с. Хохлівки на північ від м. Глухова, більшовики з кількома місцевими мешканцями підірвали 2 мости і один великий міст спалили. Через кілька днів до с. Хохлівки прибув німецько-український каральний загін, котрий після перестрілки розігнав повстанців і спалив село. Вогнем знищені близько 100 дворів і місцева церква [84;85;86;87]. 23 серпня на ім'я губернського старости надійшло повідомлення з м. Глухова. У ньому говорилось, що місто, очікуючи на вторгнення більшовиків, оголосило военний стан. У найближчих до міста селах постійно чиняться вбивства і пограбування.

У с. Великий Бір Суразького повіту червоногвардійці-матроси розстріляли 8 селян за заздалегідь підготовленим списком. Розстрілювали поодиночки, кого де спіймали – на вулиці, в хаті, насміхаючись, знущаючись із криків і благань селян та їх сімей про пощаду. Зробивши свою справу, кати заборонили ховати небіжчиків за християнським звичаєм[88;89].

Протягом липня-серпня повстанці стійко і мужньо билися з противником, який перевищував їх чисельністю. Німці не встигали подавити збройний виступ у одному місці, як рух перекидався в інші села, міста, повіти. Партизани дедалі частіше зав'язували бої з окупантами та державною вартою, громили органи гетьманської влади, поміщицькі маєтки. На початку серпня наважилися підняти загальне повстання. І хоча воно було сміливим кроком, але за межі окремих повітів не вийшло. Розпочате в Ніжинському повіті, воно було підтримане окремими збройними виступами лише у Новгород-Сіверському, Конотопському, Козелецькому і Глухівському повітах Чернігівської губернії. За період повстання у м. Ніжині із складу німецького гарнізону і поліції вбито понад 500 чоловік, у Глухівському повіті понад 150, у Новгород-Сіверському – 80. Захоплено багато рушниць і кулеметів. Проте окупанти жорстоко карали повстанців та села, які їх підтримували. Гетьманська влада задля підтримки порядку в губернії у середині серпня почала формування "повітових сотень" [90;91]. Але ні каральні заходи, ні військові польові суди, арешти не змогли стати на перешкоді повстанців. Селянський рух опору нестримно розростається.

Восени 1918 р. напруга зростала з кожним днем. Боротьба з гетьманським урядом набирала дедалі загрозливіших форм. Селянські збройні виступи спричиняли безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали загальну недовіру до гетьманського уряду. Все сміливішими ставали напади на німецькі гарнізони. Представники окупаційної та гетьманської влади у своїх повідомленнях з місць змушені були визнавати неухильне зростання партизанського руху на Чернігівщині. У звіті німецького штабу від 6 вересня повідомлялося, що поблизу сіл Сираї і Старий Глібів діють озброєні загони. 9 вересня чернігівський губернський староста надіслав телеграму в Департамент державної варти про активізацію дій повстанців, а 12 вересня доповідав у Міністерство внутрішніх справ, що в різних місцях Чернігівщини продовжують активно діяти партизанські загони, населення надає їм всіляку допомогу.

Відчутних ударів окупантам завдали повстанські загони, які діяли у вересні на Чернігівщині. Так, біля м. Ніжина із засади були обстріляні німецькі загони, а поблизу станції Бобрік – поїзд. У Козелецькому повіті повстанці з'явилися в районі сіл Держанівка, Киселівка, Адамівка, Хрещате, Будище. В Остерському повіті бандити, перевдягнені у форму охорони, грабували місцевих мешканців. Загону, що оперував за р. Десною, вдалося схватися у Поліській губернії[92;93;94].

Розлючені селяни не тільки займалися грабіжництвом, а й жорстоко розправлялися із землевласниками. Перед тим, як вбити, вони катували свої жертви. Свідченням цього є повідомлення з м. Носівка Ніжинського повіту. У місті було дуже неспокійно. Бандитські угруповання перебували в лісах поблизу сіл, ховаючись від переслідування німецько-українських військ, вночі вони нападали на місцевих жителів, грабували і вбивали їх. Від нападів бандитів страждали головним чином заможні господарі "Были случаи, когда бандиты издеваясь над своими жертвами, выкалывали им глаза, вырывали языки, или же закапывали живьем в землю", – повідомляла "Черниговская земская газета". Влада всіма силами намагалася запобігти подібним явищам, вистежуючи і знищуючи окремі загони повстанців. Наприклад, спільними силами хліборобів і кінного загону в лісах біля с. Селище на кордоні Ніжинського повіту була розбита більшовицька банда зі 100 чоловік. 11 чоловік убиті, у тому числі 2 матроси – ватажки банди. Залишки банди сховалися в Ніжинському повіті[95].

По всій Чернігівській губернії прокотилася хвиля селянських збройних виступів, але у північних повітах дії збільшовичених партизанських загонів були особливо активними. Мали місце випадки, коли окремі частини повстанців нападали з "нейтральної зони" на гарнізони противника, обстрілювали поїзди, палили мости, грабували та вбивали поміщиків і заможних селян. На початку вересня газета "Киевская мысль" повідомляла про концентрацію партизанських загонів у Новгород-Сіверському і Глухівському повітах. За донесенням українських властей, у Новгород-Сіверському повіті сили більшовиків доходять до 1500 чоловік з гарматами і кулеметами. У районі на північ від Хутора-Михайлівського зосереджено близько 1000 бійців. У Глухівському повіті повстанці групуються головним чином в районі с. Есмани, де налічується до 2000 озброєних, і в районі м. Крупець, де зосереджено до 1000 червоноармійців та селян, що мають у своєму розпорядженні гармати і кулемети. "Присутність на кордоні такої кількості озброєних більшовиків сильно хвилює населення міст Новгорода-Сіверського, Кролевця і Глухова", – писала "Киевская мысль".

У Новозибківському повіті настрої був також тривожний. У прифронтовій смузі випадки озброєних грабежів і вбивств продовжувалися. Аналогічна ситуація складалася і в Стародубському повіті, де набіги більшовиків із-за демаркаційної лінії з кожним днем ставали все частішими. Взагалі, по всій демаркаційній лінії відбувалися напади, вивозились хліб та інше майно[96;97]. Так, повстанці, які зосереджувалися в районі Хутора-Михайлівського, 15 вересня вчинили напад на цю залізничну станцію, використавши від'їзд однієї німецької частини на Західний фронт, а в ніч на 21 вересня зруйнували службові приміщення станції Свеса і вивезли цукор з місцевого заводу. На р. Десні біля с. Комань повстанці захопили пароплав "Рассвет", який робив рейси між Новгородом-Сіверським та Черніговом, і відвели його у с. Погрібки (нейтральна зона). Капітана вбили, а тих, кого визнали буржуями, відправили у більшовицький табір[98]. Від таких злочинних дій повстанців страждала вся Чернігівщина.

Якщо на початку осені гетьманська влада ще контролювала порядок у губернії, то вже у жовтні – листопаді бойові дії повстанських загонів набрали такого розмаху, що Державна варта в багатьох місцях власними силами не могла придушити повстанську боротьбу. "Сили варти по своїй малочисельності справитися з повстанським рухом не можуть", – доповідав чернігівський губернський староста у Київ. А газета "Беднота" на початку жовтня писала, що днями перейшли на бік

повстанців 16 гайдамаків, заявивши, що вони не бажають служити більше гетьману [99;100]. Ще красномовнішим було повідомлення отамана лівобережного району залізничної варти. Який вказував, що в селах Крути, Вертївка, Талалаївка, Кобижча та інших, розташованих поблизу залізничної лінії Плиски-Бобровиця, у населення багато зброї, в тому числі й кулеметів. Загони з 15-50 чоловік постійно руйнують залізницю. Ці дії в більшості залишаються безкарними, оскільки німецьке командування не в змозі вже справитися з повстанськими виступами. Так, вночі 5 жовтня поїзд, що йшов у Глухів, був обстріляний невідомими, а між станціями Грузьке і Конотоп 7 листопада увечері – пограбований [101;102;103].

У той час до Чернігова надходили жахливі вісті з повітів. Численні свідки розповідали про жорстокі дії повстанців. З Конотопського повіту повідомляли: "С приходом большевиков настала трудная пора для честных людей. Достаточно было сказать, что такой то житель буржуй, и его расстреливали. В уезде участились грабежи и поджоги. Кругом по селам шел повальный грабеж. Грабились экономии". У середині жовтня при нападі на м. Стародуб більшовиками взято у полон 60 євреїв, а у Новозибківському повіті вбито начальника державної варти. З м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту було відправлено листа до редакції "Черниговской земской газеты". Невідомий дописувач повідомляв, що коли в їхнє місто зайшли більшовики, то вони щодня реквізували у населення борошно, овес, коней, корів, брали зі столу останній шматок хліба. "Эти защитники свободы очень часто открывали сундуки крестьян и брали все, что им понравится", – свідчив невідомий автор. 20 жовтня більшовицька частина в кількості 300 чоловік піхоти і 80 кінноти при 8 кулеметах здійснила напад між селами Картушином і Помуровкою, перерізала дроти, зайняла села Макарівку, Буду, Корецьку, Княжине, Млинку, де грабувала маєтки, забирала майно у заможних селян та накладала контрибуцію [104;105]. Несподіваними нападами на гарнізони противника партизани нерідко вели бої на території сіл та містечок, завдавши шкоди місцевому населенню. Свідченням таких дій повстанців є повідомлення із с. Суходоли Стародубського повіту. Наприкінці жовтня у селі йшов бій між більшовиками та німецькими військами. У селі гарматними снарядами зруйновано багато будівель, найбільше постраждав місцевий храм. З м. Новгорода-Сіверського прийшла звістка про те, що більшовики з-за Десни із гармат обстрілюють місто. Мешканці Новгорода-Сіверського та найближчих сіл покидають свої землі, хати, худобу і втікають на південну Україну. Те ж саме творилося і в Стародубі, Глухові, Гомелі [106;107]. 14 листопада до Департаменту державної варти надходить телеграма з Чернігівської губернії, в якій губернський староста повідомляв про тяжкий стан у північно-східній частині губернії у зв'язку з очікуванням наступу Червоної армії. Він наполягав на допомозі регулярних військ. І хоча 15 листопада за наказом гетьмана в Чернігівській губернії був введений военний стан, охороняти північно-східні рубежі губернії було нікому. Німецькі солдати не діяли, а гетьманських військових сил було недостатньо. Саме з цих причин більшовики з середини листопада, не зустрічаючи особливого опору, захоплювали один за іншим населені пункти Української держави. 19 листопада – м. Ямпіль та Хутір-Михайлівський, 20 числа цього ж місяця – м. Рильськ, 25-го-м. Стародуб. На початку грудня повстанцями було взято Новгородом-Сіверський і посад Еліонка (між Стародубом і Новгород-Сіверським), без жодного пострілу – м. Семенівку, а 13 грудня – посад Клинці [108;109;110;111].

Осінь на Чернігівщині минула у постійних сутичках між повстанцями та гетьманськими частинами. І якщо німці на початку осені брали активну участь у боях проти повстанців, то вже з жовтня вони відмовлялися воювати. А гетьманських військ не вистачило, щоб стримати більшовицьку навалу. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. Доба Гетьманату, яка тривала більше ніж 7 місяців, припинила своє існування.

Отже, здійснення задумів П. Скоропадського щодо впровадження в Українській державі аграрної реформи та створення стану міцних селян-господарів зіштовхнулося з великими труднощами та перешкодами: з одного боку, великих землевласників, а з іншого – німецько-австрійської окупаційної влади. Держава так і не

розв'язала земельного питання, а навпаки, забирала у селян хліб та землю, не зміцнювала, а мордувала українське селянство, що і призвело до розгортання на Чернігівщині широкого руху опору аграрній політиці гетьмана та окупаційній владі.

Таким чином, як свідчить проведений нами аналіз, селянський повстанський рух на Чернігівщині розпочався ще з перших днів правління П. Скоропадського. Відновлення дореволюційних порядків навесні 1918 р. викликало незадоволення та рішучий протест селянства діючій владі. Селяни нищили посіви, палили поміщицькі маєтки, а інколи навіть вбивали землевласників. Примусове вилучення хліба, каральні експедиції поміщиків та окупантів змусили селян влітку взятися за зброю. Вони здійснювали поодинокі напади на державну охорону та на дрібні загони німців та гайдамаків. Жорстоко мстилися поміщикам та заможним селянам. Серпневе повстання у м. Ніжині та неорганізовані напади на окупантів призвели до значних втрат серед повстанців, а також до посилення німецького терору у повітах. На початку осені вся Чернігівська губернія була охоплена полум'ям повстання, велися запеклі бої з окупантами та гетьманськими частинами, але вже з середини осені через бездіяльність німців та малу чисельність гетьманських військ більшовики активізували свої дії у північно-східних повітах і почали наступ з "нейтральної зони" на міста та села Чернігівської губернії.

У той жахливий час просте селянство пережило багато лиха. Воно перетерпіло пограбування, катування, страти. Важка доля змусила його замість рала взятися за зброю.

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. – К., 1990. – Т. 3. 542 с.
2. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – С. 52 – 54.
3. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923): У 2 т. – Нью-Йорк, 1954. – Т.2: Українська Гетьманська держава 1918 р. – С. 283 – 289.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6, кн. 1. – Київ – Філадельфія, 1995. 470 с.
5. Петриковський С. І. (Петренко) В "нейтральній зоні" влітку 1918 р. (Спогади начальника штабу І Української Радянської дивізії, члена КППС з 1912 р., про події 1918 р. на Чернігівщині). – В кн.: Спогади про І з'їзд КП (б) України. К., 1958. – С. 159 – 172.
6. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. – В кн.: Незабутні роки. К., 1967. – С. 188 – 200.
7. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960.
8. Кульчицький С.В. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8 – С. 68 – 69.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
10. Верстюк В. Ф. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. – 1999. – № 2/4 – С. 14-29.
11. Лисенко А. А. Отаманські формування на лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 20 с.
12. Терела Г. В. Аграрна політика Української держави Павла Скоропадського: Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.
13. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 2007. – 20 с.
14. Грамота до всього українського народу. // Хрестоматія з історії держави і права України. За ред.В.Д. Гончаренко. К., 2000. – Т. 2. – С. 61.
15. Закони про тимчасовий державний устрій України. // Хрестоматія з історії держави і права України. За ред.В.Д. Гончаренко. К., 2000. – Т. 2. – С. 63.
16. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 11 мая.
17. Міністерство закордонних справ Української Держави // Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО). Ф. – 3766. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 2 – 3.
18. Боротьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 159.
19. Боротьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 160.
20. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – С.15.
21. Малік Я. Українське селянство за умов гетьманського режиму // Історія України. 1998.-№ 18. – Травень. – С. 6.
22. Гайдук Т. Е. Воспоминания (Годы незабываемые) Октябрь 1957 г./ Державний архів

- Чернігівської області (далі ДАЧО) . – Ф. 1537. – Оп.1. – Спр.5.– Арк. 59-60.
- 23.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 162.
- 24.Быструков В. Г. Городнянщина в 1917-1918 гг. // Летопись революции. 1925. – № 4 – С. 116.
- 25.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 22 июня.
- 26.Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б) У. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО).– Ф.5.– Оп.1.– Спр.86 – Арк. 204.
- 27.Міністерство внутрішніх справ Української Держави. // ЦДАВО України. – Ф.1216 – Оп.1. – Спр.22 –Арк.2.
- 28.Від редакції // Нова Рада. – 1918. – 14 серпня.
- 29.Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 47-49.
- 30.Дорошенко Д. Історія України (1917-1923); У 2 т. – Нью-Йорк, 1954. – Т.2: Українська Гетьманська держава 1918 р. – С. 288.
- 31.Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6, кн. 1. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 232.
- 32.Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 515.
- 33.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918 р.– К.; Філадельфія, 1995. – С. 183.
- 34.Міністерство земельних справ УНР і ін. (1916-1918 рр.). //ЦДАВО України. – Ф.1061 – Оп.1. – Спр.128 –Арк. 58.
- 35.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 69 – Арк. 6 – 8.
- 36.Рада міністрів Української Держави. М. Київ –1918 р. // ЦДАВО України.– Ф.1064 – Оп.1. – Спр.6 –Арк. 84; Державний вісник. – 1918. – 19 липня.
- 37.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 9 августа.
38. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С.426.
- 39.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 70 – Арк. 12 – 13.
- 40.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО України. – Ф.3766 – Оп.1. – Спр.63 –Арк. 101.
- 41.Там само. – ЦДАВО України. – Ф.3766 – Оп.1. – Спр.63 –Арк. 141; Черниговское губернское правление // ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 16. – Спр. 24 – Арк. 3, 19, 40, 43 – 44, 62.
- 42.Там само. – ЦДАВО України. – Ф.3766 – Оп.1. – Спр.63 –Арк. 82.
- 43.Черниговское губернское правление. // ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 66 – Арк. 4.
- 44.Там само. – ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 66 – Арк. 45.
- 45.Там само. – ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 66 – Арк. 50, 52.
- 46.Там само. – ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 66 – Арк. 70, 74, 84.
- 47.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 84 – Арк. 1-2.
- 48.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр. 66 – Арк. 480 – 481.
- 49.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 4 мая.
- 50.Там само. – 12 июля.
- 51.Там само.
- 52.Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1994. – С. 140.
- 53.Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., Наукова думка. – 1992. – С. 528.
- 54.От редакции // Беднота. – 1918. – 10 мая.
- 55.Заставенко Г. Ф. Крах німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.. – К.; Держполітвідат. УРСР, 1958. – С. 110.
- 56.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 июня.
- 57.От редакции // Беднота. – 1918. – 14 августа.
- 58.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 27 июля.
- 59.Там само. – 17 августа.
- 60.Там само. – 11 октября.
- 61.От редакции // Беднота. – 1918. – 21 августа.
- 62.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 171.
- 63.От редакции // Беднота. – 1918. – 9 июня.
- 64.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 31 августа.
- 65.Там само. – 17 августа.
- 66.Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. – В кн.: Незабутні роки. К., 1967. – С. 188 – 189.
- 67.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО. Ф. – 3766. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 3, 4, 27.
- 68.Черниговское губернское правление. // ДАЧО. – Ф. 127 – Оп. 90а. – Спр.5.– Арк. 106.
- 69.От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 31 мая.
- 70.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО. Ф. – 3766. – Оп. 1. – Спр. 61.– Арк. 62, 70.
- 71.Там само – ЦДАВО України. Ф. – 3766. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 46.
- 72.От редакции // Беднота. – 1918. – 15 июня.
- 73.Прокурор Киевской судебной палаты (1918 – 1919 гг.)// Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). Ф. – 317. – Оп. 2. – Спр. 61. – 49 арк.
- 74.Там само – ЦДІАК.– Ф. – 317. – Оп. 2. – Спр. 47.– 38 арк.
- 75.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 169, 175.

76. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б) У. // ЦДАГО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.36 – 1 арк.
77. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 17.
78. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. – В кн.: Незабутні роки. К., 1967. – С. 190 – 194.
79. Петриковський С. І. (Петренко) В "нейтральній зоні" влітку 1918 р. (Спогади начальника штабу І Української Радянської дивізії, члена КППС з 1912 р., про події 1918 р. на Чернігівщині). – В кн.: Спогади про І з'їзд КП (б) України. К., 1958. – С. 167.
80. Заставенко Г. Ф. Крах німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К.; Держполітвідат. УРСР, 1958. – С. 118 – 119.
81. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. – В кн.: Незабутні роки. К., 1967. – С. 192, 195, 197, 199.
82. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 24 августа.
83. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). – В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. – С. 82 – 84.
84. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 24 августа.
85. Там само – 18 октября.
86. От редакції // Беднота. – 1918. – 11 августа.
87. Там само – 24 августа.
88. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 17 августа.
89. Там само – 31 августа.
90. От редакції // Беднота. – 1918. – 21 августа.
91. Морівська волосна земська управа. Остерського повіту Чернігівської губернії. // ДАЧО. – Ф. 1784 – Оп. 1. – Спр.4, – Арк. 47.
92. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). – В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. – С. 136, 139.
93. Боротьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 180.
94. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 4 октября.
95. Там само – 18 октября.
96. Боротьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 179 – 180.
97. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 31 августа.
98. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). – В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. – С. 138 – 139.
99. Там само. – С. 140.
100. От редакції // Беднота. – 1918. – 3 октября.
101. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). – В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. – С. 140.
102. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 18 октября.
103. Там само – 8 ноября.
104. Там само – 11 октября.
105. Там само – 1 ноября.
106. Там само – 6 декабря.
107. Там само – 8 ноября.
108. Боротьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 197 – 199.
109. От редакції // Черниговская земская газета. – 1918. – 15 ноября.
110. Там само – 6 декабря.
111. От редакції // Беднота. – 1918. – 8 декабря.

В статті проведено аналіз тих факторів, котрі привели до розквітання селянського повстанського руху протидія аграрній політиці гетьмана Павла Скоропадського та окупаційної влади на Черниговщині в 1918 р. Розкривається тяжке соціальне становище селянства, хід повстанського руху та діяльність партизанських загонів в Черниговській губернії зазначеного періоду.

The article analyses the factors which caused the development of peasants' rebel movement of resistance to the agricultural policy of Pavlo Skoropalsky and occupation authorities in Chernihivshchina in 1918. The research focuses on the unbearable social conditions of peasantry, the current of the rebel movement and the activity of guerrilla detachments in Chernihivska gubernia of the above-mentioned period.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)«18»

Петро Пиріг, Олександр Любич



СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРНІГОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті порушується проблема соціально-економічного й адміністративно-політичного становища Чернігова в першій половині ХІХ століття. Територія й забудова міста, стан промисловості, торгівлі, функціонування міського самоврядування – далеко не повний перелік питань, висвітлених у дослідженні на основі залучення великої кількості неопублікованих архівних матеріалів.

Сталося так, що поняття, яким донедавна оперувало вузьке коло фахівців, поняття, відносно якого ще не вироблено єдиного підходу в історичній науці, на початку ХХІ ст. раптом опинилося чи не в центрі запальних дискусій, котрі з тісних залів вихлюпнулись на сторінки преси, телеекрани, захопили інтелігенцію, робітників, молодь. І не дивно. Адже йдеться про своєрідність наших міст, а точніше про те, що вони катастрофічно швидко цю своєрідність втрачають. Це – одна з найболючіших проблем сучасного розвитку культури. У дискусіях часто підкреслюється: «Чернігів – місто історичне, тому втрата його своєрідності неприпустима». А чи має сенс розподіл міст на «історичні» і всі інші? Адже неісторичних міст у нас просто не існує. І місто, засноване 1300 років тому, і місто, якому лише 20 років, – історичні, вони живі свідки багатоманітної історії суспільного розвитку. Нехтувати жодним із них не маємо права.

Вивчення окремих аспектів соціально-економічного й адміністративно-політичного становища Чернігова в першій половині ХІХ століття започаткували сучасники подій. Автори, які взялися за перо, відмовились від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактичного матеріалу із досліджуваної проблематики. Їхні праці були складним історіографічним явищем. Нині вони значною мірою мають характер джерел. Водночас завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна вважати й унікальними дослідженнями з історії міста.

З метою проведення адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини уряду необхідні були правдиві дані з географії та статистики краю. Тому перші дослідження, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігова першої половини ХІХ ст., належали офіцерам Генерального штабу російської армії [1]. Велике значення для вивчення питання мають свідчення очевидців, які здебільшого звертали увагу на життя та побут мешканців, торгівлю й промисловість [2]. Генерал-фельдмаршал Салтиков особливо увагу приділив збереженню архівних документів створеної Чернігівської губернії. За його наказом

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

© Любич Олександр Анатолійович – пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук (м. Чернігів).

усі справи, що стосувалися Малоросії і були розпорошені в різних місцях, було перевезено до Чернігова й прийнято невідкладні заходи для їх збереження. Таким чином, завдяки Салтикову цінний архівний матеріал уцілів для нащадків і науки. Радянська історіографія, як правило, тривалий час зверталась до висвітлення процесів в окремих галузях соціально-економічного життя Чернігова чи розглядала їх як частину загальноімперських або загальноукраїнських процесів [3]. Новий етап у розвитку вітчизняної історіографії історії Чернігова першої половини ХІХ ст. розпочався з початку 1990-х років. Відбулася зміна методологічних орієнтирів, що призвело до перегляду напрямків досліджень. На перше місце історики висунули вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Перехід до нового етапу історіографії відбувається повільно, в результаті чого спостерігається певне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок [4].

Історичний центр Чернігова – одне з небагатьох місць України, що може вважатися прикладом наявності архітектурних систем різних історичних періодів – від ХІ до ХХІ століть. Оскільки місто – це складна система, яка існує в просторі й часі, його формально можна уявити як споруду, що складається з окремих компонентів і зв'язків між ними. Такими компонентами є окремі будівлі, ансамблі вулиць, площ, фортеці, монастирі, іноді – історичні центри невеликих міст в цілому. Зв'язками є системи відкритих просторів, пов'язаних з рельєфом і водними басейнами. Завдяки їм ми можемо візуально сприймати панорами і силуети міста, його окремих частин, видові точки й зони тощо.

При вивченні Чернігова і визначенні шляхів розвитку міста важливо розкрити вплив різних факторів на формування і розвиток його своєрідності, а також принципи, якими люди свідомо чи несвідомо керувалися, використовуючи потенціал цих факторів. Першим і визначальним серед них є природний ландшафт, його орографія (рельєф місцевості: гори, долини, яри) і гідрографія (річки, озера, болота). Найважливішим принципом використання природної підоснови є те, що людина ніколи не намагалася нівелювати характерні особливості ландшафту. Навпаки, ці особливості завжди підкреслювалися, використовувалися, іноді навіть штучно створювалися. Характерним прикладом цього є Чернігів. Тут сама природа допомогла людині, тут ландшафтна ситуація сама по собі має художню цінність, вона своєрідна й індивідуально неповторна.

Другим фактором, що має впливове значення на розвиток своєрідності міста, є його планування. Воно залежить від природного середовища й можливості використання його для оборони, від системи укріплень, транспортних шляхів, економічної основи міста. Планування Чернігова до кінця ХVІІІ століття було органічним, закономірним результатом дії різноманітних чинників. Головні вулиці йшли вододілами пагорбів. Кілька вулиць сходилися до майданів, які були водночас осередками торгівлі, до міської площі й до площ, розташованих біля мостів, переправ, фортечних брам тощо. Головні вулиці були, по суті, частинами транспортних шляхів, що проходили через місто, на їх перетинах і виникли в Чернігові майдани. У межах фортеці вулиці з'єднували головні міські брами, соборну та ярмаркову площі. Трасування вулиць, їх вигини і повороти повторювали конфігурацію міських укріплень, басейну річки Стрижень і рельєфу.

На початку ХІХ століття майже всі міста України, які входили до складу Російської імперії, були переплановані на засадах «регулярності». Часто прямі, як стріла, вулиці, розташовані під прямим кутом одна до одної, прорізалися по живій тканині міста, ішли прямо через забудову. Звичайно, процес такої реконструкції був болісним, і не скрізь її вдалося здійснити. Для Чернігова характерне сполучення докласичної (до кінця ХVІІІ століття) й «регулярної» планувальних систем. Вони засновані на різних культурних традиціях. Взаємодія цих принципово різних систем є важливим аспектом своєрідності міста.

Територія і забудова міста

Перевлаштування Чернігова було викликане тим, що з 1799 року в результаті чергового поділу Польщі до Росії приєдналися території Правобережної України

та Білорусі. Чернігівщина перестала бути прикордонною, фортеці втратили попереднє значення. Губернське місто мало стати схожим на столицю регіону. Чернігів на початку XIX ст., принаймні зовні, не відповідав своєму призначенню. Майже 44 відсотки його площі займали сади й городи. Місто розташовувалось біля Єлецьких та Болдиних гір. У старому місті було чотири брами (фортечні, Київські (Любецькі), прогорілі (Лоевські), водяні біля р. Стрижень, неподалік від валу та канцелярії). У цій же частині міста було три вулиці. Перша – «Фортечна» тягнулася від прогорілих воріт до фортеці, друга – «Київська», третя з провулком купця Григорія Єлька виходила до водяних (шилових) воріт. Вулиці радіусами розходилися від Дитинця – фортеці та напівкільцем охоплювали центр міста, повторюючи контури укріплень фортеці, Окольного міста, Третьяка, посаду-передгороддя. Головні масиви міської забудови, окрім Окольного міста і Третьяка, були зосереджені в районах Лісковиці, вздовж Гончої (вул. Горького), по берегах р. Стрижня.

Фактично Чернігів складався з декількох окремих районів – слобід. Лісковицю, розташовану біля церкви святого Іллі, заселяли переважно торговці, хлібники, булочники, рибалки, штатні співробітники Єлецького монастиря. Ця слобода простягалася біля підніжжя Болдиних гір. Свою назву вона отримала від густих горішників, які раніше вкривали місцевість. Слобода Ковалівка була північним кварталом Чернігова, її повністю заселяли сім'ї ковалів. Слобода Вовча – квартал біля Київської застави, її населення на початку XIX ст. становили, як правило, убогі та злодії. У центрі міста мешкали переважно дворяни-землевласники зі своїми кріпаками. Поява їх у Чернігові була викликана нападами у різний час ворогів, які в разі опору грабували й нищили навколишні села і хутори. В таких випадках землевласники останніх разом зі своїми селянами перебиралися й поселялись у місті, де було значно безпечніше. 31 березня 1808 р. за височайшим наказом до Чернігова приєднали західну частину села Бобровиця, що отримала назву Бобровицької слободи.

У 1801 р. було складено план забудови Чернігова, який затвердили на початку 1803 р. Вулиці міста мали бути прямими й широкими. На відміну від плану 1786 р., де головним був прийом бокової перспективи, в планах початку XIX ст. головною стала осьова – центральна перспектива вулиць. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря, вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву. Нові прямі вулиці проводились із врахуванням історичних ансамблів та споруд XI – XVIII ст. Велика увага приділялася формуванню ансамблів загальноміського центру. Передбачалося створення восьми нових площ, три з яких композиційно закріплювали головну вісь центру – Шосейну вулицю (Проспект миру). Загальною площею Чернігова вписувалася в прямокутник із сторонами 1700 – 1900-х 2790 м вздовж Десни і доріг на Київ та Глухів. Площа зросла до 590,4 га. У новому місті сформувалося чотири вулиці. Перша – «Глухівська» розпочиналася біля «прогорілих» воріт і йшла біля Валу, повз греблю (Гнойову) і міст на р. Стрижень. Друга вулиця (Гонча) йшла у напрямку на Лоїв, третя (Любецька) – з «Київських» воріт у напрямку на Любеч, четверта (Київська) у напрямку на Київ. Нові вулиці частково пов'язувалися з архітектурними комплексами Дитинця, Єлецького Успенського монастиря та окремими спорудами. Заплава Десни з півдня зберігалася без забудови. Подібні риси були властиві й пізнішим планам (1834 – 1861, 1908 рр.).

За ділянки міщан, що відходили під вулиці, міська дума сплачувала або ж надавала їх власникам нові землі. Ринок було перенесено до П'ятиницької церкви, і він зайняв її садибу. На землі, що належала купцеві Володимирі Леонтєву, збудували будинок для міської думи. На замовлення генерал-губернатора Куракіна за проектом архітектора А.Д. Захарова в стилі російського класицизму було зведено новий дім на Смоленській вулиці для губернатора (1804 р.). Стоїть на території колишнього Дитинця. Мурований, триповерховий, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилібаті першого поверху розміщено шестиколонний портик тосканського ордену,

який завершується горизонтальною лінією аттика. Після закінчення будівництва в цьому палаці містилася Чернігівська класична чоловіча гімназія (зараз Чернігівський історичний музей).

У 1805 році була розроблена друга серія проекту перепланування губернського міста. Проект розроблявся в губернській креслярні за участю архітекторів М. Амвросова та А. Карташевського. Згодом його затвердив імператор. Прийоми планування урізноманітнювалися, створювалися анфілади площ, орієнтація вулиць стала строго осьювою, з'явилися замкнуті перспективи, в результаті чого завершився перехід від давньоруської системи орієнтації, заснованої на об'ємних орієнтирах, до лінійно-осьової (вулиця-коридор). Великого значення надавалося озелененню міста. Закладались парки. На місці остаточно зруйнованих фортечних валів Чернігова вздовж Преображенської та Смоленської вулиць розбили бульвари. Через відсутність загрози ворожих нападів відпала необхідність присутніх місць та інших установ тримання у фортеці. На місці знищених будівель було зведено будинки гімназії та архієрейський дім. У цей же час на землі, придбаній у Єлецького монастиря, збудували в'язницю. Цвинтар, розташований біля Воздвиженської церкви, згідно з планом 1801 р. переносився на поле поблизу Петро-Павлівської церкви. На місці старого вигону створено Олександрівську ярмаркову площу. На території Дитинця біля давнього в'їзду з боку Москви, Петербурга, Глухова й Смоленська за планом 1805 року було зведено будинок Чернігівської поштової контори. Мурований, двоповерховий, П-подібний, в традиціях класицизму. Завершенню другої серії проекту перевлаштування Чернігова став на заваді слабкий економічний стан міста.

У 1850-х роках будівлі консисторії перебували в такому незадовільному стані, що „служили безобразієм для парада, противним благоустройству города”. Генерал-губернатор С.А. Кокошкін розпорядився прибрати їх з площі. Консисторію було переведено до Єлецького монастиря; дерев'яний будинок зламали, а кам'яну будівлю (архів) скільки не били ломом, зруйнувати не змогли, вона простояла на своєму місці до 1903 року. Подвір'я консисторії залишилось незагородженим і згодом увійшло до складу міської (соборної) площі, поштової садиби та Константинівського скверу [5]. За спостереженнями г. Кунфура, в 1851 р. Чернігів розташовувався на 51° – 29' північної широти та 48° – 59' східної довготи. У 1852 році в місті нараховувалось 884 двори. Більше ніж у п'ять разів порівняно з початком століття, зросла кількість кам'яних будинків, але, незважаючи на це, як і раніше, переважали типові дерев'яні та глинобитні будиночки, у яких мешкало оподатковане населення.

Промисловість Чернігова

У процесі подальшої кризи феодално-кріпосницької системи в першій половині XIX ст., становлення нових капіталістичних відносин, відбувалися зміни в економіці Чернігова, в чисельності й соціальній структурі його населення. Зростала кількість ремісничих і мануфактурних підприємств, відбувався процес переростання мануфактурних форм промисловості в фабрично-заводські. Найшвидшими темпами розвивалися підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію і сировину, виробляли будівельні матеріали тощо. Збільшення і розвиток кустарно-ремісничого та промислового виробництва допомагало розширенню торгівлі, встановленню торговельних відносин з іншими містами Російської імперії. Як адміністративний центр губернії Чернігів мав значний вплив на економічний та політичний розвиток Лівобережної України.

Мануфактурні підприємства

Провідне місце в промисловості Чернігова займали мануфактурні підприємства, засновані купцями й міщанами, які в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи все активніше включалися в підприємницьку діяльність. Капіталістичними мануфактурами у Чернігові були шкіряні, цегляні, свічні підприємства. Наприклад, купці 3-ої гільдії Г. Калинський і Ф. Крапивинцов з 1823 р. були монополістами у свічному виробництві [6].

Наступив «век новий! Царь молодой прекрасный ...». Розпочинався «золотий вік» російської індустрії та торгівлі. Раніше головним замовником виступала держава, яка, зрозуміло, встановлювала фіксовані, вигідні для неї ціни. Це, звичайно ж, стримувало виробництво на підприємствах, що вже існували, і заважало відкриттю нових [7]. З приходом на престол нового імператора, виробники почали орієнтуватись на приватних покупців.

У 1808 році Бобровицька слобода була передана в завідування Чернігівської міської поліції з тим, щоб не порушувалися права земського положення щодо винокуріння і продажу вина (дозволено в 53 будинках міста). На той час там працював винокурний завод поміщика Міклашевського, на якому щорічно виготовляли понад 1 500 відер вина. Підприємці Кирикові ще в 1784 р. збудували поблизу Бобровиці селітроварні, які існували протягом декількох десятиліть. За дозволом губернського правління на них працювали вільнонаймані робітники [8]. Біля губернського міста на р. Десна була пристань, де будували плоскодонні човни-барки, або байдаки.

Перші п'ятдесят років XIX ст. промисловість Чернігова зростала паралельно із зростанням чисельності населення. У 20-х – 30-х рр. у місті працювали: один млин, три готелі (володіли: вільновідпущений Попов, пруські піддані Готфрид Сіемунт і Ройнгольд Фельдс) [9], одна харчевня, п'ять столярних та одна екіпажна майстерні, одна позолотна мануфактура, п'ять м'ясних цехів, шість заводів з виробництва цегли. За даними поліцмейстера, міщани були власниками 880 голів великої рогатої худоби, 180 овець та 560 коней [10]. У 30-х роках XIX ст. в Чернігові нараховувалось 13, а у 1861 р. – 24 підприємства. В різний час протягом першої половини XIX ст. в місті працювало від двох до чотирьох друкарень, п'ять-вісім цегляних, п'ять горілчаних, два-три свічних, одне-два тютюнових, одна селітроварня, одне шкіряне, одне пивоварне виробництва. Майже всі підприємства належали купцям і заможним міщанам, які мали найманих працівників. Зростала концентрація капіталу і робочої сили. Так, у 1844 р. 12 чернігівських мануфактур виробляли продукції на суму 2,5 тис. крб., а в 1859 р. тільки на шести підприємствах її було виготовлено на 33,4 тис. крб.

Таким чином, промисловість Чернігова робила тільки перші кроки по шляху технічної революції, переростання мануфактурної стадії виробництва у фабрично-заводську промисловість.

Ремісничче виробництво

Поряд із мануфактурами капіталістичного типу продовжувало існувати і розвиватись кустарно-ремісничче виробництво [11], покликане обслуговувати різноманітні потреби міського населення. Найбільш розвинутими ремеслами були пошив одягу і взуття, чим займалось більше половини мешканців міста. Розвиненою була також ювелірна справа. Слід зазначити, що, крім цехових, були також майстри, які не належали до ремісничих об'єднань, так звані «партачі». Цехи, зберігаючи середньовічну організацію, затримували розвиток капіталістичних відносин у середовищі ремісників. Продуктивність праці «партачів» на початку XIX ст. стає в чотири рази вищою, ніж цехових. Таким чином, можна припустити, що в ремісничому виробництві більшу питому вагу займала праця позацехових майстрів. Деякі з ремісників отримували значний прибуток. Так, заможний чернігівський чоботар, якому підкорялися шість-вісім учнів, отримував 2 тис. крб. чистого прибутку за рік. Маючи можливість розширити своє виробництво, такий ремісник поступово міг перетворитися на підприємця-капіталіста. Урядовцям важко було контролювати таких виробників, це стало приводом для об'єднання в один цех всіх ремісників-майстрів міста (1859 р.).

На початку XIX ст. у Чернігові займалися ремеслом: кравців – майстрів 42, підмайстрів 29, учнів 19; чоботарів – майстрів 26, підмайстрів чотири, учнів п'ять; срібників – майстрів три; ковалів – майстрів сім, підмайстрів п'ять; котельників – майстрів два; колісник один, слюсарів три, столярів три, ткачів 12, горшечників і пічників 12, м'ясників 28, калачників 25.

У 1846 р. у місті було 12 галузевих цехів, які підкорялися цеховій управі на чолі з ремісничим головою. Потреби мешканців Чернігова задовольняли: 20 чоботарів, 40 кравців, 10 столярів, шість малярів, вісім майстрів по роботі зі склом, 12 ковалів, чотири слюсарі, 12 майстрів з обробки міді, чотири каретники, чотири шпалерники, п'ять золотих справ майстрів, вісім годинників. Усього у Чернігові в 1848 році працювало 133 майстри. Прибутки міста становили 18 756 крб. 78 коп. сріблом, витрати – 17 847 крб. 6 3/4 коп. сріблом. Залишок становив 909 крб. 71 1/4 коп. сріблом.

Згідно з даними чернігівської міської поліції за 1852 рік, у Чернігові працювало: кравців – 44 майстри, 48 робітників і 59 учнів; чоботарів – відповідно 23, 50, 28; пекарів – чотири, дев'ять, чотири; булочників – дев'ять, 13; ковалів – дев'ять, сім, 12; годинників – 10, три, два; м'ясників – 17; кондитерів – сім; рибалок – три; модисток – дві; рукавичників – чотири; фарбувальників – три; шапкарів – вісім; пічників – чотири; столярів – дев'ять; каретників – п'ять; слюсар – один; ткач – один; візників – 15; палітурників – 13; живописців – три та ін. Загалом було 215 майстрів, 223 робітники і 201 учень.

У першій половині XIX ст. в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу і формування в його надрах капіталістичних відносин економіка Чернігова продовжувала розвиватися в основному в рамках дрібного товарного виробництва. В перші десятиріччя в розвитку міських ремесел спостерігався певний застій, про що свідчить скорочення чисельності майстрів. Якщо в 1790-х роках їх нараховувалося більше 160, то в 1840-х роках – лише 130-140. Згодом картина змінилась. У 1861 р. у Чернігові працювало 250 майстрів майже 30 спеціальностей. Крім того, в ремісничих майстернях було зайнято 287 робітників і 323 учні. Галузева структура ремесла протягом першої половини XIX ст. майже не змінювалася: перевага належала кравцям і чоботарям. Ремісники об'єднувались у цехи, кількість яких наприкінці 50-х років XIX ст. зросла до 13. У Чернігові постійно працювало багато ремісників із навколишніх сіл. Наприклад, мешканці с. Анисів через неврожай 1833 р. змушені були ходити на сезонні або поденні роботи до Чернігова та займатися промислами. Вони виготовляли корзини з лози і вироби з деревини, які потім продавали на ринках губерньського міста.

З метою стимулювання розвитку ремісничого виробництва в Росії починаючи з 40-х років XIX ст. проводяться виставки товарів сільських і міських виробників та нагороджуються кращі виробники. У 1840 р. золотою медаллю було нагороджено чернігівського купця Великдана за викладання бджільництва [12]. 17 вересня 1850 р. за наказом міністерства державних маєтностей у Кролевеці була відкрита четверта в Російській імперії та перша в губернії виставка виробів для Чернігівської, Полтавської, Київської, Харківської й Курської губерній. Керівництво нею покладалося на спеціальний комітет під головуванням чернігівського губернатора і губерньського маршала дворян Н.П. Борозди. Виставка тривала дев'ять днів і завершила свою роботу 25 вересня 1850 р. 450 її учасників виставили 1 051 виріб, у тому числі 335 осіб з Чернігівської губернії – 892 вироби. Їх розділили на сім відділів. 1. Продукція землеробства, городництва, садівництва. Бджільництво. Вироби з шовку. 2. Льняні та пенькові вироби. 3. Вироби з шерсті та волоку. 4. Вироби з шкіри. 5. Дрібні вироби з заліза, дерева та глини. 6. Землеробські та інші знаряддя. 7. Іконопис, живопис та різьба.

Переможці отримали нагороди: золота медаль дісталася керівнику школи бджільництва Прокоповича Великдану за вулики з медом; велика срібна – сосницьким поміщикам: Ярошевицькому – за оброблений льон і полотно та Колодєєву – за тютюн і городні рослини; мала срібна – кролевецькому поміщикові Іваненку – за тютюн і ніжинському козакові Крискову – за озиму пшеницю відмінної якості, насіння льону, овес і олію; шість почесних відгуків і похвальних листів було вручено мешканцям Чернігова, грошові премії – одна в 20, дві по 15, сім по 10 крб., три (з восьми) по вісім, 13 (з 25) по п'ять, 15 (з 25) по 3 карбованці також отримали чернігівці; крім того, шістьом вихованкам Заборського і семи Яновського училищ

видано по два карбованці за гарні рукоділля і двом ученицям Попелченко і Белоусовій – за розмотку шовку.

Таким чином, в економічному становищі Чернігова першої половини XIX ст. відбувалися значні якісні зміни. Поряд з розгалуженою системою ремісничих, кустарних установ виникали і розвивалися капіталістичні мануфактури. Переважна більшість подібних підприємств перебувала в приватних руках і ґрунтувалася на вільнонайманій праці. Ці підприємства, як нова, передова форма промисловості, мали вирішальне значення. Вони являли собою елементи нового капіталістичного устрою.

Торгівля і транспорт

У тісному взаємозв'язку із розвитком промисловості перебувала торгівля. У Чернігові існувала достатньо розвинена система різних магазинів і торговельно-промислових установ, кількість яких постійно зростала. Відсутність банків, здатних до певної міри задовольнити зростаючі потреби торгівлі і промисловості в кредитах, відкривала широке поле діяльності для приватних банкірів. Позички надавали купці та підприємці. На початку XIX ст. через конкуренцію з боку таких великих торгових центрів, як Ніжин і Кролевець, активність чернігівських купців та популярність ярмарків, що відбувалися в місті, були суттєво обмежені. Тільки великі землевласники Грембецькі, Книші, Милорадовичі, Прозоровські продавали фрукти й овочі на ярмарках за межами міста.

На рубежі XVIII – XIX ст. в губернському місті Чернігові щотижня по понеділках і п'ятницях проходили торги, крім того, чотири рази на рік збиралися ярмарки: перший 6-го січня, другий – 8-го липня, третій – 20 вересня, четвертий – в десяту п'ятницю. З цих ярмарків перші три тривали по два тижні, а останній – один день. На них приїздили купці й міщани з красним товаром із різних українських і російських населених пунктів. Крім того, селяни з навколишніх сіл привозили в'ялену рибу, сіль, хліб та інше продовольство, дьоготь, посуд з глини й дерева, будівельний ліс тощо. Купці та міщани Чернігова торгували красним німецьким і руським товаром, дьогтем, сіллю, склом, тютюном, залізом, свіжою і в'яленою рибою, гарячими напоями, виноградним вином, бакалією, горілкою. По Десні та Дніпру на байдаках вони вирушали торгувати до Кременчука.

З 1810 року ситуація в торговельному житті Чернігова дещо змінилася. Для простого народу, як і раніше, проводилися торги по понеділках і п'ятницях, а щодо ярмарків відбулися певні зміни. Три чернігівські ярмарки Хрещенський, Прокоф'євський, Євстаф'євський перенесли термін своєї роботи. Перший розпочинався 15 січня, другий – 10 червня, третій – 29 вересня. Кожний із них тривав по 15 днів, а четвертий, Десятинний, збирався за шість днів перед десятою п'ятницею і тривав після неї ще тиждень. Останній став найбільшим. На нього доставляли сільські вироби і худобу, а також у цей час до міста приходили люди із сусідніх губерній на поклоні мощам та іконам і водночас продавали свої вироби та купували різні товари для себе. Річний товарообіг усіх цих ярмарків у першій чверті XIX ст. коливався в межах 15-30 тис. крб. [13].

Чернігівські ярмарки відвідували ніжинські купці Лука Велентій, Іван Клеца, Яків Григорович, Анастасій Балан і міщанин Андрій Казин, київський купець із дворян Іван Шик, московський купець із іноземців Олексій Кони, єврей Ханчик з міста Острога Житомирської губернії, бердичівські купці Нотка Кошкин і Гершка Зейлекович, курський купець Василь Межовський, рильський Совостіян Шелехов, калузькі Михайло Жердев, Козьма Сорокин, Андрій Новиков, Семен Прянишников, міщани Павло Білоглазов і Петро Шевяков, стародубський купець Трохим Шербаков і міщанин Осип Шелкановцов, погарський міщанин Федір Радієвський. Торгували вроздріб. Мешканці навколишніх сіл приїжджали на ярмарки для продажу або купівлі худоби і сільських виробів. У місті протягом року проводилося 23 товарні виставки. В 1827 р. на торговельній площі було встановлено спеціальний знак, на якому вказувався час торгівлі та умови перекупки продуктів. Це стало початком розгортання в Чернігові стаціонарної торгівлі. У 1831 р.

купець Лазарев отримав ділянку міської землі для розміщення торговельних лавок.

Основними покупцями товарів на ярмарках були «окружные помещики и зажиточные жители города, так равно лавочники для мелкого торгога». Майже всі російські червонорядці торгували паперовими товарами, в побуті їх називали суздалями, а товари їх – суздальськими. У деяких випадках ця назва надавалась фабрикантам і товарам із Володимирської та Костромської губернії. Між тим на початку XIX ст. із Суздали приїжджали до Чернігова лише два купці – брати Назарови, а наприклад, із Володимирської губернії їх чисельність сягала півтора десятка. Були присутні на ярмарках Чернігова і офени – селяни Ковровського та Вязниковського повітів Володимирської губернії, які в першій половині XIX ст. замінили купців Орловської губернії. На літо, як правило, вони розходилися по домівках, і тільки деякі з них, як наприклад, ковровський купець Чернишов, мали постійні лавки в Чернігові і Прилуках.

Збудовані в XVIII ст. поштові та транспортні дороги до проведення залізниці в другій половині XIX ст. виконували роль зв'язку між адміністративними центрами управління: з'єднували повітові міста між собою, з губернським містом і столицями. Чернігів був однією з станцій на шосе, що з'єднувало Петербург із Києвом. Для цієї дороги на Топчіївському цегельному заводі виготовляли спеціальну штучну щєбінку [14]. Поштовий зв'язок губернського міста з містами Росії і України здійснювали кінні кур'єри, які відправлялися тричі на тиждень. З 1823 р. почали використовувати екстра-пошту, яка доставляла кореспонденцію до Петербурга в декілька разів швидше звичайної. Поштові дороги губернії з'єднували Чернігів з Полтавою, Мінськом, Смоленськом, Брянськом та Курськом. У 1826 р. поштову станцію місто передало в утримання купцю В. Ріхтеру (за визначену нагороду). Тільки 14 листопада 1859 р. вдалося удосконалити систему зв'язку, коли на Стрітенській вулиці в будинку Г. Подольського було відкрито першу в місті телефонну станцію.

Із зростанням промисловості й торгівлі збільшувалася потреба в транспорті, покращенні шляхів сполучення, здатних забезпечити економічні зв'язки Чернігова з іншими містами. Здебільшого товари перевозилися на возах волами по ґрунтових шляхах, які в негоду ставали непридатними для пересування. Незадовільний стан доріг заважав транспортуванню до міста сільськогосподарських продуктів, сировини, промислових виробів. Переважну частину вантажів перевозили чумаки, які доставляли їх до деснянських пристаней, в тому числі і до чернігівських. Крім того, у літній час до міста приходило багато селян, які займалися доставкою виробів і сировини для місцевих фабрик. Однак транспортування товарів на возах було малопродуктивним і мало високу собівартість. Тому значна їх частина перевозилася водним шляхом по р. Десні на плотах, човнах, барках і півбарках, розвантаження яких відбувалося на пристанях. Товари до міста доставляли також прасоли-коробейники. На початку 40-х рр. XIX ст. було збудовано вузькоколіїну гілку Києво-Воронізької залізниці, яка з'єднала Чернігів з Прилуками.

Населення

Розвиток промисловості й торгівлі, адміністративні зміни в краї, зміцнення зв'язків з іншими містами сприяли збільшенню чисельності населення Чернігова. Дані про кількість мешканців міста на початку XIX ст., почерпнуті з різних джерел, мають певні розбіжності, а то й суперечать одні одним. Однією з причин такого становища можна вважати відсутність належної освіченості губернських чиновників щодо необхідності й важливості збору статистичних даних. Так, наприклад, на початку століття центральна влада звернулася до чернігівського поліцмейстера з вимогою зібрати статистичні відомості стосовно мешканців Чернігова. Він відповів: „В течении двух последних лет, то есть с самого времени назначения моего на занимаемое мною место, ни о каких статистических происшествиях, благодаря Бога, в городе не слышно. А если таковые слухи до начальства дошли, то единственно по недоброжелательству моих завистников и врагов,

которые хотят мне повредить в глазах начальства, и я нижайше прошу защитить меня от подобной статистической напраслины” [15]. Після роз’яснення, що таке статистика і для чого вона потрібна, було отримано такі дані: у губернському місті постійно проживало 1 315 душ чоловічої та 2 399 душ жіночої статі.

Рапорти й відомості про чисельність мешканців Чернігова за 1808 рік засвідчують, що в ньому постійно проживало купців християн: чоловіків – 57, жінок – 41, міщан християн: чоловіків – 941, жінок – 1000, міщан євреїв: чоловіків – 459, жінок – 473, козаків: чоловіків – 32, жінок – 26, поміщицьких селян: чоловіків – 74, жінок – 67, духівництва: чоловіків – 52, жінок – 76, поштарів: чоловіків – 63, жінок – 86, відставників: чоловіків – 21, жінок – 29, виключених з податкового стану за 25-річну службу – 6 чоловік. Таких, що стояли на шестирічній пільзі, у місті було 7 чоловік. Підданих, які тимчасово перебували в місті у справах торгівлі, налічувалося 350 душ, а тих, що працювали на різних роботах, – 150 душ. На промисли поміщики приводили до міста 500 душ селян. У службових справах у Чернігові перебувало понад 288 чоловік. Після остаточного перевлаштування міста в 1810 році воно займало площу 476 десятин, на якій постійно проживало 4 000 мешканців чоловічої і 2 800 душ жіночої статі. Разом із тими, хто приїздив до міста на роботу або службу, населення міста сягало 15 000 чоловік [16]. У 1846 році в Чернігові мешкало 7 025 чоловік, з них міщан було 5 302, духівництва 121, дворян 866, купців 2-ої гільдії 32, купців 3-ої гільдії 108, дворових 580, безстроково відпущених 16 чоловік.

Через п’ятдесят років після створення Чернігівської губернії газета “Чернігівські губернські відомості” 7 березня 1852 року опублікувала звіт міської поліції губернатору про склад населення міста. Спадкових дворян там проживало 174, православних священиків 82, ченців 28, відставних солдатів 107, купців 168, міщан: православних 2 012, євреїв 2 741, державних селян 34, козаків 60, колоністів 3, поміщицьких селян 7, дворових людей 595. Загалом у Чернігові на той час мешкало 6 494 душі чоловічої та жіночої статей. Міське населення зменшилось внаслідок епідемій холери, чоловіків там мешкало значно більше, ніж жінок.

Перша половина XIX ст. внесла кардинальні зміни в етнічний склад населення Чернігова. Місто перетворилося на багатонаціональне та російськомовне. Після розподілу Польщі велика кількість євреїв із західних губерній отримала можливість брати участь у ярмарковій торгівлі Чернігова. Нерідко після кількомісячного перебування в місті вони вже мали можливість купити собі будинок і стати постійними його мешканцями. Якщо 1786 р. у Чернігові проживав тільки один єврей, та й і то за межами міста, то 1796 р. євреї зробили спробу, хоч і безуспішну, отримати муніципальну монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв. У 1802 р. у Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [17]. А в 1808 році у місті зареєстрували міщан євреїв: чоловіків – 459, жінок – 473. У середині XIX ст. чернігівські євреї перевершили чисельністю християн: 2 741 єврей, 2 012 православних і 7 старовірів [18]. Водночас чернігівські міщани зіткнулися зі значно меншим, але стійким впливом росіян. У 1787 і 1797 рр. Чернігівська дума розглядала скарги про те, що росіяни незаконно вели торгівлю в місті [19]. Конфлікт досяг свого апогею 1815 р., коли росіяни (здебільшого у будівництві) намагалися організувати свою власну гільдію. У петиції до губернського уряду 151 російський міщанин скаржився на те, що їх непропорційно оподатковують і що забагато росіян відбирають для призову в армію [20]. У своїй відповіді Чернігівська дума вказувала на те, що вони не виконують своїх зобов’язань щодо міста, а багато з них, як виявилось, були волоцюгами. Дума, однак, не мала нічого проти російської гільдії у випадку, якщо її члени виконуватимуть свої муніципальні обов’язки. Але коли генерал-губернатор Репнін дізнався про існування цієї гільдії в Чернігові, він наказав негайно ліквідувати її (1818 р.) і зареєструвати членів цехів не за національністю, а за професією. Як виявилось, це не був поодинокий випадок, адже генерал-губернатор розіслав циркуляр про скасування всіх етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. От-

же, імперська влада ще раз сприяла створенню об'єданого, але етнічно різноманітного стану міщан. На жаль, оскільки статистика не розрізняла українців і росіян, неможливо навіть приблизно визначити рівень російського проникнення в ремісничі гільдії. Судячи з тих конфліктів, що мали місце в губернському місті, їхня кількість була досить значною, особливо в будівництві.

Чернігів набував все більш етнічно різноманітного, а лінгвістично – російського характеру. Російська мова стала використовуватись не тільки в торгівлі та промисловості, а й в урядуванні. До русифікації міста спричинилися численні імперські чиновники, що заповнили його.

Міське самоуправління

На початку XIX ст. відбулася певна еволюція в системі міського самоуправління. Правління Павла I завершилося 11 березня 1801 р. державним переворотом, який звів на престол Олександра I. Маніфест нового царя, укладений Дмитром Петровичем Троцьким (1749 – 1829), проголошував повернення до часів правління Катерини II. У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою знову підтвердив права Чернігова на самоуправління. Міщани отримали ряд пільг. Вони звільнялися від військової служби, замість чого мали створювати для охорони міста пішу і кінну міліцію, так звану «золоту корогву», користувалися правом неоподаткованої торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Вони мали своє самоврядування, судочинство, податкову систему, право власності на землю й користувалися пільгами в ремісництві й торгівлі. Хоча всю владу в місті тримала місцева олігархія, формально міські урядовці (війт, бурмистри, райці та ін.) вважалися виборними.

Проте права магістрату як органу самоуправління були обмежені. Без згоди з губернатором ні розпоряджатися отриманими прибутками, ні займатися розкладкою податків магістрат не мав можливості. Роздачу земель під забудову будинків прибрала до своїх рук губернська поліцейська влада. Новостворені адміністративні посади і процедури недвозначно порушували положення Магдебурзького кодексу, але міщани так погано пам'ятали про нього, що ніде на це навіть не звернули уваги. Проте імперський уряд нагадав мешканцям Чернігова про Магдебурзьке право. У 1824 р. Сенат уповноважив міські суди і надалі користуватися ним повсюдно, де його можна було застосувати. Але дотриматись його було неможливо, оскільки суди не мали навіть текстів Магдебурзького кодексу. Внаслідок цього міністерська комісія запропонувала здійснити нове видання та російський переклад (Магдебурзький кодекс був доступний тільки німецькою, латинською і польською мовами). Справу передали Сперанському, який у спеціальному меморандумі вказав, що Магдебурзьке право вже давно витіснили Литовський статут та російське законодавство, і рекомендував надалі дотримуватися поточних норм [21].

У той же час більшість членів Чернігівського магістрату не піклувалися про добробут міста, використовуючи своє службове становище для особистого збагачення. Пограбування міського бюджету досягло такого розмаху, що це викликало незадоволення значної кількості населення. Скориставшись цим, царська влада ліквідувала магістратське самоуправління і всі інші «вольності», які проголошувало Магдебурзьке право. У царському наказі про його відміну зазначалося, що «сей порядок не соответствует существенным выгодам города и права некогда ему данные ... или давно уже сами собою прекратились или обратились во вред и отягощение целому составу городского общества». На Чернігів повною мірою було розповсюджено катерининське міське положення 1785 року, яке на той час вже затвердилося у більшості міст Російської імперії. Кодифікація права, ініційована Миколою I (1825-1855 рр.), практично остаточно уніфікувала правовий статус Чернігова [22]. Вже в 1831 р. було скасовано магдебургію, залишки якої ще існували.

Магістрат змінила міська дума. Її очолив голова, якого обирали на три роки. Царювання Миколи I відмічалось диференціацією органів казенного управління.

Ті незначні права, які надавались губернським правлінням думі або міському голові, переходять у відомство окремих органів губернського управління – комісій. Так, у справах розквартирування військ працювала квартирна комісія, у справах забудови та утримання міських будівель та споруд, нагляду за приватними будівлями – будівельна, у справах народного продовольства та контролю за цінами – комісія народного продовольства, у справах військової повинності – рекрутське присутствіє і т.д.

До кола обов'язкових видатків думи входило: утримання губернської квартири, приміщення та канцелярії квартирної комісії, участь в утриманні повітового суду, канцелярії повітового стряпчого, повне утримання чинів, служителів і приміщень поліції, пожежної команди, опалення та ремонт тюремної фортеці й утримання її наглядачів, міського лікаря, лікарського учня, військового постюю, будівлі, шинелей для варти, опалення та освітлення будівлі капелана місцевих військ, утримання приміщення для чинів губернського батальйону, батальйонної канцелярії та інших підрозділів, освітлення квартир штабу і обер-офіцерів, які були під опікою комітету поранених і наглядача продовольчого магазину, виплата пенсій чиновникам магістрату та думи, які продовжували нести службу за наказом губернатора.

Потрібно брати до уваги, що, крім видатків думи на військовий постій, вона надавала в розпорядження військ і жандармів усі свої приміщення; війська, які проходили містом, отримували квартири в обивателів, квартири надавалися і всім чинам, які проїздили через місто, наприклад, корпусу інженерів шляхів сполучення на час будівництва шосе. Обивателі постачали кошти на будівництво приміщень для різних військових установ. На місто було накладено підводну повинність для команд і етапів, яку виконували міщани за наказом міського старости. У сфері благоустрою місто несло витрати на освітлення, підтримку в гарному стані міського саду, прибирання майданів, утримання мостів та на найм винищувача собак, давало кошти на утримання будинку для психічно хворих, на жіночу лікарню та жіноче приходське училище.

Джерелом прибутку слугували отримані доходи з міського майна й споруд і збори та податки. До перших належали: оброк з селян, які жили в селах, що раніше належали магістрату, експлуатація шляхом здачі в оренду міських сіножатей, орних земель, озер, міських лавок, поромної переправи, цегельного заводу, мір та вагів. До других належали: податки з торгівлі та промислу, збір з візників – “біржі”, трактирів, “середній акциз”, з нотаріусів, відсоток від винного відкupu, який надавався від казни, а потім із його закриття. Ніяких інших податків і зборів місто на свою користь не отримувало, бо їх забирала казна. Крім господарських справ, у віданні думи перебували й інші справи, як наприклад, станові (міщан, ремісників, купців, євреїв), складання такс на м'ясо, нагляд за ринком – вивішування прапора для ознаки часу, з якого дозволено перекупникам скуповувати предмети першої необхідності.

Торговельна громада міста обирала торгових депутатів на допомогу казенній палаті, зокрема, для нагляду за торговцями під час сплати ними торговельних податків. Працювали при думі й присяжні оцінювачі. Представники міської громади були також при квартирній комісії, при поліційному управлінні, але міщани це сприймали як повинність, бо залежали від органів адміністрації, а казна сприймала депутатів як людей з досвідом, яких прагнула залучити до виконання своїх доручень. Так у загальних рисах виглядало коло діяльності і обов'язків думи, що була представлена в 1785 – 1870 рр. як міське управління. Все зосереджувалось у руках адміністрації й було спрямоване на виконання розпоряджень керівництва. Відтоді в Чернігові чиновники стали панувати над іншими станами, міщанство почало займатися справами, необхідними для задоволення їх потреб.

Чернігів – місто губернське

Традиційно вважають, що Олександр Павлович провів адміністративно-територіальну контрреформу і відновив адміністративно-територіальний устрій ка-

терининської доби. У Петербург, Москву й на окраїни призначалися генерал-губернатори, які підкорялися тільки цареві. Всього в середині XIX ст. в Російській імперії було 10 генерал-губернаторів і 58 губернаторів.

Стали постійно призначатися малоросійські генерал-губернатори: дійсний таємний радник князь Олексій Борисович Куракін (1802-1808 р.); таємний радник князь Яків Іванович Лобанів-Ростовський (1808-1816 р.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії князь Микола Григорович Рєпнін (1818-1834 р.); сенатор, генерал-лейтенант граф Олександр Дмитрович Гур'єв (1834-1835 р.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії граф Василь Васильович Левашов (1835-1836 р.); генерал-ад'ютант, генерал-майор граф Олександр Григорович Строганов (1836-1840 р.); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант князь Микола Андрійович Долго-руков (1840-1847 р.); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Сергій Олександрович Кокоскін (1847-1856 р.). Майже кожен із них подбав про зміну обличчя Чернігова.

У місті перебував губернатор, який з 1802 р. почав підпорядковуватися новому урядовому органу – Міністерству внутрішніх справ. Система губернаторського управління, крім губернатора, включала губернські правління й галузеві установи: казенну палату, рекрутське присутствіє, присутствія поліції, суду та інших органів, що підлягали губернатору. Управління здійснювалось за участю станових органів – губернських дворянських зборів. Губернаторському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління, у якому провідне місце належало земському суду. Останній був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку і здійснював правосуддя. До системи повітового управління входили також повітове казначейство, митні установи, повітове правління державних маєтностей тощо.

У безпосереднє підпорядкування губернатора передавались казенна палата, казначейство, приказ громадського презирства, прокурор, стряпчі та ряд судів (цивільна та кримінальна палати). Існували окремі суди для привілейованих, міщан і селян. Виникли нові опікунські та земські поліцейські установи. Впроваджувались посади лікарів, землемірів і т.д. У Чернігові було створено 45 місць та самостійних посад з багатьма вакансіями в канцеляриях.

Більшість представників освіченого населення, в першу чергу ті, що працювали в старих установах, перейшли до нових канцелярій. Губернатор мав залучати й заохочувати до служби в них молоде дворянство. Відтоді бере початок звичай зараховуватись до установ задля вислуги чину. Щоб заслужити більший чин, службовці не цуралися будь-яких засобів. У Чернігівській кримінальній палаті на початку XIX ст. була помічена велика затримка в ході розгляду арештантських справ. Накази про якомога швидше вирішення їх йшли один за одним. Центральні органи влади отримували велику кількість скарг на чиновників, які займалися кримінальними справами. Було замінено декількох керівників палати. Але ситуація залишалася складною. Через певний час новий голова кримінальної палати, доповідаючи міністрові юстиції, зазначив, що всі справи в його палаті вирішені.

– Як же ви це зробили? – спитав міністр.

– Я, Ваша Світлість, використав особливий випадок – відповів голова дворянин. – У нашому Чернігівському губернському острозі утримуються декілька досить досвідчених чиновників: ось я і роздав їм справи, – вони мені швидко написали все, що потрібно.

Міністр граф Панін, почувши це, вийшов з приймальні, не знайшовши, що сказати [23].

З одного боку, присутність у місті нових установ приваблювала кошти та допомагала розвитку квартирного промислу й дрібної торгівлі, а з іншого, облаштування будівель для установ і їх утримання тяжким тягарем лягало на міський бюджет. Йдучи назустріч побажанням дворян, Сенат встановив жалування губернським чиновникам. Зокрема, його розмір для чиновників Генерального суду Чернігівської губернії становив 450 крб. Оподатковане населення змушене було

сплачувати на це по одній копійці з полтиною. Низькі оклади мали компенсуватися натурою та поборами. Все, що не було відпущено з казни, отримували силою закону або влади. На міста, розташовані поблизу з губернськими установами, витрати впали всією вагою, адже в селах панував дворянин-поміщик, який в силу свого привілейованого стану та особистої зацікавленості охороняв селян від всіляких зборів і повинностей, міщани ж не мали захисту.

У наказі губернаторам 1837 року зазначалося, що вони «как непосредственные начальники вверенных им высочайшею волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенности верховных прав самодержавия, польз государства и повсеместного точного исполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего Сената и предписаний начальства».

Губернатор призначався безпосередньо царем, а підкорявся, якщо не рахувати верховну владу, міністру внутрішніх справ. На місці він був фактично повновладним правителем. Здебільшого губернатори й генерал-губернатори не мали жодного уявлення щодо управління губернією. Чому ж саме їх призначав цар на ці високі і важливі посади? Тому, що людей у царській Росії часто цінували не за знання, освіту й компетенцію. Усі ці генерали або чиновники були одночасно великими поміщиками, володіли тисячами кріпаків; вони були найбільш видними представниками того стану, на який спиралась монархія. Губернатори робили все від них залежне, аби існуючі порядки залишалися незмінними, що одночасно не завважало їм не забувати про особисте збагачення. Дуже часто використовували своє службове становище для особистого збагачення віце-губернатори. Вони були «непосредственными помощниками и сотрудниками начальника губернии по всем частям управления оною», і головами казенної палати, і управителями палатою державних маєтностей.

Загалом казнокрадство і хабарництво стали буденними явищами для всіх ступенів губернської адміністрації. Наприклад, хабарі з відкупників питних зборів мали таке розповсюдження, що вважалися законними.

Губернський прокурор, у безпосередній обов'язок якого входила боротьба з хабарництвом і корупцією, здебільшого не звертав уваги на зловживання, що чинилися чиновниками, а тим більше губернатором. Становище прокурора залежало від верховної губернської влади. Про всі зловживання і негаразди він повинен був у першу чергу доповідати губернатору. Останній затверджував і вироки палат кримінального та цивільного суду губернії.

У судах, аж до Сенату, куди потрапляли на оскарження різні справи, також панували хабарництво і сваволя. Посада голови кримінальної або цивільної палати в губернії, як і посада повітового ісправника, були виборними, але займати їх мали можливість лише дворяни.

Для боротьби з «крамолою» влітку 1826 року було створено «Третье отделение Собственной его императорского величества канцелярии». Микола I вирішив не тільки централізувати діяльність політичної поліції, але й поставити її під своє особисте керівництво. Третє відділення стояло над усіма державними установами як вища контролююча й каральна сила. Воно мало переслідувати державних злочинців, організувати місця їх ув'язнення, спостерігати за підозрілими, розкольниками, іноземцями, мати спостерігачів у всіх державних установах і серед усіх верств суспільства.

У розпорядженні Третього відділення був жандармський корпус. Вся країна поділялася на п'ять жандармських округів на чолі з генералами. Керівник Третього відділення генерал Бенкендорф був шефом жандармів і підкорявся безпосередньо царю. Жандарми носили особливу форму – блакитний мундир. Через таємну агентуру вони повинні були «вникать в направление умов», вистежувати тих, хто проявляє неповагу до влади і релігії, розвідувати, чи не виникають таємні гуртки, чи не розповсюджуються заборонені книжки. Відмовитись від співробітництва із жандармами вважалося особистою образою царя.

Система повітових установ вінчалася губернськими та повітовими дворянсь-

кими депутатськими зборами. Запроваджені відповідно до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., вони з 1796 р. називалися малоросійськими, а з 1802 р. – чернігівськими. Збори вели родовідні книги і видавали посвідчення про дворянство, розглядали земельні суперечки, брали участь у призначенні опіки над дворянськими маєтками, вибирали чиновників на деякі адміністративні та судові посади. Дворянські вибори в Чернігівській Малоросійській губернії відбувалися згідно з височайшими указами про губернські установи, наказом від 14 грудня 1766 року, Жалуваною грамотою дворянству від 21 квітня 1785 року та статтями 62, 63, 64 та 65 Указу від 11 березня 1808 року, в яких зазначалося, які дворяни мали право вибирати, бути обраними та відправляти посади. Для здійснення процедури виборів дворяни раз на три роки мали прибути 10 січня до губернського міста Чернігова. Закінчувалися вибори 18 січня. В цей же день у залі зборів губернський маршал зачитував перед дворянами список усіх обраних, а губернатор під час свого заключного виступу пропонував дворянам повертатися додому. Список усіх обраних губернських маршалів чернігівського дворянства першої половини ХІХ ст. виглядав так: 1. Стороженко Микола Михайлович (1803 р. – 1815 р.). 2. Лизогуб Іван Якович (1816 р. – 1818 р.). 3. Ширай Степан Михайлович (з 27 січня 1818 р. по 1 червня 1829 р.). 4. Посудевський Іван Іванович (з 19 жовтня 1829 р. по 1 травня 1831 р.). 5. Дунін-Борковський Яків Іванович (з 20 травня 1831 р. по 20 вересня 1832 р.). 6. Маркович Олександр Михайлович (з 14 листопада 1832 р. по 20 вересня 1838 р.). 7. Ладомирський Василь Миколайович (з 22 листопада 1838 р. по 1 листопада 1847 р.). 8. Борозда Микола Петрович (з 1 червня 1848 р. по 27 вересня 1862 р.).

Крім загальноімперських установ, чернігівські дворяни постійно створювали в місті різні комітети і комісії. Так, у 1812 році виник Чернігівський губернський комітет нагляду за продажем алкогольних напоїв, який очолював губернатор. Комітет здійснював нагляд за виконанням узаконень про продаж спиртних напоїв. Припинив діяльність у 1850 році. У 1821 р. через погані погодні умови Чернігівська губернія майже повністю залишилась без врожаю зернових. У зв'язку з постійними дощами, холодом і туманом зовсім було втрачено посіви гречки. Зібране сіно через часті дощі мало не кращу якість або його взагалі знесли паводки. Губернське місто почало відчувати реальну загрозу голоду та епідемії. Потрібні були кардинальні заходи, щоб якимось виправити становище з продовольством і захистити населення губернії від подібного у майбутньому. 13 січня 1822 року збори дворян і повітових маршалів Чернігівської губернії вирішили створити в губернії капітал допомоги. Ці кошти мали використовуватися для позики дворянським господарствам у разі повного або часткового неврожаю [24].

Були розроблені спеціальні правила допомоги при неврожайх. Кожного року поміщики зі своїх прибутків мали вносити до повітового казначейства по 50 коп. з ревізької душі селян, які належали їм. Цей внесок здійснювався двічі рівними частинами. Він міг бути зменшеним через поважні причини, відповідно до загальної користі дворянства. Таке рішення приймалося під час загальних дворянських зборів. У випадку неврожаю брали по четвертику хліба з оподаткованої душі, а урядовий збір з неї встановлювався в розмірі 25 коп. Зібрані таким чином гроші відправляли раз на рік до державного Кредитного банку або ломбарду в столиці для збільшення суми відсотками.

Цей капітал мав витрачатися лише для допомоги поміщицьким господарствам під час неврожаїв. У випадку нещастя допомога надходила таким чином: а) позика з відсотками терміново; б) позика без відсотків терміново; в) видача без повернення. Позика з відсотками надавалася дворянам на термін до п'яти років при поганому врожаї, якщо зібраний хліб не міг забезпечити народне продовольство більше, ніж на вісім місяців. Позика без відсотків надавалася у випадку, коли у поміщика, який мав менше 200 душ кріпаків, градом, повинню чи сараною знищено половину посівів хлібів. Видача коштів без повернення здійснювалась тоді, коли поміщик – власник 50 душ кріпаків, втрачав увесь урожай хлібів. При пов-

ному неврожаї в губернії, гроші отримували всі поміщики. Розподіл коштів між ними здійснювали маршали повітів та дворянські збори, які спеціально для цього збиралися в губернському місті Чернігові у вересні один раз на рік.

Врахувавши ініціативу поміщиків Чернігівщини, Сенат вирішив подібним чином захистити від неврожаїв й інші категорії населення губернії. У відповідності з пропозиціями дворянських зборів та в зв'язку із малоземеллям, незадовільним станом ґрунтів і постійною нестачею хліба в більшості повітів Чернігівської губернії 14 квітня 1822 р. було видано іменний Величайший указ Сенату. За ним у Чернігові створювалась комісія народного продовольства, яка повинна була восени визначати, чи потрібно на наступний рік вживати заходи щодо покращення становища з продовольством в губернії. Одним із перших заходів комісії стало встановлення чисельності душ, з яких здійснювався збір на народне продовольство [25].

Переважна частина оподаткованого населення губернії, особливо кріпосні селяни та міщани, сприйняли збори коштів до капіталу як додатковий тягар. Потрібні були заходи, які б реально дали можливість податковому населенню відчувати, що влада хоче покращення умов його життя. На Чернігівщині цей процес ініціювали дворяни. Відповідно до закону від 20 грудня 1834 року створювався Чернігівський губернський статистичний комітет. До його завдань входило збирання й перевірка статистичних даних, складання описів губернії чи окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі. Головою комітету був губернатор, а членами – губернський маршал дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати. Він підлягав Центральному статистичному комітету. «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» вимагало здійснення реорганізації. Згодом до складу Чернігівського губернського статистичного комітету включили не тільки офіційних, але й приватних осіб, які дістали змогу не лише збирати статистичні відомості, але й опрацьовувати та друкувати їх. У 1846 році було створено Чернігівський губернський комітет погашення недоїмок хлібними зборами. Його традиційно очолив губернатор. Членами стали губернський маршал чернігівського дворянства, голова казенної палати і голова палати державних маєтностей. Погашення недоїмок хлібними зборами кріпаками, державними селянами і козаками здійснювалося через повітові комітети. Чернігівський губернський комітет погашення недоїмок хлібними зборами проіснував до 1855 р.

8 травня 1858 року міністр внутрішніх справ отримав клопотання, надіслане від імені чернігівського дворянства, з проханням дозволити розпочати роботу, направлену на покращення умов життя поміщицьких селян. Результатом цього стало те, що 18 травня 1858 р. дворянству Чернігівської губернії надали рескрипт про відкриття комітету з покращення побуту поміщицьких селян. Наказувалось: „1. Відкрити в Чернігівській губернії окремий комітет, під головуванням губернського маршала дворянства, та із членів: а) двох від кожного повіту губернії, вибраних в маєтках і б) двох досвідчених поміщиків Чернігівської губернії, за призначенням цивільного губернатора. 2. Комітету, після його відкриття, приступити до складання проекту положення про устрій і покращення побуту поміщицьких селян Чернігівської губернії за тими ж правилами, якими користується дворянство в інших губерніях імперії. 3. Складений комітетом проект губернатор, наклавши резолюцію, мав переправити міністру внутрішніх справ для представлення Сенату”.

Чернігівський губернський дворянський комітет з покращення побуту поміщицьких селян розпочав свою роботу 22 червня 1858 року. На першому засіданні він постановив: для збору відомостей, які вимагає програма, призначити тримісячний термін, а членам і кандидатам комітету доручити на визначеній кожному ділянці спостерігати, щоб подібна інформація була складена достовірно, а потім, об'єднавши її в один загальний звіт по повіту, представити особисто до губернського комітету 22 жовтня 1858 року. Про відкриття комітету і про прийняті розпорядження доповіли міністру внутрішніх справ і губернатору.

У визначений день усі члени комітету повернулися до Чернігова з даними про поміщицькі господарства, після чого комітет розпочав свої засідання. Було сформовано дві комісії: першу – підготовчу, очолив голова комітету Н.П. Борозна, членами її стали В.О. Подвисоцький, В.І. Тумановський, П.А. Васильчиков і М.А. Скаржинський, другу – редакційну – з членів: В.Д. Дуніна-Борковського, А.П. Поморського-Журавко, А.І. Батурина і Г.П. Галагана. 22 лютого 1859 р. робота була виконана, і губернатор закрив засідання комітету. Складений проект з покращення побуту поміщицьких селян через міністра внутрішніх справ потрапив на розгляд у Сенат. Фактично діяльність комітету започаткувала підготовку до селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині [26].

На початку XIX століття Чернігів залишався одним із центрів православ'я. Кожного року до місцевих храмів на прощу прибували тисячі паломників із багатьох куточків Російської імперії. Щоб взяти під контроль держави духовне життя в місті, ще 4 травня 1722 р. було видано наказ імператора Петра I, яким „призванъ архимандритъ Иродіонъ во епископа богоспасаемыхъ городовъ Чернигова и Новгородка Северскаго”. Він став першим єпископом Чернігівським, якого було призначено сюди за синодальним порядком. Ось перелік усіх Чернігівських ієрархів, починаючи з 1802 року, тобто з часу створення Чернігівської губернії, до 50-XIX ст. 1) Віктор Садковський (1786-1803 р.), 2) Михайло Десницький (1803-1818 р.), 3) Симеон Крилов (1818-1820 р.), 4) Лаврентій Башкевський (1820-1831 р.), Володимир Ужанський (1831-1836 р.), 5) Павло Подолінський (1836-1859 р.) [20]. 29 червня 1813 року за наказом № 420 від 14 червня 1813 року архієпископ Чернігівський Михайло Десницький позбавив за зраду Батьківщині Варлаама Шишацького єпископського і священницького сану. Ця подія відбулася в Чернігівському кафедральному Спасо-Преображенському храмі перед літургією. Варлаама було відправлено простим монахом до Новгород-Сіверського Преображенського монастиря [27].

Результатом політики держави, спрямованої на повний контроль за духовним життям країни, стало й те, що на початку XIX ст. міська громада Чернігова втратила право обирати на священика місцевого жителя з тим, щоб пізніше він отримував богословську освіту і здобував висвячення (у 1835 р. було останній раз зареєстровано випадок, коли до духовного стану зарахували мешканця слободи Лісковиця селянина Василенка) [28]. Так само громада вже не могла запросити до себе іноземного священика, рукоположеного у Молдавії чи Османській імперії, або навіть з іншої частини Російської імперії. Перетворившись на окремий стан, священики навчалися російською мовою, писали один до одного по-російськи, розмовляли по-російськи вдома і навіть проповідували російською мовою. Не освіта та бажання служити Богу і людям були критерієм становлення священика, а належність до сім'ї служителя церкви. Це призвело до багатьох помилок, які робили нові духовні особи. Священик під час обідні, на ектенії, зробив помилку і замість того, щоб помолитися „о здравии” княгині Кочубей, він пом'янув її „за упокой”. Вона, зрозуміло, як завжди, була під час служби в церкві, і можна собі уявити, яке негативне враження ця помилка справила на жінку. Генерал-ад'ютанта, генерал-майора графа Олександра Григоровича Строганова (1836-1840 р.) це так розсердило, що, дочекавшись закінчення обідні, він забіг до олтаря, щоб особисто покарати священика. Останній з переляку вибіг із церкви, а генерал-губернатор, схопивши тростину, кинувся його наздоганяти. Прихожани ще довго пам'ятали, як священик, тримаючи руками поли своєї шовкової рясни, відчайдушно перестрибував клумби і плетені, а за ним гнався Строганов у генеральському мундирі, тряс тростиною й кричав: „Не уйдешь, такой-сякой, не уйдешь” [29].

Міське господарство

Перетворення Чернігова на провідний адміністративний, торговельний і культурний центр Лівобережної України вимагало його подальшого благоустрою: покращення освітлення, водопостачання, медичного обслуговування тощо.

Чернігів прокидався пізно. О дев'ятій-десятій годині ранку на вулиці виходило ще мало людей. Скрізь тільки молодші чини, які виконували накази старших. Було досить спокійно. У нічний час центральні вулиці міста освітлювались олійними лампами, околиці ж з приходом ночі занурювались у темряву [30]. Справжнє лихо приносили міським жителям пожежі та паводки, які спричиняли їм значні матеріальні збитки. Для боротьби з ними у Чернігові було утверджено штат пожежників, споруджені спеціальні колодязі та водозбірники [31]. По темних провулках міста навесні та восени під час дощу припинявся будь-який рух. Святково вдягнені міщанки, йдучи до обідні, змушені були підіймати подоли своїх синіх китайських шушунів. У Чернігові карета вважалася чимось дивовижним. Під час відвідування губернського міста генерал-губернатором князем Олексієм Борисовичем Куракіним, його дружина робила виїзди в гості до місцевих вельмож. Попереду їхав пристав, за ним – карета з двома форейторами, замикав процесію, їдучи на джоржках, поліцмейстер Карл Борисович Сакс – невисокий чоловік з великими блакитними очима та в рудій перуці. В одному з провулків розпочиналося справжнє сум'яття. Проїзд майже завжди був закритий возами з сіном або хлібом, які селяни доставляли з навколишніх сіл до помешкань дворян-землевласників. Поки його звільняли, княгиня виходила з карети і привітно розмовляла з простими людьми. Під час короткочасної зупинки натовп народу, незважаючи на погодні умови, без головних уборів збирався навколо карети і з великим подивом розглядав багатий екіпаж і двох вершників. Після того, як проїзд врешті-решт звільняли, княгиня поверталася до карети, щоб продовжити подорож, а народ схилив голови перед дружиною поважного вельможі [32]. Вплив княжни на чоловіка призвів до того, що зовнішній вигляд міста почав швидко змінюватися. У 40-х рр. була спроба покрити вулиці Чернігова цеглою, але від цього відмовились, бо під час проїзду екіпажів у спекотну і суху погоду на таких мостових підіймалося багато пилу. Після цього центральні вулиці Чернігова вимостили камінням. Граніт для мостових привозили на пристані Вовчуж і Байдачище, які розташовувалися на північ від міста.

Велику проблему для Чернігова в першій половині XIX ст. створювала відсутність на його території водогону і каналізації. Криниць катастрофічно не вистачало (в 1851 р. їх було лише 14), і постачання населення водою здійснювали водовози. Дуже часто вони доставляли воду із забрудненої частини річки Стрижень, куди по природних ухилах після дощу зі стоками потрапляли нечистоти з усього міста. Тому вода, яку споживали мешканці міста, нагадувала жижу. Це призводило до частих епідемій. У 1821 році на території губернії лютували голод та епідемія дизентерії. У 1831 році – холера (повторювалась у 1847 р. і 1848 р.). Не дивно, що в 1836 році в Чернігові загалом мешкало лише 5 805 чоловік. Щоб якось покращити становище, на його північній околиці звели комплекс будівель «богоугодного заведення», до якого входила лікарня, будинок для душевнохворих, богадільня. З 1802 року в місті постійно працювала Чернігівська губернська лікарняна управа, штат якої складали інспектор, оператор, акушер, губернський ветеринарний лікар, старша повивальна бабка та діловод. Медична допомога здебільшого була платною, нею могла скористатися лише заможна частина населення. У 1811 році було створено Чернігівський губернський вісповий комітет для проведення запобіжного щеплення проти віспи, який підпорядковувався медичному департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1851 р. в Чернігові працювало сім лікарів, 13 учнів лікаря, повитуха, діяло дві аптеки, чого вкрай не вистачало для покращення епідеміологічної ситуації, якої вимагало губернське місто [33].

Розвиток промисловості, торгівлі та сільського господарства в першій половині XIX ст. стали головною причиною розширення та удосконалення системи навчальних, культурних і духовних установ міста. Початкова школа була представлена в Чернігові повітовим (відкрито в 1805 р.), чоловічим ланкастерським (в 1847 р.) і жіночим (в 1852 р.) приходськими училищами. Основний контингент учнів у них складали діти міщан, купців, чиновників та дворян. У приміщеннях,

що належали раніше П'ятницькому монастиреві, працювала головна народна школа, яку в 1805 році було перетворено в чоловічу гімназію. Під час будівництва ремісничого училища (пожежне подвір'я) розкопали курган княгині Чорної. Учні училища мали убогий вигляд [34]. У 1817 році започаткувало свою роботу Чернігівське повітове духовне училище – середній навчальний заклад, який мав три відділення (нижче, середнє і вище).

На території Іллінського монастиря планувалося розмістити Чернігівський університет. Ще згідно з указом Катерини II від 23 квітня 1786 р. у Чернігові мав функціонувати університет, на утримання якого виділялися державні кошти. Але його так і не відкрили, а гроші пішли на інші потреби держави. Тому дворяни Малоросії в 1801 році звернулися до нового імператора Олександра I з проханням підтвердити указ імператриці. Вони запропонували віддати на будівництво університету свої гроші, що були зібрані в Дворянській комісії збережень. Але у центральній владі щодо цього були свої плани. 5 листопада 1804 року був Височайше затверджений устав Імператорського Харківського університету і підвідомчих йому установ – гімназій. Після розподілу імперії на навчальні округи Чернігів віднесли до Харківського округу. Підготовчі дії до відкриття Харківського університету збіглися із подібними діями по влаштуванню гімназії в Чернігові. Відкриття Харківського університету та Чернігівської гімназії відбулося в один день – 17 січня 1805 року. Між ними здійснювалися жваві творчі контакти. Зокрема, для організації навчального процесу до Чернігова неодноразово приїздив із Харкова відомий на початку XIX ст. „визитор” професор Ілля Федорович Тимковський. З іншого боку, перший директор гімназії М.Є. Марков допомагав керівництву університету в облаштуванні навчальних кабінетів, наприклад, мінералогічного та ботанічного. У місті постійно працювала публічна бібліотека [35].

24 лютого 1853 р. у Чернігові відбулося відкриття театру. До цього часу тут не існувало спеціальної театральної будівлі і постійної трупі. Якщо в місті і з'являлась якась трупа, то театральну будівлю (і то тільки влітку та ранньою весною) облаштовували в „хлебной шопе” на Красній базарній площі. Вистави відбувалися протягом місяця. 1 липня 1842 року дружина губернатора Дар'я Олексіївна Гессе відкрила в Чернігові дитячий притулок. У 1852 році його капітал становив 11 тисяч карбованців. За наказом Д.О. Гессе 3 500 крб. з цих коштів були асигновані на будівництво в Чернігові дерев'яного театру з тією умовою, щоб прибутки від спектаклів перераховувались на користь притулку. До цих грошей було приєднано ще й приватні пожертвування, а також виручку від проведених у 1852 р. концертів аматорів. Будівництво театру розпочалось у цьому ж році. У вересні на сторінках „Чернігівських губернських відомостей” з'явилися такі рядки: „Въ нагорной половине города, на Красной площади, противъ Магистрата, строится театр; одно слово театр магически действуетъ на жителей Чернигова. Это удовольствие для нихъ – такъ редко, такъ ново, что каждый съ особеннымъ чувствомъ смотритъ на постройку и съ нетерпениемъ ожидаетъ ея окончанія”. Будівництво театру було завершено напередодні Масляної 1853 року. Відкриття відбулося 24 лютого постановкою ряду цікавих спектаклів [36].

Покращення в галузі благоустрою при всій їх недостатності виділяли Чернігів з кращого боку порівняно з більшістю міст України першої половини XIX століття. Однак, незважаючи на це, він залишався містом соціальних контрастів.

Таким чином, у першій половині XIX ст. відбулися значні зміни в економічному, політичному, соціальному житті Чернігова. Формування елементів капіталізму в умовах панування феодално-кріпосницьких відносин позначилось на характері розвитку промисловості. Поряд із ремеслами, кріпосними мануфактурами будувались і вводились у дію підприємства капіталістичного типу, основою яких була вільнонаймана праця. Ці мануфактури почали займати провідне становище в промисловості Чернігова. Поступаючись чисельністю кустарним підприємствам і ремісничим установам, вони значно перевершували їх в обсязі продукції, що випускалася.

Промисловий розвиток та зміна адміністративного статусу міста сприяли зростанню та розширенню торгівлі. Поряд із стаціонарними магазинами та базарами функціонувала ярмаркова торгівля, яка займала значне місце в економіці Чернігова. Найбільшим був Десятинний ярмарок, який збирався напередодні десятої п'ятниці. На нього привозили товари мешканці навколишніх сіл, а також у цей час до міста приходили люди з інших губерній на поклоніння святым мощам та іконам і разом з тим продавали свої вироби і купували різні товари для себе. Збільшення торгівлі, промисловий розвиток, зміни в політичному устрої сприяли подальшому зміцненню економічних зв'язків Чернігова з найбільшими промислово-торговельними регіонами країни.

За першу половину XIX ст. населення Чернігова зросло на 2 500 чоловік. Таке незначне збільшення чисельності мешканців міста можна пояснити частими епідеміями холери. Відбулися зміни в структурі населення: все більше помітними його соціальними групами ставали торговельно-промисловий прошарок і вільнонаймані працівники. Збільшилась територія міста. У процесі забудови поступово злилися в єдине ціле його частини, що формувалися навколо фортеці. Поряд із певними успіхами, яких було досягнуто в будівництві і благоустрої (плановість в забудові, освітлення вулиць і т.п.), проявлялися соціальні контрасти міста у всіх сферах його життя і зовнішнього вигляду.

1. Описание городов и замечательных мест. Города в настоящее время. Губернский город Чернигов. // Военно-статистическое описание Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – Т. XII. – Ч. 2. – С. 128.

2. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – К., 1846.

Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание. – Чернигов, 1852.

Китицын П. Малороссийская губерния. – К., 1889. – С. 534.

Чернигов 80 лет назад (записки старожила) // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII (июль-сентябрь). – С. 55–62.

Очерк истории города Чернигова 907-1907. – Чернигов, 1908.

3. Дружинин Н.М. Массовое антикрепостническое движение и внутренняя политика царизма в 1826-1852 гг. // История СССР. – М., 1967. – № 4. – С. 276.

Мельник Л.Г. Міста України в першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 49.

4. Кульбицкий О. Був Чернігів губернським містом ...// Десянянська правда. – 1998. – 5 грудня. – С.2.

Руденок В.Я. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – С. 33–36.

5. Черниговские Епархиальные Известия. – 1900. – № 22.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2514. – Арк. 343–344. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3577. – Арк. 2–6. (Далі: ДАЧО).

7. Кукольник Н.В. Анекдоты // Відділ рукописів Інституту російської літератури. – Ф. 371. – Спр. 73. – Арк. 39.

8. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 844. Арк. 273, 499–501.

9. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11224. – Арк. 2–4. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8863. – Арк.

5. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11226. – Арк. 6–7.

10. ДАЧО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11–12.

11. Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 20–21.

Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. – 1999. – № 5. – С. 155–163.

12. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8384. – Арк. 3–5.

13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8993. – Арк. 2.

14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2901. – Арк. 34–35.

15. Вяземский П.А. Старая записная книжка // Полное собрание сочинений. – СПб., 1883. – Т. VIII.

16. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1029. – Арк. 87.

17. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810); по архивным бумагам городской думы // Киевская старина (КС) – 1890. – № 6. – С. 373–375. Географическо-статистический словарь Российской империи: В 5 т. / Под ред. И.Семенова. – СПб., 1863–1885. – Т. 2. У Росії проводилася офіційна політика недопущення євреїв у країну. З поділами Польщі вона отримала численне єврейське населення, але й тоді імперська влада намагалася не допустити розселення євреїв у

власне Росії, обмеживши територію їхнього поселення польськими землями та Україною (смуга осілости). До поділів Польщі на Чернігівщині проживала незначна кількість євреїв.

18. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – С. 4. (Далі: ЧГВ).

19. Тишинский А. К истории края: Столетие Черниговской думы // ЧГВ. – 1888. – № 3. – С. 4. Хижняков С. Черниговская старина. – С. 375.

20. Инцидент переказується в циркулярі генерал-губернатора Рєпніна про скасування етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Циркуляр опубл.: Павловский И.Ф. Об уничтожении плотницкого цеха русской породы // Труды Полтавской архивной комиссии. – 1909. – Т. 6. – С. 317–318.

21. Про постанову Сенату 1824 р., пропозицію російського перекладу магдебурзького права та позицію Сперанського з цього приводу пише М. Василенко Див.: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей / Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. / Под ред. Н.М. Василенко. – Чернигов, 1902. – Т. 2. – С. 894.

Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279–280.

Пиріг П.В. Надання Чернігіву магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104–105.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26–28.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. – 1994. – № 4. – С. 71–75.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 9-19.

22. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – № 4319. – 3 февраля 1831 г. – Т. 6. – С. 119–122.

23. Эпоха Николая I / Под ред. М.О. Гершензона. – М., 1911. – С. 47.

24. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 6. – Арк. 931–933. Ф. 128. – Оп. 1. – Арк. 181.

25. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 6. – Арк. 931–933.

26. Памятка. – Чернигов, 1899 г. – С. 203.

Памятка. – Чернигов, 1898/9. – С. 57.

27. Русский Паломник. – 1903. – № 30.

28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3532. – Арк. 2–4.

29. Соллогуб В.А. Повести. Воспоминания. – Ленинград, 1988. – С. 483. Пережитые дни // Русский Мир. – 1874. – № 117.

30. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8115. – Арк. 1–2.

31. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13728. – Арк. 23.

32. Чернигов в начале XIX века // ЧГВ. – 1888. – № 64.

33. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3269. – Арк. 137–139.

34. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Арк. 181. Ф. 172. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 76, 79. Ф. 172. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 83, 85. Ф. 172. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 14.

35. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3711. – Арк. 1-6.

36. Чернигов в начале XIX века // ЧГВ. – 1888. – № 65.

В статтє поднимаеться проблема социальнo-економического и административно-политического положения Чернигова в первой половине XIX века. Территория и застройка города, состояние промышленности, торговли, функционирование городского самоуправления – далеко не полный перечень вопросов, освещенных в исследовании на основе привлечения большого количества неопубликованных архивных материалов.

The problem of socio-economic and administrative-political situation of Chernihiv in the first half of XIX century is risen in the article. Territory and building of city, state of industry, trade, functioning of city self-government - far not complete list of questions lighted up in research on the basis of attraction in of plenty of the unpublished archives materials.

Наталя Барабаш



ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗОДЧИЙ АНТОН ІВАНОВИЧ КАРТАШЕВСЬКИЙ

Статтю присвячено життю та творчості чернігівського губернського архітектора Антона Івановича Карташевського.

Історія архітектури – один із напрямів дослідження культурних рухів та трансформацій. У вивченні архітектурної спадщини України особливий інтерес становлять масштабна політика Російської імперії в галузі архітектурно-будівельної регламентації і діяльність відомчих архітекторів-чиновників наприкінці XVIII – у XIX століттях. Одним з перших і найбільш функціональних утворень цього періоду є інститут губернських архітекторів, які на десятиліття ставали головними провідниками централізованої містобудівної політики у провінції.

«Талановитий зодчий» – так назвав свою статтю, присвячену чернігівському губернському архітектору А. І. Карташевському, краєзнавець А. Карнабед у 1962 р. [1]. Пізніше про вклад Карташевського у розбудову Чернігова і Чернігівщини, а також Полтавщини побічно згадувалося у роботах А. Карнабеда, О. Морозова, С. Самійленка, В. Вечерського [2]. У сучасному біографічному довіднику В. Тимофієнка «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть» вміщено окрему статтю, присвячену професійній діяльності Антона Івановича [3].

Зодчий як носій та транслятор певної культури через архітектурні форми виражає домінуючі у суспільстві світоглядні структури. Тому, перш ніж визначатися із доробком А. І. Карташевського, необхідно з'ясувати питання щодо набуття ним «культурного капіталу», який знайшов відображення у подальшій професійній діяльності. Також потрібно розібратися із рядом «загадок»: тих, які пов'язані з написанням прізвища архітектора (Карташевський/Кардашевський/Корташевський), а відповідно і з тими, що стосуються його походження.

Проблеми визначення правильності написання прізвища архітектора криються, можливо, в розбіжностях його написання у різні періоди життя та діяльності цієї постаті українського культурного руху кінця XVIII – початку XIX ст., а також у наукових розвідках, присвячених вивченню даного періоду. З іншого боку, припускаємо можливість помилки написання прізвища у споминах В. І. Ярославського [4]. До речі, на можливість цього вказує і помилка, що міститься у споминах Василя Івановича, у написанні прізвища полтавського губернського архітектора Михайла Андрійовича Амвросимова¹ (автор споминів називає його Абросимовим) [5].

Спираючись на написання прізвища архітектора у спогадах В.І. Ярославського, дослідники, які вивчали діяльність культурно-просвітницького гуртка «Попівська академія», до кола репрезентантів включали Антона Івановича Кардашевського. В той же час у цих спогадах зазначено, що Антон Іванович Кардашевський став чернігівським губернським архітектором (ці дані датовані приблизно 1802-1803 рр.) [6].

© Барабаш Наталя Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії.

Особисто архітектор підписував усі документи прізвищем Карташевський. У вищезгаданій статті чернігівського краєзнавця А. Карнабеда «Талановитий зодчий» зустрічаємо варіант написання прізвища «Корташевський», втім відзначаємо, що у пізніших розвідках краєзнавця використовується варіант «Карташевський». Окреслені варіанти написання прізвища роблять виявлення родової приналежності репрезентанта досить складною справою.

Одним із джерел до уточнення родової іменної формули (прізвища) розглядаємо довідникові видання. Згідно з енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрона, дізнаємося, що рід Карташевських є російським дворянським родом, який походить від польського вихідця Івана К., який виїхав у Малоросію і був протопопом у Полтаві. Його син Яким був військовим товаришем (1720 р.). Рід Карташевських внесено в I, II і III частини родовідної книги Оренбурзької, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній [7]. До речі, у Малоросійському гербівнику у коментарі до опису родового герба Карташевських вміщено інформацію щодо Захарія Івановича Карташевського – військового товариша і депутата в «Комиссию о сочинении проекта Нового Уложения (1767 г.)» [8]. Крім цього, у всіх російських довідникових виданнях того часу міститься інформація про найяскравіші постаті цього роду – батька і сина Карташевського Григорія Івановича (сенатора) та Миколу Григоровича (героя Севастополя, генерал-лейтенанта). Цікаво, що на одному із сучасних російських інтернет-сайтів Антон Іванович Карташевський зазначений як рідний брат Григорія Івановича Карташевського [9]. Доречно згадати також про існування трьох чернігівських гілок цього роду, інформація про які міститься у «Родословній книзі чернігівського дворянства» Г. Милорадовича. Представники цих гілок офіційно отримали право на дворянство у 50-60-х рр. XIX ст. і теоретично можуть бути близькими родичами Антона Карташевського [10].

Водночас не можна обминути увагою інший український слобожанський рід/гілку Кардашевських, інформацію про який знаходимо в Енциклопедії прізвищ Харківської губернії [11]. Серед представників цього роду названі Іван Семенович та Яків Іванович Кардашевські. Іван Семенович (1780 р. н.) – штабс-капітан, який з 1793 р. перебував на службі у Катеринославському гренадерському полку та в апшеронському мушкетерському полку (у відставці з 1807 р.). З 1811 р. – засідатель Сумського земського суду, з 1814 р. – сумський повітовий виправник. Родовий маєток у с. Бездрик (152 десятини, 65 душ чоловічої статі). До речі, це село розташовувалось неподалік від маєтку О. О. Паліцина – Попівки.

Яків Іванович Кардашевський – поручик, з 1840 р. – засідатель від дворянства в Сумському повітовому суді, кавалер ордена «Св. Анни» IV ступеня.

Вищеописана ситуація дає змогу висунути декілька версій щодо родової приналежності Антона Івановича:

Версія перша – «динамічна». Вона полягає у можливих трансформаціях написання прізвища (Кардашевський / Карташевський). Серед можливих причин подібних змін відзначаємо такі:

- трансформація написання прізвища як відображення змін в етнічній самоідентифікації;

- трансформація як свідомий вибір – стратегія (наприклад, російськомовне прізвище як каталізатор професійної кар'єри; прізвище – як засіб отримання протекції тощо).

Версія друга – статична, витікає із можливості того, що обидва роди насправді є гілками одного роду. На користь цієї версії свідчать факти про наявність у тогочасній традиції прикладів відмінного написання прізвищ у різних гілках одного роду (приміром, Маркевичі-Марковичі).

Ми вже згадували про приналежність А.І. Карташевського до «Попівської академії» – культурно-просвітницького гуртка, ініціатором створення та ідейно-організаційним лідером якого був Олександр Олександрович Паліцин. Сучасний харківський дослідник Ігор Лосієвський називає «Попівську академію»

найзначнішим літературно-філософським об'єднанням «доуніверситетського» періоду в Україні. Він визначає серед літераторів, архітекторів та художників, які входили до цього гуртка, і А. І. Карташевського. На думку автора, головною метою існування даного гуртка була просвітницька діяльність, прилучення членів «Попівської академії» до досягнень західноєвропейської літератури і культури [12].

На нашу думку, докладніше слід зупинитися на взаєминах між «учителем» (О. Паліциним) та «учнем» (А. Карташевським). Зі спогадів В. Ярославського ми знаємо, що О. О. Паліцин називав Антона Івановича колишнім «своим учеником». Ця номінація дозволяє не тільки визначити місце Карташевського в комунікативній мережі «Попівської академії», але й дозволяє визначити хронологічні межі існування цього інтелектуального утворення, які до сьогодні не мали чіткого окреслення. Скоріш за все, гурток починає оформлюватися у 1780-х рр., оскільки на 1799 р. Антон Іванович Карташевський вже займав посаду малоросійського губернського архітектора [13].

Можна стверджувати, що члени «Попівської академії» перебували під потужним інтелектуальним впливом свого «вчителя» О. О. Паліцина, він прищеплював «учням» естетику класицизму, що у другій половині XVIII століття органічно ввійшла у духовний світ освічених людей. Саме з нормативністю класицизму пов'язане уявлення про генія, як про результат знання і досвіду, поєднання теорії і практики. У своїй наставницькій діяльності «Попівський пустинник» послідовно проводив у життя цю ідею, а також указував «учням» на те, що в основу всіх мистецтв покладено захопленість природою і наслідування їй.

У нашому випадку на користь цього свідчить відсутність на сьогодні даних про отримання Карташевським спеціальної освітньої підготовки, лише у біографічному довіднику В. Тимофійенка «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть» міститься інформація про співпрацю з М. А. Амвросимовим [14]. Скоріш за все, відношення до «Попівської академії» та можливість отримання протекції від О.О. Паліцина, який мав дружні стосунки з багатьма впливовими чиновниками та культурно-громадськими діячами Російської імперії (В. Н. Каразіним, В. В. Капністом, С. М. Глінкою, Г. Р. Шидловським, П. В. Завадовським та інш.), зробили можливим зайняття А. І. Карташевським посади губернського архітектора. А також вважаємо за потрібне відзначити, що пізніше «учні» О.О. Паліцина, в т. ч. і Антон Іванович, послідовно у своїй професійній діяльності всі роботи виконували згідно зі стильовими принципами ампіру (стиль пізнього класицизму).

Саме наприкінці XVIII – на початку XIX століття на Лівобережжі України, як і по всій Російській імперії, було розпочато активне кам'яне будівництво громадських будівель. Про активну роботу А.І. Карташевського на посадах голови креслярні Малоросійської губернії (приблизно з 1799 р.) і – Чернігівського губернського архітектора (з 1802 р.) найбільше дізнаємося з документів, що зберігаються у фонді Будівельної експедиції (з 1849 – Чернігівська губерньська будівельна і дорожня комісія) та інших фондах Державного архіву Чернігівської області.

За час роботи Антона Івановича у Чернігові були створені перші плани регулярної забудови міста (1803 р. та 1805 р.), згідно з якими розпланувалася його центральна частина. На місці Чернігівської фортеці, яка була ліквідована через втрату військового значення у 1799 р., розкопали вали, частково засипали рови і по їх трасі проклали бульвари. На Красній площі побудовано магістрат (згодом міська дума) і муровані торгові ряди, які були виконані у класицистичних архітектурних формах і створювали єдиний ансамбль. Магістрат був одноповерховий, прямокутний у плані будинок з ганком у вигляді колонної ротонди, що несла балкон та аркову ротонду другого ярусу, увінчану сферичною банею зі шпилем. У призматичну основу шпиля був вмонтований міський годинник [15]. Корпуси торгових рядів були видовженими, 1-2-поверховими, з

арками проїзду і чотириколонними портиками з трикутними фронтонами на головних осях, з аркадами й колонними галереями на головних фасадах. На жаль, ці архітектурні об'єкти було втрачено у 1930-1940-х рр., на сьогодні збереглися лише описи, креслення, а також старі листівки та світлини [16]. Крім цього, А. І. Карташевським було створено комплекс споруд «для мір і ваги» у центрі Олександрівської («для ярмарок») площі, а також кругла колонада навколо колодязя. З півночі від цієї просторої площі за планом 1803 р. передбачалося створення ансамблю із десяти одноповерхових мурованих будівель, розташованих трьома групами за класичною архітектурною традицією, «заведений приказ общественного призрения с садом» – багатопрофільного лікарняного містечка. Цей лікарняний комплекс, на думку чернігівського краєзнавця А. Карнабеда, був до початку ХХ століття головною домінантою найбільшої у Чернігові площі, а також прокладеної від неї Олександрівської вулиці [17]. У 1802 – 1806 рр. Антон Іванович проводить реконструкцію будинку архієпископа і пристосовує його для присутственных місць [18], керує будівельними роботами в архіві губернського правління (ремонт даху, переобладнання кімнат) [19]. У 1806 р. за сумлінну працю він отримує грошову допомогу на побудову власного будинку [20]. Протягом перебування на посаді губернського архітектора Карташевський виконує низку проектів по житловій забудові Чернігова, в т. ч. перебудовує будинок генерал-губернатора. Не обійшов своєю увагою Антон Іванович і культові споруди Чернігова. Він займався реставрацією давньоруської пам'ятки архітектури – П'ятницької церкви, яка була головною спорудою П'ятницького монастиря, а також за його проектом було побудовано круглу ротонду-дзвіницю біля цієї церкви (1807 – 1820 рр.). Скоріш за все, архітектор допомагав на початку ХІХ століття проводити капітальний ремонт будівель Єлецького монастиря. У 1818 р. А. І. Карташевським були зведені притвори при входах до Спасо-Преображенського собору [21].

Особливу увагу в цей період приділяли створенню поштової інфраструктури. Так, під керівництвом А. І. Карташевського будуються цегляні споруди для Чернігівської губернської поштової контори, а також поштові цегляні двори при станціях по всій губернії [22].

Спільно з М. А. Амвросимовим Карташевський розробляє проекти реконструкції повітових міст і містечок Чернігівщини і Полтавщини (1803 – 1805 рр.). Разом із помічниками (імена деяких значаться в архівних документах, а саме кам'яних справ майстри Франц Руска, Лукін) Антон Іванович створює присутственні місця, лікарні, магазини, торговельні ряди, військові казарми і лазарети у повітових містах. У 1805 році Антон Іванович особисто готував плани і кошториси на побудову повітових училищ у містах Стародуб, Новгород-Сіверський, Ніжин [23].

Завдяки роботам науковців і краєзнавців маємо описи деяких архітектурних об'єктів, побудованих або відреставрованих за проектами А.І. Карташевського у Ніжині. Так, завдяки дослідженням О. Морозова, знаємо про відбудову Антоном Івановичем Ніжинського магістрату на початку ХІХ століття. Дана будівля була створена за проектом відомого архітектора А. Квасова у 1770 – 1780 рр., однак пожежа 1798 р. завдала їй значної шкоди. Через важливість споруди її відновлюють за проектом Карташевського, його креслення фасаду та планів Ніжинського магістрату по сьогодні зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі [24]. Будинок магістрату був витягнутий, прямокутний у плані, симетричний за структурою, мав мезонін, увінчаний сферичною банею на восьмигранному підбаннику, на одній з граней якого був міський годинник. Мезонін мав балкон і велике «палладіанське» вікно в ніші. Головний вхід до магістрату по осі першого поверху був вирішений у вигляді тріумфальної арки. Ця центральна будівля об'єднала комплекс торговельних рядів, спроектованих і побудованих А. І. Карташевським на початку ХІХ століття. На думку дослідників, таке поєднання функцій адміністративної будівлі і торгових лавок було характерним для доби

класицизму [25]. Торговельні ряди у Ніжині оперізували ріг вулиць Гоголівської і Московської, це були вузькі й довгі одноповерхові будівлі, які склалися з однакових крамниць, фасади їх були вирішені мотивом римської ордерної аркади з ризалітами на кінцях, акцентованими трикутними фронтонами. Всі приміщення мали муровані склепіння. Ніжинські дослідники зазначають, що частково цей комплекс було зруйновано у середині XIX століття (будівля магістрату), а торговельні ряди виконували свої функції аж до II Світової війни, на початку війни вони були спалені, а рештки будівель були розібрані у 1957-1958 рр. під час післявоєнної реконструкції міста. На думку С. Самойленка, Карташевський займався й проектом перебудови під присутственні місця будинку ніжинського грека Пелопонова [26]. Про участь Антона Івановича у добудові грецької Всіхсвятської церкви йдеться у розвідці О. Морозова [27].

У Новгороді-Сіверському Карташевський у 1821 р. прилучився до реставрації Спасо-Преображенського собору, який був побудований раніше за проектом Дж. Кваренгі.

Щодо споруд Карташевського на Полтавщині, то мистецтвознавці сьогодні припускають, що йому належить проект будинку магістрату і міської думи, побудований у стилі високого класицизму в центрі Кременчука у 1801-1803 рр. В. В. Тимофієнко реконструював загальний вигляд будинку в комплексі з корпусами торговельних рядів. В.В. Вечерський так описує цей об'єкт: «Це була прямокутна в плані симетрична двоповерхова будівля з масивною вежею над центральною частиною. Головні і тильні фасади були цілком тотожними. По осі був арковий наскрізний прохід. Перший поверх займали торговельні приміщення, оперезані рустованою аркадою. На другому поверсі містилися службові приміщення Міської Думи й суду, зал засідань, кімнати Магістрату й кімната-сейф міської скарбниці. У триярусній вежі, увінчаній сферичною банею, також містилися службові приміщення. Головними акцентами поздовжніх фасадів були шестиколонні портики іонічного ордера, поставлені на аркади й увінчані трикутними фронтонами. Причілки будівлі були вирішені колонними лоджіями, також на аркадах, але без фронтонів»[28].

Слід відзначити, що у розвідках, присвячених архітектурній спадщині кінця XVIII – першої половини XIX століття, Антона Івановича Карташевського репрезентують як «відомого українського архітектора». Але у творчій біографії архітектора й до сьогодні залишається багато «білих плям». Втім, окреслені «знаки питання» розширюють дослідницькі можливості у вивченні соціокультурних процесів означеного періоду, актуалізуючи, зокрема, аналіз комунікативних мереж у середовищі інтелектуальної еліти України кінця XVIII – першої половини XIX століття.

1. Карнабед А. Талановитий зодчий // Комсомолец Чернігівщини.– 1962.– 12 серпня. – С. 3.

2. Карнабед А. Чи бути Чернігову туристичною Меккою?// Відлуння віків.– 2004.– № 1. – С.26-30; Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років// Відлуння віків.– 2004.– № 2. – С.102-105; Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина// Відлуння віків.– 2004.– № 1. – С.61-64; Морозов О. Грецькі храми в Ніжині// Греки в Ніжині.– Вип. 2.– Ніжин, 2000.– С. 159-180; Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст.– будівничі Ніжина// Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яtkознавство північного регіону України № 1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8)/ Центр пам'яtkознавства НАН України та УТОПІК.– Ніжин, 2007.– С. 126-133; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.– К.: НДІТІАМ, 2002.– 592с.– С. 117, 119, 157, 207.

3. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С. 174-175.

4. Записки В.И. Ярославского// Киевская старина.– 1887.– № 9.– С.134

5. Там само.– С. 135.

6. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии: Поповская академия// Харьковский сборник: Лит.-науч. прилож. к Харьковскому календарю на 1888 г. – Х., 1888.–

Вып. 2.– С.100-112; Айзеншток І.Я. О. Паліцин: З культурного минулого Слобожанщини// Записки історико-філологічного відділу Укр. АН.– 1927.– Кн. 13-14.– С. 57-69; Романов П. Почесний член Харківського університету// Вечірній Харків.– 1981.– № 182 (8 серпня).– С. 3 та інші.

7. Карташевские // Русский биографический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – М.: Эксмо, 2007. – 928 с. – С.444.
8. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С.70.
9. Словарь русских фамилий// Академик/ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lastnames/5338>.
10. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб, 1901. – Т.1. – Ч.2. – С.228-229.
11. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Новый, неизданный том фамилий Харьковской губернии, собранный на основе фондов Государственного архива Харьковской области// Всероссийское генеалогическое древо /<http://forum.vgd.ru/4/19512/0.htm>
12. Лосиевский И. Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века.– Харьков: «ОКО», 1993.– 222 с.– С. 17-18.
13. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф.179, оп. 1-а, од.зб. 57.
14. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С. 174-175.
15. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.– К.: НДІТІАМ, 2002.– 592с.– С. 117.
16. Там само.– С. 117, 119.
17. Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років// Відлуння віків.– 2004.– № 2 .– С.102.
18. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С. 174– 175.
19. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 100, 15 арк.
20. По отзыву Губернского Архитектора Карташевского о выдаче ему суммы в пособие на постройку дома из суммы на этот предмет Высочайше дарованных (от 11 января 1806 г.).– ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 240, 4 арк.
21. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С. 174– 175.
22. Див.: ДАЧО, ф.179, оп.1-а, спр. За 1799-1811 рр.
23. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 197, 35 арк., Арк. 1, 5
24. ЦДІА у СПб, ф. 1488, оп. 4, спр. 986/ Цит. за: Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина// Відлуння віків.– 2004.– № 1 .– С. 64
25. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.– К.: НДІТІАМ, 2002.– 592с.– С. 157.
26. Там само
27. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині// Греки в Ніжині.– Вип. 2.– Ніжин, 2000.– С. 159-180.
28. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.– К.: НДІТІАМ, 2002.– 592с.– С. 207-208.

Стаття посвячена життю і творчості черниговського губернского архитектора Антона Ивановича Карташевского.

This article is devoted to life and creative work of the Chernigiv provincial architect Anton Ivanovich Kartashevskiy

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9(477.51)

Олександр Тарасенко

●

АРХІЄПИСКОП ФІЛАРЕТ (ГУМІЛЕВСЬКИЙ) І ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ПАМ'ЯТОК ПОДЕСЕННЯ

У статті аналізується внесок архієпископа Філарета (Гумілевського) у дослідження церковних пам'яток Чернігівщини.

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризуються піднесенням краєзнавчого руху в Російській імперії, що було зумовлено стрімким розвитком історичної науки в цілому. В різних регіонах, у тому числі і на теренах України, створюються історичні товариства, архівні комісії, музеї, активно провадиться наукова робота у світських і духовних вищих навчальних закладах, тиражуються численні історико-літературні часописи, збірники документів та досліджень, монографічні видання, культивуються різноманітні історичні дисципліни – архівознавство, археографія, археологія, геральдика, генеалогія тощо. І на загальному, і на регіональному рівнях вивчення історії набуває організованого, систематичного характеру.

Втім, «передісторія» такого наукового піднесення пов'язана з іменами ентузіастів-аматорів старовини. Говорячи про Чернігово-Сіверський регіон, у перший ряд достойників уваги і світлої пам'яті варто поставити ім'я Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) (1802 – 1866). Його напружена семирічна діяльність (1859 – 1866) на ниві регіональної церковної історії принесла вагомий плід у вигляді «Історико-статистического описания Черниговской епархии», на який і до сьогодні спираються чернігівські краєзнавці. Отже, метою даної розвідки є огляд діяльності Філарета (Гумілевського) в галузі зібрання, опрацювання і популяризації церковних пам'яток Подесення.

Життя Філарета (Гумілевського) неодноразово ставало предметом історико-біографічного жанру. Єдиним поки що монографічним виданням залишається книга І. Листовського, оприлюднена наприкінці XIX ст.¹ Що стосується оцінки науково-літературної діяльності Філарета (Гумілевського) в цілому, то науковий інтерес зберігає перша посмертна стаття про нього, яка належить літературознавцю і бібліографу Степану Пономареву². Автор уважно стежив за публікаціями вченого-архієрея і досить точно схарактеризував основні їхні сильні та слабкі сторони. Церковно-краєзнавчий доробок Філарета (Гумілевського) постійно вивчається. Ота його частина, що стосується Чернігово-Сіверщини, в наш час досліджувалась місцевими істориками О. Коваленком, О. Гейдою, О. Тарасенком³.

Філарет (Гумілевський) був одним з найосвіченіших архієреїв Російської православної церкви в XIX ст. Вихованець Тамбовської духовної семінарії та

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Московської духовної академії, він усе життя присвятив науці. Його праці з історії церкви, богословської думки, духовної літератури користувалися популярністю і досі зберігають цікаві матеріали, про що свідчить сучасне їх перевидання. Розквіт наукової творчості Філарета (Гумілевського) відбувся саме під час служіння на архієрейських кафедрах у Харкові і Чернігові.

У листопаді 1848 р. Філарета (Гумілевського) призначили на Харківську архієрейську кафедру, де він прослужив одинадцять років. З особистого листування вченого-архієрея відомо, що Слобідська Україна, як і Наддніпрянщина в цілому, справила на нього і природою, і культурою, і звичаями приємне враження. У Харкові, крім активної адміністративної діяльності, Філарет відзначився напруженою дослідницькою роботою: він багато написав і видав, у тому числі такі капітальні праці, як “Обзор русской духовной литературы”, “Историческое учение об отцах церкви”, “Русские святые, чтимые всею церковью или местно” і чимало статей у тогочасній періодиці. Але чи не найбільшою заслугою архієпископа Філарета було те, що він зібрав величезний джерельний матеріал з історії Слобідської України й опублікував п’ятитомну працю “Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (1852-1858). Збирати матеріал для своєї монументальної праці Філарет розпочав ще близько 1849 р. Про це свідчить його рапорт (27 листопада 1850 р.), який він надіслав згідно з розпорядженням Св. Синоду від 19 травня 1850 р. про укладання в кожній епархії «историко-статистического описания». Зокрема він повідомляв: «По сему предмету делано мною распоряжение назад тому два года, и дело приводится к окончанию»⁴.

В «Историко-статистическому описании Харьковской епархии» основну увагу автор зосередив на церковних старожитностях, однак вона становить інтерес і для широкого кола фахівців. Окрім регіональної історії та цінної інформації щодо культових споруд і речей, стародавніх ікон, стародруків тощо, преосвященний історик оприлюднив чимало документального матеріалу – десятки актів, універсалів, розпоряджень церковних і світських властей, приватних листів, купчих, духівниць тощо. Як влучно відзначив Д.Багалій, “за цю поважну працю архієпископа Філарета можна вважати немов Нестором-літописцем слобідсько-української церковної історії”⁵. Для місцевих краєзнавців ця його праця і тепер є “настільною книгою”, яка, до речі, нещодавно перевидана.

У 1859 р. Філарета (Гумілевського) перевели в Чернігів, де пройшли останні сім років його життя. Але за цей незначний термін він зробив так багато, що його слушно називають визначним Чернігівським архієреєм поряд з Лазарем Барановичем, Іоаном Максимовичем. На новій кафедрі Філарета (Гумілевського) чекало чимало невирішених проблем. Незважаючи на завантаженість по управлінню епархії, у цей період він продовжував інтенсивно працювати на науковій ниві.

Слід відзначити, що до масштабної церковно-краєзнавчої роботи Філарета (Гумілевського) Чернігово-Сіверщина вже мала певні історіографічні та археографічні здобутки в галузі церковної старовини⁶. Ще наприкінці XVIII ст. діячі головного культурно-освітнього осередку краю – Чернігівського колегіуму, за синодальними та урядовими програмами почали збирати матеріали з місцевої церковної історії⁷. Історик, етнограф і видавець Ф. Туманський підготував окрему програму, призначену для історико-топографічного опису монастирів, храмів, церковних старожитностей Лівобережної України⁸. Церковну старовину в першій половині XIX ст., зокрема історію монастирів, студіював відомий історик М. Маркевич. Підготовлені ним історичні нариси однак залишилися неопублікованими⁹. Справжнім організаційним центром краєзнавчої роботи на Чернігівщині 1840 – 1850-х рр. були “Черниговские губернские ведомости”. На шпальтах цієї газети систематично друкувалися документальні матеріали і статті, присвячені, зокрема, церковним старожитностям Сіверського краю¹⁰. Найпоширенішим жанром цих студій були описи окремих населених пунктів, монастирів, персоналії церковних діячів¹¹. У той же час у “Черниговских

губернских ведомостях” було опубліковано корпус документів, які стосувалися церковного життя Чернігівщини другої половини XVII – XVIII ст. Тут же побачили світ перші розвідки з історії храмів і чернечих обителей Чернігово-Сіверщини, які належали П. Ліневичу, А. Страдомському, Г. Милорадовичу. У 1830 – 1840-х рр. у кількох єпархіях Російської православної церкви з ініціативи місцевих любителів церковної старовини ведуться роботи по збиранню матеріалів для укладання описів. Серед таких ентузіастів, як зазначалося вище, був і харківський владика Філарет (Гумілевський)¹². 19 травня 1850 р. Св. Синод циркулярно розіслав «определение» про створення на місцях церковно-історичних і статистичних описів єпархій¹³. Цей наказ Синоду мав виконуватись і в Чернігівській єпархії, яку тоді очолював архієпископ Павло (Підлипський). Автором же кількох цікавих статей з історії Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій, біографічних нарисів про діяльність видатних церковно-культурних діячів Сіверщини був архимандрит Чернігівського Єлецького монастиря Никодим (Алешковський), якого можна вважати безпосереднім попередником Філарета (Гумілевського) в галузі дослідження місцевої церковної старовини.

Вивчати історію Чернігівської єпархії владика Філарет почав одразу після прибуття у Чернігів. Спосіб збирання й опрацювання джерельного матеріалу на Слобожанщині він застосував і на чернігівській землі. Уже у 1860 р. “Труди Киевской духовной академии” надрукували його нариси “Черниговские иерархи” та “Исторические сведения о раскольниках Черниговской епархии”. Того ж таки року ці нариси з невеликим додатком вийшли одним окремим виданням у Чернігові під назвою “Общий обзор епархии Черниговской”. Наступного року побачила світ його книга “Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением нескольких неизданных сочинений Св. Дмитрия и многих грамот)”.

На початку 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії спостерігалось піднесення духовної журналістики. Один за одним з'являються академічні й провінційні духовні часописи. У липні 1861 р. з ініціативи архієпископа Філарета було засновано “Черниговские епархиальные известия”, які склалися з двох частин. У першій – офіційній – друкувалися урядові та синодальні накази, розпорядження та інша офіційна інформація. Неофіційна частина часопису – більша за обсягом і цікавіша за змістом – призначалася для висвітлення минулого і сучасного життя краю. Саме на сторінках “Черниговских епархиальных известий” учений розпочав реалізацію свого задуму – створення повного історико-статистичного опису Чернігівської єпархії. Зрештою, Філарет (Гумілевський) уклав описи 23 монастирів Чернігово-Сіверщини і населених пунктів 15 повітів Чернігівської губернії. При укладанні описів Філарет (Гумілевський) залучив документи, які зберігалися в архівах Чернігівської консисторії, Чернігівського архієрейського дому і Чернігівської духовної семінарії. Описи монастирів укладав також на підставі монастирських архівів. Філарет користувався архівом губернського правління і приватними зібраннями. Архієпископ Філарет перебував у близьких творчих стосунках з місцевими дослідниками О. Марковичем, О. Ханенком, Г. Милорадовичем, С. Носом.

Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії Філарета (Гумілевського) став значним явищем у розвитку церковно-історичних студій у регіоні. Значний інтерес становлять відомості про стародавні ікони, культові речі, стародруки і документи, що зберігалися у монастирських архівах та приходських церквах. Автор оприлюднив сотні актів, універсалів, розпоряджень церковної та світської влади, приватних листів. Великий обсяг залученого документального матеріалу надавав особливої цінності праці Філарета (Гумілевського), яка стала помітним явищем у церковній історіографії.

Невдовзі після заснування Чернігівського губернського статистичного комітету, Філарет (Гумілевський) став дійсним його членом і протягом усього часу свого архієрейства у Чернігові тісно співробітничав з цією установою. Чимало

краєзнавчих матеріалів потрапляло до статистичного комітету з рук Філарета.

У першій половині XIX ст. фактично єдиний дієвий археографічний осередок на українських землях – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі – друкувала насамперед документи з історії Правобережжя. На розлогому ж терені від Києва до Харкова і в подальшому подібної інституції не існувало, хоч і були безрезультатні спроби створити у Чернігові історичне товариство. Знайдений у 1907 р. чернігівським істориком і краєзнавцем П. Добровольським документ засвідчив намір архієпископа Філарета (Гумілевського) заснувати подібну установу. Коли було написано цей документ – невідомо, але не пізніше 1865 р., бо він підписаний також істориком О. Марковичем, який того року помер. Філарет, відзначаючи плідну діяльність археографічних та історичних товариств тогочасної Російської імперії, зауважив, що “при всем этом каждый должен согласиться, что по громадности предмета, труды одних этих обществ далеко не исчерпывают его!” Архієпископ Філарет (Гумілевський) закликав усіх місцевих любителів історії до співпраці й складання необхідної документації, щоб звернутися до урядових установ Російської імперії з проханням про відкриття у Чернігові історичного товариства і затвердження його статуту. Але ці плани владика не встиг реалізувати. Влітку 1866 р. на півдні Чернігівської губернії спалахнула епідемія холери. Архієпископ Філарет вирішив відвідати цей регіон, незважаючи на те, що сам, за свідченням очевидців, був “нездоровым, расстроенным душевно и физически”. Під час подорожі владика захворів і 9 серпня помер у м. Конотопі. Філарета (Гумілевського) було поховано під олтарем Троїцького собору в Чернігові. У 1884 р. коштом відомого історика Г. Милорадовича на стіні храму встановили бронзову меморіальну дошку (не збереглася), що мала увічнити пам'ять про Чернігівського архієрея. На початку 2009 р. Синод Української православної церкви ухвалив рішення про канонізацію чернігівського владика і вченого, архієпископа Філарета (Гумілевського).

Таким чином, архієпископ Філарет (Гумілевський) був одним з найвизначніших церковних діячів XIX ст., ім'я якого нерозривно пов'язане з Чернігово-Сіверщиною. Великий творчий доробок у галузі церковно-історичного краєзнавства свідчить про неабияку працездатність вченого-архієрея. Водночас його студії дали потужний поштовх подальшій роботі в цій галузі. «Черниговские епархиальные известия» і надалі залишалися основним виданням, де друкувалися матеріали про церковні старожитності Понесення. Церковно-краєзнавчі студії були підтримані й гідно культивовані в інших регіонах Чернігівщини, зокрема в Ніжині (Ніжинське історико-філологічне товариство), яке мало два напрямки: вивчення церковно-релігійних споруд та комплексів (храми, монастирі) і вивчення писемних пам'яток¹⁴. У 1890-х рр. подібну роботу вело Братство святого Михайла, князя Чернігівського. А у 1908 р. в Чернігові постало Церковно-археологічне товариство і розпочало свою діяльність Чернігівське епархіальне древлєсховище. Продовжуючи справи Філарета (Гумілевського), в тому числі духовенство, викладачі духовних навчальних закладів, плідно працювали на ниві регіональної церковної історії: проводили дослідження, брали участь у роботі різних наукових установ, товариств, заходів, зокрема, в роботі XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, де були оприлюднені матеріали щодо церковних старожитностей Подесення.

1. *Листовский И.* Филарет, архиепископ Черниговский. – Чернигов, 1895. – 429 с.

2. *Пономарев С.* Пресвященный Филарет, архиепископ Черниговский и Нежинский (о трудах по образованию паствы и о литературной деятельности его) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1866. - № 18. – С. 233 – 270; № 19. – С. 276 – 299.

3. Наприклад: *Коваленко О.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 117 – 118; *Гейда О.* Археологічні матеріали в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” архієпископа Філарета (Гумілевського) // IV Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К., 1996. – С. 14 – 15; *Тарасенко О.* Філарет (Гумілевський) як історик Чернігівщини // Сіверянський

літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 82 – 86; *Його ж.* З народознавчого доробку Філарета (Гумілевського) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 121 – 131; *Коваленко О., Тарасенко О.* До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 195 – 206.

4. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 802. – Оп. 16. – Спр. 96. – Арк. 1.

5. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 227.

6. *Гейда О.* Дослідження церковної історії Чернігівщини у першій половині XIX ст. // Сумська старовина. – 2003. – № 11-12. – С. 57 – 64.

7. *Коваленко О., Гейда О.* Біля джерел церковно-історичних студій на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 123 – 129.

8. *Коваленко О.* Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 144 – 150.

9. *Ульяновський В.І.* Незавершені та маловідомі праці М.А.Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 42 – 62.

10. Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 1 – 142.

11. *Коваленко О.* Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 12.

12. *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви (1848 – 1916). Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С. 14 – 16.

13. Див.: *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви (1848 – 1916). Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С. 579 – 581.

14. Про діяльність НІФТ у галузі дослідження церковної старовини див.: *Гейда О.* З історії вивчення церковної старовини на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 132 – 140.

В статье анализируется вклад архиепископа Филарета (Гумилевского) в изучение церковных памятников на Черниговщине.

The article touches upon the problem of Filaret Gumilevsky's contribution to researches of church antiquities in the Chernihiv region.



РОЗВІДКИ

УДК 373.5 (477.51)

Володимир Гаврилов

●

СІЛЬСЬКА ОСВІТА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШЕ ПІСЛЯОКУПАЦІЙНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1943 – 1953 рр.

Стаття присвячена вивченню відбудовчих процесів на селі у системі освіти після фашистської окупації Чернігівщини. У матеріалі проаналізовано заходи влади по відновленню мережі шкіл та шкільних бібліотек, забезпеченню навчальних закладів педагогічними кадрами, кроки по охопленню і збереженню учнівського контингенту, а також констатовано наслідки цієї політики та визначено причини її невдач.

Серед безлічі проблем, які принесла війна населенню окупованих територій, збитки, завдані системі освіти, суттєво гальмували поступальний розвиток як держави загалом, так і окремих її регіонів. До війни в Чернігівській області було 1 257 шкіл, з них 516 початкових, 533 неповних середніх та 208 середніх¹. У них навчалось 278 700 учнів. У школах працювало 11 267 учителів. Також діяло 26 технікумів та середніх спеціальних шкіл, 2 учительських інститути. У них навчалось понад 5 000 студентів. Під час німецької окупації повністю було зруйновано 254 школи. У самому Чернігові було 16 середніх шкіл, 14 з них були повністю зруйновані². Крім того, було знищено 1 690 фізичних, хімічних та природничих кабінетів, спалено всі шкільні бібліотеки, які нараховували 2 364 тис. томів літератури³. Загальна вартість збитків, заподіяних освіті Чернігівської області, становила 86 369 400 крб.⁴

Якщо оглянути історіографічний пласт з порушеної тематики, то можна констатувати певні здобутки як в радянські часи, так і в час незалежності. Якщо говорити про академічні радянські видання, які видавались до ювілейних роковин революції, то цілком зрозуміло, що, окрім ідеологічного навантаження, робились узагальнені показники розвитку освіти по країні з невеликими республіканськими екскурсами.⁵ Крім того, розділи по розвитку освіти присутні в дослідженнях про культурне будівництво в перші повоєнні роки, які також тяжіють до глобальних узагальнень та висновків.⁶ Незважаючи на моноконцептуальність, варто віддати належне ґрунтовності підходів до висвітлення проблем вітчизняної школи специфічними дослідженнями по освіті.⁷ Крім того, певні штрихи до освітнього портрета післявоєнної Чернігівщини дають дослідження історії вищої школи.⁸ Сучасні історичні дослідження докорінно змінюють акценти щодо державної політики в галузі освіти та її реалізації. Робиться висновок про те, що шкільна мережа не задовольняла наявних потреб, а відсутність приміщень, бібліотек, кадрів змушувала організовувати навчання в кілька змін, що вело до зниження якості

© Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доц. кафедри українознавства, політології і соціології ЧДПУ.

освіти.⁹ Досить цікавими є радянські і сучасні дисертаційні дослідження окремих аспектів розвитку освіти, шкіл, структур управління.¹⁰

Разом з тим вважаємо за необхідне розглянути особливості відбудовчого освітнього процесу на Чернігівщині, проаналізувати причини початкових невдач, доповнити відомі фати специфікою місцевої повсякденності.

На виконання постанови Раднаркому УРСР від 31 грудня 1943 р. «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7 – 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання» було проведено облік усіх дітей шкільного віку, виявлено багато переростків, які до війни не навчалися в школах.

На кінець 1943 р. відновили роботу 548 початкових шкіл, 475 неповних середніх та 119 середніх. Разом працювало 1 142 школи, в яких навчалось 192 604 учні. Було обліковано по області 9 777 вчителів, що становило 97% від потреби педкадрів. Найбільше не вистачало вчителів історії, математики та географії. Повністю були забезпечені кадрами Остерський та Любецький райони, міста Чернігів, Ніжин, Прилуки. Школи розпочали роботу неодноразово. У більшості навчання розпочалося у жовтні та листопаді. На 1 січня 1944 р. по області працювало 1 159 шкіл з контингентом 159 139 школярів. За браком шкільних приміщень зовсім не були охоплені навчанням глухонімі та сліпі діти. Шкільних інтернатів жодна школа на той час ще не мала.

У зв'язку з тим, що частина шкільних приміщень була зайнята госпіталями та військовими частинами, навчання в деяких з них розпочалося у грудні 1943 р., а в декотрих не розпочалося зовсім. Така ситуація спостерігалась у Любецькому, М.-Коюбинському, Тупичівському, Бобровицькому районах. Під час окупації майже все устаткування шкіл (столи, парти, дошки, шафи, кабінети бібліотек) було знищено. Силами учителів, учнів старших класів, батьків, колгоспів, організацій, необхідне устаткування було придбано в Менському, Борзнянському та Срібнянському районах. Наочні посібники були знищені повністю по всіх школах. У школах, що розпочали свою роботу, під керівництвом учителів учні виготовляли прості посібники. На наочність із природознавства та географії було дано замовлення до наркомату освіти УРСР.

Серед населення у 1943-1944 рр. було зібрано та закуплено старих стабільних підручників 39 400 екземплярів з різних дисциплін, що становило 4% загальної потреби. Краще, порівняно з іншими районами області, були забезпечені школярі у Менському районі – на 26 шкіл було 4 724 екземпляри, або 10% від необхідного.

Зошитами та іншим канцприладдям школи не були забезпечені зовсім. Потреба в зошитах на 4 квартал 1943 р. і 1 квартал 1944 р. становила 1 010 000 шт., 60 000 олівців, 800 000 пер та 100 кг чорнильного порошку.

Крім того, школи відчували гостру нестачу палива. Мінімальна потреба становила 39 846 складометрів дров на весь опалювальний період. Завезено ж було на 20 листопада 1943 р. 5 977 складометрів, або 15%, що свідчило про загрозливий стан з опаленням шкіл. Лише в Семенівському районі школи були забезпечені паливом на весь сезон – усі 38 шкіл.

На початок грудня були укомплектовані апарати обласних, районних та міських відділів народної освіти. В апараті обласного відділу працювало 30 співробітників. Була відновлена робота у всіх 39 районах і 3-х міських відділах народної освіти та робота інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Варто відзначити досить скептичну оцінку сучасними дослідниками діяльності відділів освіти того часу – «формалізм у проведенні перевірок, відсутність плановості і оперативності, дублювання і паралелізм під час перевірок, суб'єктивізм в оцінці роботи вчителів, учнів і діяльності школи в цілому, гіпертрофія інспекторського контролю».¹¹

У Ніжині з 15 листопада 1943 р. розпочав роботу учительський та педагогічний інститут, і тут розпочали та продовжили навчання 600 студентів.¹² У Чернігові також було відновлено діяльність дворічного учительського інституту для

підготовки фахівців середньої ланки загальноосвітньої школи. Одночасно було організовано однорічні підготовчі курси для вступу до інституту.¹³

На 1944-45 н.р. передбачалось охопити навчанням 227 925 дітей шкільного віку і довести кількість шкіл до 1186. Стали до роботи у цьому році 1 196 шкіл.¹⁴ У той же час гостра проблема забезпечення шкіл приміщеннями стояла на заваді планам розширення шкільної мережі. Велика кількість довоєнних шкільних приміщень використовувалась як адміністративні, культові, господарські, займались різноманітними організаціями, лікувальними установами. На 1 вересня 1945 р. згідно з постановою РНК та ЦК КП(б)У від 16 квітня 1945 р., яка вимагала повернення шкільних будівель навчальним закладам, по Чернігівській області було звільнено лише 17 приміщень шкіл. За прикладом селян Житомирської області розпочався рух по відбудові шкіл за методом «народної будови», тобто власними силами селян. За 1943-1945 рр. згаданим методом по Україні було повністю відновлено 13 365 шкіл.¹⁵ Але навчальний рік на Чернігівщині, окрім браку приміщень, було розпочато з недостачею 18 тис. парт, 3 тис. класних дошок, 12,5 тис. столів, 2 тис. шаф.¹⁶

Загалом по Україні у 1945-46 н.р. працювало 28 470 загальноосвітніх шкіл. За парти сіли понад 5 млн. школярів.¹⁷ Давалася взнаки значна відсутність педагогічних кадрів. Цього року в школах України працювало 182 032 вчителі, а потрібно було 243 500, крім того, близько 70 тис. учителів (38,4%) не мали середньої і вищої педагогічної освіти.¹⁸

У 1946 р. на Чернігівщині мережа шкіл становила 1 218 закладів усіх рівнів із загальною кількістю 239 872 учні. Дещо поліпшилося постачання школярів підручниками, зошитами та шкільно-письмовим приладдям. Так, протягом першого півріччя до шкіл було завезено 2 571 500 зошитів – пересічно 10 зошитів на учня та 64 види підручників.¹⁹

У той же час за матеріалами виконкому облради видно, що у виконанні закону про загальне обов'язкове навчання по Чернігівській області були суттєві недоліки, а в окремих районах (Бахмацькому, Козелецькому, Остерському, Понорницькому, Тупичівському, Холминському) стан виконання цього закону був незадовільний, оскільки сотні дітей не навчалися і залишалися поза школою. Виконкоми місцевих рад самоусунулись від виконання цієї важливої справи, переключивши її виключно на відділи освіти і школи. З безпідставним невідвідуванням шкіл не проводилась боротьба, передбачена законом. Не вживалось належних заходів для повернення до шкіл учнів, які відсіялися. Особливо поганий стан був з охопленням навчанням глухонімих та сліпих дітей.

У магазинах області практично був відсутній дитячий асортимент взуття та одягу, що створювало додаткові перешкоди у відвідуванні шкіл, особливо в зимовий період. Самі школи не були обладнані необхідними меблями. Не було виконано завдання по відкриттю шкільних їдалень і буфетів. Майстерні по лагодженню одягу та взуття учнів тривалий час простоювали без сировини. Багато шкіл погано забезпечувались паливом. Крім того, серед указівок по покращенню роботи шкіл зустрічаємо заборону правлінням колгоспів на час навчання дітей в школах використовувати їх на роботі в колгоспах.²⁰

На початок 1946-47 н. р. у школах області навчалось 239 872 учні. На кінець 1 півріччя в школах області залишилося 234 719 учнів. За цей час до шкіл області прибуло 5 506 учнів, разом з тим вибуло 10 659. З них із сільських шкіл – 8 636. Для сільських шкіл причинами вибуття були: переїзд батьків – 3 289, тривала хвороба – 1 054, матеріальна незабезпеченість – 2 580²¹. У цей же період не навчалися у школах 13 994 дітей шкільного віку. Серед причин називались: віддаленість шкіл – 2 122, затяжні хвороби – 1 332, праця на виробництві – 925, праця в колгоспах – 6 657, важкі матеріальні умови – 2 351, слаборозвиненість – 193, фізична дефективність – 414.²²

Як бачимо, значна кількість дітей не відвідувала школу у зв'язку із працею в колгоспах та на виробництві. Таким чином, можна погодитись із висновком, що

участь у сільськогосподарських роботах тривалий час продовжувала залишатись основною формою трудової діяльності школярів.²³ Крім того, значна частина з них належала до тієї категорії, яка вибула з 5-7 класів, та дітей, що були матеріально малозабезпечені. Причина невідвідування школи через тяжкі матеріальні умови стосувалася переважно дітей тих районів, що потерпіли від великих руйнувань під час німецької окупації, де не були створені умови для відвідування дитьми шкіл. Це стосувалося Корюківського, Холминського, Городнянського, М.-Коцюбинського, Остерського, Н.Басанського та інших районів. Матеріальна допомога в сільській місцевості в той час надавалася через держсоцзабез і то лише дітям-сиротам та дітям інвалідів Вітчизняної війни, іншим дітям з багатодітних сімей та матеріально малозабезпеченим допомога не надавалася. За даними облвиконкому, близько 38 тис. дітей потребували постійної продуктової допомоги.²⁴ Невідвідування через віддаленість стосувалося випускників 4-х класів і віддаленості від семирічних та середніх шкіл у районах, де мережа була недостатньо розвинена. Це стосувалося М.-Коцюбинського, Корюківського, Н.-Сіверського, Грем'яцького, Козелецького та ряду інших районів.

Кількість шкіл по області за їх типами, за даними 1945-46 н.р. та 1946-47 н.р., становила: початкових – 640 – 678, семирічних – 444 – 425, середніх – 110 – 114 відповідно. З даних бачимо, що кількість шкіл по області зростала, і це зростання йшло за рахунок початкових і середніх шкіл. Середня ланка – семирічні школи – у своїй кількості зменшується. Причини були такі: по-перше – передислокація середніх, семирічних і початкових шкіл у зв'язку з наявністю відповідного дитячого контингенту та матеріальної і навчальної бази цих шкіл. По-друге – реорганізація окремих семирічних шкіл в початкові, що були штучно розгорнуті у попередні роки, по - третє – відкриття нових початкових шкіл в окремих хутірських населених пунктах з метою здійснення закону про загальне обов'язкове навчання в сільських місцевостях. Забезпечення в плані шкільної мережі максимальної можливості наближення школи до кожного населеного пункту області викликало певні труднощі, насамперед через доведення норм навантаження учнів на клас-комплект до норм, встановлених Міносвіти, через велику кількість існуючих початкових однокомплектних, двокомплектних і трикомплектних хутірських шкіл.

У 1946-47 н.р. по Чернігівській області працювало 1 218 шкіл при наявності в них 4 959 класних кімнат. Пристосовані приміщення не всі відповідали педагогічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Здебільшого це були селянські хати із земляною підлогою та малою кубатурою. З 11 шкіл, запланованих відбудувати до початку навчального року, було здано лише 2, а із 137 шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням, звільнили лише 68. Затримки з будівництвом досить часто мали прозаїчну причину – неможливість доставити будівельні матеріали, виділені для потреб будівництва в інших районах області.²⁵ На практиці, за сухою мовою офіційної інформації, виділений ліс означав визначення ділянок у лісових північних районах області, де ліс був на корню. Колгоспи мали відряджати до лісових масивів бригади, які забезпечували вирубку, вантаження і доставку лісу. Часто використовували сплав колод річками, а далі їх розвозили гужовим транспортом.

На початок 1946-47 навчального року по школах області було 622 бібліотеки, в яких налічувалось 169 520 книжок. У більшості шкільних бібліотек було від 100 до 150 книжок. Школи у 1946 р. зовсім мало закупили літератури з огляду на мізерність бюджетних асигнувань на бібліотеки, а через бібліотечний колектор обслуговувалась лише 71 школа області.

Загалом у школах Чернігівщини працювало 9 376 учителів, з них 5 620 – у початковій ланці, 3 078 – у семирічній, 678 – у середній.²⁶ На кінець 1946 р. по області налічувалось 1 856 учителів, що не набули відповідної освіти. З цього числа навчалися заочно в педагогічних навчальних закладах 1 390 осіб.

На 1947-48 н.р. було заплановано розширення мережі шкіл до 1 231 з контингентом 258 309 школярів, з них 688 початкових (60 491 учень), 448

семирічних (130 545 учнів) та 115 середніх (67 273 учні).²⁷ Крім того, вперше після війни передбачалось відкриття трьох шкіл для дітей з вадами слуху та однієї з вадами зору. Як бачимо, стабільна тенденція до зростання кількості початкових і середніх шкіл у попередні роки доповнилася стрибком кількості семирічних. Але на заваді часто стояли об'єктивні чинники кількісного складу шкіл, особливо в селах та хуторах, оскільки відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР №2408 від 3 липня 1948 р. перетворення семирічних на середні школи та відкриття 8 класів дозволялося в містах при наявності не менше 35 учнів, а в сільській місцевості 30 учнів.²⁸

На початок 1948-49 н.р. навчанням у школах та інших навчальних закладах було охоплено 263 207 дітей шкільного віку області. Не відвідували шкіл 18 737 дітей, серед них 1 502 ніколи не навчались, 2 429 – не закінчили 4 класів, та 186 – 7 класів.²⁹ Фонди всеобучу були створені у всіх 42 районах області на суму 547 365 крб. Діяли вони при 650 школах із 1 237 шкіл області. Для дітей, що жили у віддалених місцях, було організовано, хоч і недостатньо, підвіз до школи. Його організували в 22 районах при 59 школах, внаслідок чого до шкіл підвозилось 1 211 учнів. Використовуючи фонди всеобучу, школи змогли надати значну допомогу сиротам, напівсиротам, дітям інвалідів Вітчизняної війни. Ця допомога надавалася шляхом забезпечення взуттям, одягом, організацією безкоштовних гарячих сніданків. Протягом 1 півріччя 1948-49 н.р. було надано допомогу одягом 4 765 дітям на суму 328 029 крб., взуттям – 2 557 дітям на суму 169 704 крб. Продуктами отримали допомогу 2 636 дітей. По області в школах працювало 17 їдалень, що обслуговували 9 118 учнів, та 330 буфетів, що забезпечували 121 155 учнів. Інтернати для учнів були створені при 13 школах на 193 місця. У 1948-49 н.р. фонд всеобучу в школах республіки становив 14 млн. крб. Потягом року понад 140 тис. учнів одержали з цього фонду матеріальну допомогу.³⁰

Усього по області до вечірніх шкіл було залучено 686 дітей. Багато з них переросли відповідні класи на 2-3 роки, тому їх навчання у масових школах було недоцільним. Із 1 237 шкіл області повністю здійснили закон про всеобуч, охопивши всіх дітей та не допустивши відсіву, 822.

План завезення підручників цього навчального року було виконано незадовільно. Школи були погано забезпечені навчальними посібниками з мови та літератури, арифметики, книгами для читання в молодших класах, підручниками з іноземної мови. Вкрай недостатньо також завозились і наочні посібники.

У 1948 р. необхідно було побудувати по області 14 шкіл і 116 будинків для учителів. Однак звели лише 7 шкіл та 47 квартир. На 1949 р. планували завершити будівництво розпочатих і забезпечити будівництво 160 нових квартир.

У 1948 р. XVI з'їзд Компартії України прийняв рішення про перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти і здійснення загальної освіти у великих промислових містах та обласних центрах. У 1950-51 н.р. у республіці було близько 13 тис. семирічних шкіл, що на 2 тис. перевищувало кількість семирічок у 1941 р.³¹

Для здійснення семирічної освіти по Чернігівській області необхідно було відкрити на базі 4-річних шкіл понад 90 нових семирічних.³² Новий навчальний 1949-1950 рік означився посиленою увагою до організації семирічних шкіл та реорганізації існуючих початкових. Але для здійснення загального семирічного навчання необхідно було здійснити ряд заходів:

1. Охопити навчанням усіх дітей, які не мали закінченої початкової освіти (1-4 класи), а це 181 807 дітей;
2. Перетворити 95 початкових шкіл на семирічні;
3. Побудувати методом народної будови 20 шкільних будинків на 50 класних кімнат та, крім того, пристосувати 70 нових класних кімнат при 52 школах області;
4. Електрифікувати до 15 серпня 25 середніх, 20 семирічних, 35 початкових шкіл;
5. Поповнити книжковий фонд на 453 200 крб.;

6. Радіофікувати 50 середніх та 120 семирічних шкіл;
7. Забезпечити відкриття при кожній середній школі їдальні, а при семирічній – буфету;
8. Організувати при 60 середніх школах та 20 семирічних майстерні по ремонту взуття для учнів.

З початку навчального року не було охоплено навчанням 2 500 дітей шкільного віку. По області 822 школи виконали закон про всеобуч, але лише по одному Чернігівському району залишилось не охоплено 108 дітей, з них тільки по с.Анісову – 26. Крім того, до 1 січня 1950 р. було допущено відсів 549 дітей.

Незадовільна ситуація складалася з успішністю. За перше півріччя по області не встигало 35 тис. учнів. Під час обласної наради активу працівників народної освіти заступник голови облвиконкому П.Цимбаліст відзначав: «Ми маємо по області понад 17 тис. другорічників, які будуть вчитись тоді, коли б могли працювати і приносити користь державі, крім того, додамо 13,5 тис. учнів, які отримали відстрочку розгляду їхніх справ на осінь. Таким чином близько 25 тис. учнів області будуть другорічниками».³³

У 1950 р., виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1950 р. за № 185 „Про заходи по забезпеченню загального навчання дітей з розладом слуху, мови, зору і розумового розвитку”, органами освіти було проведено облік дітей з фізичними вадами, яких було виявлено 580 осіб. Станом на 15 вересня 1950 р., навчанням у школах було охоплено 67 глухонімих дітей, в школах сліпих – 21 дитина, в школах дітей з розладом розумового розвитку – 41.³⁴ Крім того, за вказівками обласного відділу народної освіти районні відділи забезпечили проведення обліку молодих людей, що працювали в колгоспах і не мали відповідної освіти. У результаті проведеної роботи було сформовано 325 окремих класів, з них 137 комплектів, у яких навчалось 4 394 учні. Але вже на кінець 1950 р. кількість класів зменшилась до 307 і 3 727 учнів у них.³⁵ Розбіжність між показниками пояснюється вибуттям учнів перш за все до шкіл ФЗН – 359, а також призовом на службу до лав Збройних сил – 133, виїздом – 79, хворобою – 36. 60 учнів не відвідували школи без поважних причин.

Після реалізації всіх організаційних заходів загальна кількість шкіл в області у 1950 р. становила 1 237, з них початкових – 633, семирічних – 487, середніх – 117, в яких навчалось 267 103 учні.³⁶ Як бачимо, хоч за кількістю шкіл в області майже підійшли до довоєнного періоду, все ж число початкових шкіл значно домінувало в цій статистиці. Поряд з цим наголосимо, що виконання закону про загальне обов'язкове навчання проходило вкрай незадовільно. Станом на 25 березня 1951 р., по області не навчалось 1 373 дітей.³⁷ Загальноукраїнський показник охоплення дітей шкільного віку на цей час становив 6,8 млн.чол., що перевищувало довоєнний рівень.³⁸

Принагідно зазначимо, що капіталовкладення в освіту Чернігівської області за першу повоєнну п'ятирічку становили 11 482 тис. крб. У той же час аналіз структури видатків на будівництво шкіл свідчить про збільшену увагу держави до міських шкіл – 6 178 тис. крб. на будівництво міських шкіл і 5 304 тис. крб. сільських³⁹, і це при тому, що 88% шкіл і 68% учнів знаходились у сільській місцевості.⁴⁰ Загалом за першу повоєнну п'ятирічку на розвиток системи освіти з держаного бюджету було виділено 258,8 млрд. крб. Але звернемо увагу на той факт, що колгоспи знову забезпечували значну частину фінансування, оскільки відрахування на культурні потреби селян становили за п'ятирічку 2758,3 млн. крб.⁴¹ Будівництво шкільних приміщень на кошти колгоспів розгорнулось у селах Горлівка Куликівського, Горбове Новгород-Сіверського, Городище Коропського районів та ін.⁴²

Крім того, відзначимо, що державна політика після війни у питанні функціонування дошкільних виховних закладів зовсім не змінилася. На момент завершення першої повоєнної п'ятирічки в районах області діяли 38 дитсадків системи Міносвіти – по одному на район без М.-Коцюбинського, Прилуцького,

Семенівського, Холминського та Чернігівського районів. У Чернігові їх було 3, Ніжині – 4, Прилуках – 2. Загалом у них перебувало 1 860 дітей. У той же час постійно діючих дитсадків у сільській місцевості не було зовсім. Колгоспні, сезонні дитсадки періодично організовувались лише у 639 колгоспах.⁴³ Догляд за дошкільнятами покладался на людей старшого віку, котрі вже не залучались до колгоспних робіт.

Згідно з народногосподарським планом на 1950-51 рр., по області повинно було працювати 1 243 школи. За планом підготовки шкіл до нового навчального року передбачалось провести капітальний ремонт у 111 школах та поточний – у 1 132. Фактично капітально було відремонтовано 239 шкіл та поточно – 1 004. Аналіз даних про забезпеченість шкіл приміщеннями свідчить, що майже половина з них розташовувалась не в типових, а в пристосованих приміщеннях.⁴⁴ Для забезпечення класів до початку навчального року було виготовлено господарчим способом 3 934 парти проти плану 4 000. Також централізованим порядком було закуплено 4 564 парти проти плану 5 400. Але, як відзначали перевірки, якість парт Прилуцької меблевої фабрики та Ніжинської артілі „Деревообробник” тривалий час залишалася низькою. Для повного забезпечення стандартними партами для заміни нестандартних необхідно було близько 50 тис. шт.⁴⁵

У першому півріччі школи області були недостатньо забезпечені учнівськими зошитами. Так, з 1 вересня по 1 грудня 1950 р. жодного зошита для сільських шкіл не було завезено. Натомість олівці, пера, ручки, чорнило, гумки завозились майже безперебійно. На початок 1950-51 н.р. при школах області було організовано і функціонувало 1 223 бібліотеки із загальним книжковим фондом 550 460 екз. Украй мало було літератури для дітей, особливо для 1-4 класів. Виконання плану книгозабезпечення шкіл ледь сягало 40% від запланованого.⁴⁶ У 1950-51 н. р. загальний книжковий фонд шкільних бібліотек України становив 17 млн. примірників. У середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни.⁴⁷

Для здійснення загального семирічного навчання по сільській місцевості і розширення в містах десятирічного навчання планом шкільної мережі на 1950-51 н.р. було реорганізовано 24 початкові школи на семирічні, 12 семирічних – на середні. Всього за планом було передбачено по області 511 початкових шкіл і 131 середня школа. У цих школах передбачалося 9 953 класи 8 552 комплекти на 289 143 учні.⁴⁸ В зв'язку з цим вагомою залишалася проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. На початок 1951 р. потрібно було 930 учителів різних предметів.⁴⁹ Проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами дещо розв'язувалась Чернігівським та Ніжинським учительським і педагогічними інститутами. За перші історичні роки лише Чернігівський інститут випустив 842 вчителі: з них 308 істориків, 423 мовники, 111 математиків.⁵⁰

Після перевірки та уточнення обліку дітей шкільного віку, станом на 5 вересня 1951 р., по області нараховувалось 292 108 дітей у віці 7-15 років. З цього числа навчалася в школах та інших навчальних закладах 277 061 дитина і не навчалось 15 047 дітей. Матеріальна допомога на цей час була надана 7 997 дітям на суму 524 025 крб., 2 098 учнів підвозили до шкіл. Для учнів 8-10 класів при 57 середніх школах були організовані інтернати на 1 028 місць. Із 1 243 шкіл області виконали закон про всеобщу 864 школи.⁵¹

У той же час, як відзначали перевірки, успішність по школах області залишалася низькою. Із 280 064 учнів у 1950 р. атестувалось 276 425, з них встигало 241 229, не встигало 35 166 учнів, відмінників нараховувалось 9 604. Найбільша неуспішність була з української, російської мов та арифметики.

Крім того, відзначимо, що 1950 р. став переломним у плані реорганізації та укрупнення ряду шкіл. Цю тенденцію можна пояснити розгорнутою в цей час кампанією по укрупненню господарюючих суб'єктів на селі – колгоспів. Так кількість початкових шкіл з 511 у 1950 р. зменшилась до 335 у 1953 р. Кількість семирічних також зменшилась відповідно із 601 до 514. Натомість число середніх шкіл зросло із 131 у 1950 р. до 288 у 1953 р. Загальний показник мережі шкіл

зменшився із 1 243 у 1950 р. до 1 137 у 1953 р.⁵² Заради об'єктивності зазначимо, що за цей же період спостерігаємо і зменшення контингенту школярів із 284 058 осіб у 1950 р. до 236 146 осіб у 1953 р.

Порівняння даних 1950 і 1953 рр. також свідчить про певне покращення освітнього рівня вчителів області. Так, вищу освіту у 1950 р. мали 2 122 учителі, у 1953 р. – 2 654, закінчили учительський інститут відповідно 3 436 і 4 163, навчалися у педучилищах 5 035 і 4 700, працювали із середньою освітою – 787 і 622, без освіти – 443 і 417 осіб.⁵³

Не зазнала жодних змін система дошкільного виховання. Кількість дитсадків системи Міносвіти досягла у 1953 р. 38, кількість же садків усіх відомств становила в області 72 заклади.⁵⁴ Цілком зрозуміло, що розташовувались вони в містах або існували в системі промислових підприємств.

Друга повоєнна п'ятирічка не стала переломною у системі видатків на капітальне будівництво шкіл області. Із виділених у 1950 – 1953 рр. 7,95 млн. крб. лєвова частка надійшла на будівництво міських шкіл. Сільські школи будувались, як правило, силами колгоспів або методом народної будови.

Як бачимо, у результаті проведених заходів до 1953 р. утвердилося семирічне навчання дітей, а починаючи з цього року в 39 містах – обласних і найбільших промислових центрах республіки – поступово вводиться загальна десятирічна освіта.⁵⁵ Але, незважаючи на спроби введення загальної десятирічної освіти, суттєвим гальмом в реалізації цього проекту була дія постанови РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР та про зміну порядку призначення стипендій»⁵⁶. Згідно з нею плата в містах та селах визначалась у 150 крб. на рік. Для більшості селян це було суттєвим навантаженням на родинний бюджет, і, як наслідок, навчання переважної частини селянських дітей припинялось на сьомому класі. Дія цієї постанови тривала до 6 червня 1956 р., коли вона була відмінена. Як наслідок, у 1957-58 н. р. 60,6% учнів після закінчення неповної середньої школи продовжили навчання у восьмих класах.⁵⁷

Крім того, за перше післявоєнне десятиліття значно зросла кількість учителів, які мали вищу освіту, хоча цей відсоток ще був недостатнім. У 1956-57 н.р. у школах України працювало 24,3% учителів, котрі мали вищу освіту, тобто закінчили педагогічні інститути.⁵⁸ Випускники учительських інститутів, яких готували для роботи в семирічній школі, мали дворічний термін навчання і не вважались фахівцями з вищою освітою.

Суттєвим недоліком у розвитку освіти в сільських регіонах було покладення функцій матеріального забезпечення шкіл на колгоспи, які в силу власної матеріальної слабкості після окупації не могли виступати стабільним і надійним донором. Першочерговість виконання власних зобов'язань перед державою і, як наслідок, залишкові принципи подальшого розподілу, приводили до мінімальних відрхувань з бюджетів колгоспів на соціальні потреби і на освіту в тому числі.

Не можна не погодитись із суттєвими досягненнями в розвитку освіти на селі у післявоєнний час, але також відзначимо, що навіть на 1 червня 1955 р. в Чернігівській області було обліковано 944 неписьменних та 1 922 малописьменних.⁵⁹ Крім того, тривалий час залишалась актуальною проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали віддалено від шкіл, мали проблеми матеріального характеру або змушені були працювати в колгоспах як основні годувальники в родині.

1. ДАЧО. – Ф.Р.5197. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.73.

2. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.88.

3. ДАЧО. – Ф.Р.5197. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.72.

4. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.289. – Арк.16.

5. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. – М.,1957. – 782 с., Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др. – М.,1967. – 542 с.

6. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 – 1950.– М.,1978.– 510 с., Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 – 1950 гг.) // Политическая история XX века.– 1991.–№12.
7. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965).– К.,1966.– 260 с., Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С. 80-97.
8. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966.– 98 с., Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.– Ніжин, 2005.
9. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. – С.43.
10. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 – 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.– К.,1983.– 24 с., Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 – 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. – К.,1995.– 24 с., Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 – 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.– К.,1996.– 24 с.
11. Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 – 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.– К.,1996.– С.17.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.– Ніжин, 2005.– С.283.
13. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966.– С. 39.
14. Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.– К.,1972.– С. 71.
15. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 – 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.– К.,1983.– С.17.
16. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.39. – Арк.186.
17. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.– М.,1967.– С.339.
18. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / За ред. доц. С.А.Литвинова.– К.,1966.– С.195.
- 19.ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.711. – Арк.177.
20. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.76. – Арк.36.
21. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.2.
22. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.712. – Арк.5.
23. Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 – 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. – К.,1995.– С.15.
24. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.15.
25. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.533. – Арк.28.
26. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.712. – Арк.37.
27. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.38.
28. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.37.
29. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.763. – Арк.56.
30. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.– Т.8.– Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки).– К., 1979.– С. 128.
31. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.– М.,1967.– С.340.
32. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.10.
33. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.57.
34. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.533. – Арк.29.
35. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.56-57.
36. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.7.
37. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.64.
38. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. – М.,1957.– С.558.
39. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.1312. – Арк.41.
40. Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 – 1950 гг.) // Политическая история XX века.– 1991.–№12.– С.30.
41. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 – 1950.– М.,1978.– С.477.
42. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.84.
43. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1202. – Арк.1.
44. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.5-7.
45. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.5.
46. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.138.

47. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. – С.43.
48. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.12.
49. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.136.
50. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966. –С. 41.
51. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.15.
52. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.47.
53. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.56-59.
54. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.88-89.
55. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Историчні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.85.
56. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 гг.– М.,1974.– С.176.
57. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Историчні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.85.
58. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965).– К.,1966.– С.196.
59. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр. 919. – Арк.108.

Статья посвящена изучению восстановительных процессов на селе в системе образования после фашистской оккупации Черниговщины. В материале проанализированы мероприятия власти по восстановлению сети школ и школьных библиотек, обеспечению учебных заведений педагогическими кадрами, шаги по охвату и сохранению ученического контингента, а также констатировано следствия этой политики и определены причины её неудач.

The article is dedicated to the village rebuilding processes in the education system after fascist occupation in Chernihiv region. The measures of authority as for the renovation of network of schools and school libraries, provision of educational establishments with teaching staff, steps as for the covering and preserving of pupils' contingent are analysed, the results of this policy are stated and reasons of failures are defined in this material.



ПЕРШІ СПРОБИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуті перші спроби колективізації сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії. Мета дослідження зумовила системний аналіз широкого кола історичних джерел, насамперед архівних документів. Зроблено висновок про те, що намагання більшовиків у 1917 – 1921 роках масово впровадити колективні форми господарювання викликали спротив селянства.

Аграрна проблема завжди була важливою та невід’ємною для всіх епох розвитку нашої державності, від часу, коли виникло землеробство, і до наших днів. Гострі суперечки сучасних політиків щодо питання земельної власності переконують у тому, що без вивчення історії українського села неможливо зрозуміти сучасний стан суспільства та напрямки його перетворень. Отже, земельне питання має не лише історико-пізнавальний смисл, а може розглядатися й у площині практично-економічній.

У радянській історіографії соціалістичні перетворення були пріоритетною тематикою істориків-аграрників [1,2,3,4]. Окремі аспекти цієї теми розглядали і сучасні дослідники: І. Хміль [5], С. Кульчицький [6], Я. Малик [7] та інші. І все ж ряд проблем залишився невисвітленим або потребує переосмислення. У статті поставлено за мету дослідити причини, форми та методи усупільнення сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії у 1917 – 1920 рр. Для цього необхідно розкрити проблеми виробничої діяльності колективних та державних господарств, з’ясувати економічну обґрунтованість їх створення з точки зору розвитку галузі, відносини з навколишнім селянством, що можливо лише за умов залучення місцевого матеріалу. Для розв’язання поставлених завдань залучено документи державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України).

Напередодні революції територія Чернігівської губернії займала площу 52 398 км² (10,2 % території України). На 1 січня 1914 р. населення губернії становило 3131,5 тис. осіб [8, с. 11-13,18-20], з них 85 % – сільські жителі. За переписом 1917 року, загальний розмір земельного фонду губернії становив 3 509 628 дес. Селянське землеволодіння займало 75,7 % земельного фонду губернії (83,5 % орних земель), 17,3 % земель належало поміщикам (12,5 % орних земель). Інші землі перебували у власності дрібних приватних господарств (1,8 %), держави (2,8 %), церков і монастирів (1,1%), торгово-промислових товариств та установ (1,5 %) [9, арк. 36]. Отже, основна частина земель була в руках селянства, і площа його землеволодіння напередодні 1917 р. невпинно зростала за рахунок поміщицьких земель.

Однак при значному збільшенні селянського землеволодіння середня землезабезпеченість на господарство не зростала (близько 7 дес.), адже в цей же

час відбувався значний приріст населення і, як наслідок, утворення нових господарств. Із середовища середняків, найчастіше через розділи, виділялась величезна кількість малоземельних та безземельних наймитських господарств. На 1916 р. майже 40 % господарств мали менше 3 дес., в т. ч. безземельних – 18,3 % [10, с.8-9]. Вирішити проблему аграрного перенаселення за рахунок конфіскації поміщицьких земель в Чернігівській губернії було неможливо.

Необхідно взяти також до уваги, що поміщицькі посіви у порівнянні з селянськими складали структуру, безперечно, вищого рівня: яскраво виражене багатопілля замість селянського трипілля із значною питомою вагою незернових культур, а саме буряків та трав. Структура посівів у селянському господарстві зумовлювалася насамперед натурально-споживчими потребами. Крім того, поміщицькі посіви характеризувались вищою врожайністю порівняно з селянськими. Так, протягом 1904-1917 рр. врожай жита в селянських господарствах губернії був нижчим на 23,4 %, вівса – на 22,2 %, гречки – на 14,4 %, картоплі – на 7,5 % [11, с.8]. При цьому губернія не могла прохарчуватися власним хлібом. Взнявши мінімальні норми споживання хліба, було виявлено, що Чернігівщина потребувала щорічного ввозу більше 3 млн. пудів зерна [12, с.91].

Отже, стає зрозумілим, що ідеї перерозподілу всіх поміщицьких земель, що розпропаговані соціалістичними партіями серед селянства, були згубними для економіки краю. Це чітко усвідомлювали місцеві спеціалісти-аграрники [10, 13]. Видатний економіст О.В.Чаянов, який глибоко вивчав як умови сільськогосподарського виробництва в Російській імперії, ментальність селянства, так і західний досвід у цій галузі, вбачав єдиний можливий вихід з даної ситуації – розвиток усіх видів кооперації [14, с.76].

Перші паростки виробничої селянської кооперації з'явилися у Чернігівській губернії ще на початку ХХ ст. внаслідок малоземелля. В радянській історичній літературі факт існування таких господарств замовчувався. В Чернігівській губернії найвідомішими були Зазірківське та Воргольське товариства Глухівського повіту на орендованих землях поміщиків Скоропадського та Амосова. Так, товариство с. Зазірки з 1914 р. сплачувало 1200 крб. щорічно за 140,5 дес. землі, товариство с. Воргол – 715 крб. за 44 дес., розкиданих в п'яти ділянках. По суті, це були товариства із спільного обробітку землі та збору врожаю, усупільнення засобів виробництва не існувало, а господарювання велося методом відробітків кожним учасником певної кількості робочих днів. Незважаючи на такий примітивний спосіб ведення господарства, врожайність була удвічі більшою, ніж у селян [15, с.56].

Маючи інші мотиви, поміщик-філософ М.М. Неплюєв заснував Водвиженське трудове братство в Глухівському повіті, яке досягло відчутних успіхів як в господарській діяльності, так і у практичному впровадженні в життя ідей християнства. В товаристві застосовувалась колективна праця, були усупільнені засоби виробництва та споживання продуктів. При ньому працювали дві сільськогосподарські та початкова школи, лікарні, церква, крамниця та інші заклади. У розпорядженні братства було понад 16 тис. дес. землі. Товариством закладено 75 дес. садів з переробкою фруктів, засаджено соснами 1350 дес. піщаних пустирів, розпочав роботу лісопилний, кінний заводи та племінні розплідники, створено насінневе господарство, вдвічі збільшено виробництво спирту на виноробному заводі, збудовано три корівники на 500 голів худоби, 6 гуртожитків для 400 нових членів братства. Щорічні прибутки братства напередодні Першої світової війни становили 112 тис. крб. Отже, на Чернігівщині задовго до більшовицької влади існувала комуна, що збільшувала обсяги виробництва, піднімала рівень агрокультури та загальний рівень життя колективу [16, арк.20; 5, с.15,18]. Більшовики не були піонерами у цій справі.

У січні 1918 р. більшовицька влада здійснювала конфіскацію поміщицьких маєтків, намагаючись створити на їх місці культурні колективні господарства, як це передбачалось Декретом про землю (жовтень 1917 р.) і, особливо, законом

“Про соціалізацію землі” (від 27 січня 1918 р.) У Чернігівській губернії було створено дві артіль і комуни в с.Вертіївка Ніжинського повіту, Суразьку і Великоберезовську комуни та Іванівську артіль Новгород-Сіверського повіту, Попеньківську артіль Остерського, Іченську – Борзенського повіту, артіль с.Морозівка Кролевецького повіту.

Колективні господарства, створені в кінці 1917 – на початку 1918 року, були поодинокими і не встигли розгорнути діяльність. Частина з них створювалася з ініціативи поміщиків та орендарів з метою врятування маєтку від розподілу між селянами. Так, під прикриттям створеної безземельними бідняками “Бовинської трудової артілі” (х. Бовин біля Ічні) колишній орендар маєтку Маслов викупив землі у господаря, а після приходу до влади гетьмана Скоропадського оголосив ліквідацію колективного господарства [17, арк.79-80]. У величезній більшості селянство вимагало надання землі в індивідуальне користування, як і було їм обіцяно у Декреті про землю, який було прийнято з тактичних міркувань з метою отримання більшовицьким режимом соціальної опори серед найчисельнішої категорії населення.

Усуспільнення праці в сільському господарстві було невід’ємною стороною аграрної політики більшовиків, які в черговий раз прийшли до влади на Чернігівщині на початку 1919 р. Це засвідчило “Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, прийняте ВУЦВК 26 травня 1919 р. Приватна власність на землю скасовувалася, а найголовнішим завданням земельної політики проголошувався не розподіл землі в індивідуальне користування, а перехід до колективного господарювання, тобто до радгоспів та колгоспів. Перший з’їзд рад Чернігівщини, який відбувся в квітні 1919 р., підтримав цей курс рішенням про створення 4-5 радгоспів у кожному повіті на землях колишніх поміщицьких маєтків [18, арк.89]. На відміну від Наркомзему, губернський земельний відділ надавав колгоспам не лише поміщицькі, а й селянські землі. У більшовицькій пресі постійно пропагувалося, що справедливо розділити землю між селянами неможливо, оскільки її в губернії мало, а через нестачу у бідняків тягла та реманенту земля рано чи пізно опиниться у багатіїв. Вихід, наголошувалося, єдиний – створення комун. Але часто беззмістовний характер агітації, її відірваність від реального становища підривали саму ідею переходу до колективного господарювання.

Завідувач губземвідділу С. Данилов доповідав про створення у 1919 р. у Чернігівській губернії 42 радгоспів на 14 тис. дес. землі. Крім цього, 3931 дес. землі займали радгоспівські сади, 525 дес. – городи, близько 200 дес. – дослідні поля. Таким чином, радгоспи на Чернігівщині в першій половині 1919 р. зайняли близько 5,7 % площ поміщицьких земель [19, арк.29,31; 18, арк.422]. На 1 липня 1919 р. земля була відведена також 87 колгоспам, загальна площа яких становила 10 209 дес. орної землі, або 3 % земель колишніх поміщиків [20, с.18-19]. Отже, радянські та колективні господарства зайняли в першій половині 1919 р. менше 9 % поміщицьких земель.

Проте заходи по відведенню навіть незначної кількості земель радгоспам стикалися з опором населення. Найбільший спротив чинило селянство Чернігівського повіту, де земельні органи влади спланували створити 9 радгоспів [19, арк.5]. Селянську протидію такій політиці очолювали ревкоми, комбіді, виконкоми рад селянських депутатів, які покликані були стати опорою більшовицької влади на селі. У відповідь на намагання створити радгосп у колишньому маєтку Товстоліса с. Кувечичі селяни розтягли з господарства все, що могли, випасали худобу в саду, ламали паркани, дерева і т.п. [21, арк.41,55,129]. В с. Смолегівка ревком виступив проти радгоспу – у квітні всі землі поміщика Щелканцева були зорані та засіяні селянами, економію пограбували. [22, арк.47-48,111,442]. Подібних прикладів можна навести безліч. Селянство сприймало створення радгоспів як відновлення поміщицького землеволодіння та панщини. Вимоги селян підтримували червоноармійці, що поверталися з фронту.

Особливість колгоспного будівництва 1919 р. полягала в тому, що колгоспи створювалися не шляхом усупільнення землі та знарядь праці індивідуальних селянських господарств, а на базі поміщицьких маєтків та їх інвентарю. Але навіть такі пільгові умови не спонукали селян об'єднуватись у колгоспи [20, с.19]. Випадки примусового утворення комун у травні 1919 р. у Стародубському та Кролевецькому повітах стали предметом спеціального засідання колегії губземвідділу [23, с.193-194]. У першій половині 1919 р. у Кролевецькому повіті було створено 25 колективних господарств [24, арк.2-4]. Логічно, що тут спостерігався найбільший спротив колгоспному будівництву з боку селянства, озлоблення проти комун висловлювали делегати повітового з'їзду рад у травні 1919 р. [25, арк.7,13] В анкеті реєстрації Синявської артілі Сосницького, Биринської артілі Новгород-Сіверського повіту та інших вказувалося на ворожість до них місцевого селянства [26, арк.18,120].

Телеграмою В. Леніна та С. Середи від 9 квітня 1919 р. засуджувалася практика примусового вилучення наданих селянам площ для організації радгоспів, комун та інших колективних об'єднань. Губземвідділ дивно прореагував на цю телеграму: було наказано вилучити з розподілу хутірські, відрубні та інші господарства, в яких застосовувалася багатопільна система, перетворивши їх у колгоспи з правом членства в них колишніх власників [27, арк.8]. Як бачимо, від закону до його реалізації дистанція великої довжини. Крім того, в першій половині 1919 р. місцевим органам влади було властиве намагання перетворити різні товариства, кооперативи, артілі у комуну, які відрізнялись найбільшим ступенем усупільнення засобів виробництва і споживання [20, с.19].

Реакція селян була протилежною: сільська рада с. Ольшаного Сосницького повіту оголосила перехід земель до радгоспу незаконним, оскільки маєток селяни поділили вже у 1918 р. А згодом озброєний загін селян напав на радгосп, викрав 14 коней, 27 тис. руб., в інструктора, який перебував у відрядженні, відібрали всю документацію та 5,5 тис. руб. [28, арк.52,82-83]. Пограбування радгоспів чинили й червоноармійські загони, підтвердженням чого є велика кількість документів. Таким чином, селянство Чернігівщини було одноставним у своїй неприязні до самої ідеї усупільнення виробництва в сільському господарстві, вимагали негайного розподілу всіх поміщицьких земель.

Однак основна частина колгоспів та радгоспів зберігала свої землі, незважаючи на неспроможність їх обробити через нестачу робочої худоби, реманенту, продовольства та фуражу. Так, у Городнянському повіті у першому півріччі 1919 р. з 4-х радгоспів діяв лише один (с. Пересаж). Інші не змогли засіяти поля власними силами, тому видавали їх в оренду селянам навколишніх сіл [29, арк.19-20,48]. З точки зору селянина, ситуація практично не змінилась: раніше на вкрай невігідних умовах він орендував землю у поміщика, тепер так само – у радгоспу. Окрім реманенту, тягла та насіння, радгоспам катастрофічно не вистачало робочої сили. Завідувач Нехаєвського радгоспу Сосницького повіту А. Тосенко повідомляв, що роботи в господарстві були призупинені, робітники маєтку вимагали неймовірної зарплати, а селяни сусідніх сіл боялися прийти через погрози нехаївців [30, арк.92,124]. Така ж ситуація склалась і в радгоспі Пересаж Городнянського повіту [31, арк.64,229].

Центральні органи радянської влади намагались вирішити питання шляхом сталої оплати праці. Наркомзем УСРР встановив оплату влітку 540 руб. на місяць та надбавку за позаурочні роботи (робочий день тривав 11 годин) – 140 руб., в зимовий час – 400 руб. та право отримувати продовольчий пайок за твердими цінами. Але встановленої зарплати багатодітній родині не вистачало навіть для оплати вартості продовольчого пайка [32, с.22]. В цей же час ринкові ціни на робочі руки в середньому по губернії становили 164 руб. в день косарю та 82 руб. жінці на збиранні сінокосів. При цьому протягом травня – липня ціни на робочу силу зросли втричі, а у порівнянні з минулим роком – у 4-5 разів [20, с.22]. У такій ситуації селянство не було зацікавлене працювати у радгоспах, хоч їм подекуди дозволили

тримати власне господарство [31, арк.209]. Посади завідувачів маєтків та їх помічників нерідко займали випадкові люди. Некваліфіковане керівництво, а головне зловживання були типовим явищем (в радгоспі Кувечичі Чернігівського повіту, Пересаж – Городнянського, Рихли – Кролевецького та ін.)

Становище колгоспів було не кращим. Колективні господарства у 1919 р. склалися в основному з безземельних та малоземельних селян, які розраховували на державну допомогу, не маючи ні тягла, ні реманенту у пограбованих поміщицьких економіях. На один колгосп пересічно припадало 77 їдців, з них 46 – працездатних, непрацездатні члени колгоспів становили близько 40 % колективів [підраховано за: 20, с.18-19]. За середніми величинами приховувалися економічні та політичні контрасти. Приміром, зразкова комуна “ІІІ інтернаціоналу” Новгород-Сіверського повіту, організована солдатськими вдовами, нараховувала 113 їдців, з них 61 працездатний, в т.ч. лише 5 чоловіків [33, арк.2], а Новгород-Сіверська релігійна чернецька община та садова артіль с. Бігач Седнівської волості Чернігівського повіту склалися із заможних селян та колишніх орендарів [34, арк.21; 35, арк.22]. Земвідділи припинили діяльність останніх, однак нерідко багатіям вдавалося прилучитися до садових та городніх артілей, щоб отримати державні пільги та уникнути продрозкладки. В. Качинський характеризував подібні дії як “захисний колективізм”, тобто засіб підстраховки заможних селян від розселення [36, с.65].

Надлишки продукції колгоспи повинні були здавати державі. Проте, незважаючи на державну матеріальну допомогу (2,5 млн. руб. в першому півріччі 1919 р.) [20, с.19], більшість з них не могла задовольнити навіть власні потреби у продуктах, і після збирання врожаю господарства намагалися саморозпуститись. Цьому протидіяв губземвідділ.

За даними урядової інспекційної комісії, кількість колективних господарств на Чернігівщині була найбільшою порівняно з іншими губерніями України, але вони виявилися нежиттєздатними. Артіль були міцнішими і стабільнішими, ніж комуни. Це насамперед пояснювалось різним соціальним складом колективів: у комуни об'єднувались лише бідняки та прийшле неземлеробське населення, а в артілі, товариства та виробничі кооперативи йшли й середняки. Ці господарства менше залежали від державної допомоги. Нестабільність комун, крім примусовості, спричинялась також впливом психологічного фактора – незвичкою до спільного побуту. Тому комуни інколи розпадались і за таких тривіальних мотивів, як “сварка баб” чи “приготування яєчні головою комуни потайки від інших членів” [37, арк.62-63]. Один з лідерів лівих українських есерів В. Блакитний у 1919 р. слушно зазначив, що комуна як форма колективного господарства не мала в Україні відповідного ґрунту, оскільки, на відміну від російських губерній, тут переважала не общинна, а подвірна форма землекористування. Натомість він вважав перехідною формою до соціалістичного господарства кооперативні пайові господарства [38, арк.2-3]. Досвід 1919 р. переконав, що різкий “стрибок у соціалізм” селянина через комуни виявився передчасним.

Слабкість матеріально-технічної бази, нестача робочих рук, спеціалістів були вагомими причинами невдач соціалістичного будівництва в сільському господарстві. Однак чи не найсерйознішою проблемою була психологічна неготовність суспільства до ідеї колективного ведення господарства. Сама влада вклала в цю ідею в основному фіскальні мотиви – бажання найлегшим способом нагодувати населення міст та промислових центрів. Селянство після століть нещадної експлуатації сприймало навіть невеличкі культурні господарства як намагання повернутися до кріпосного права за умови державної власності на землю.

Наступ денікінців на Чернігівщину в серпні 1919 р. і відступ радянських військ спричинили повний розвал радгоспів і колгоспів. Частинами Червоної Армії були реквізовані коні, молочна та робоча худоба забита на харчування, а хлібопродукти та фураж були вилучені опродкомом 12-ої армії [18, арк.422; 19, арк.29]. Реквізиції проводилися без письмових документів, які часто заміняла

зброя. Так, у Березні частини Червоного козацтва забрали коней, вози та зброю Глібовського радгоспу, пред'явивши документ у вигляді револьвера [21, арк.131; 27, арк.42]. Інші радгоспи Чернігівського повіту в селах Довжик, Білоцерківка, Кувечичі, Шибєринівка, Левоньки були розгромлені радянськими військовими частинами. Керівники радгоспів тікали ще при наближенні військових частин, прихоплюючи худобу та збіжжя [19, арк.5]. У Воздвиженській комуні Глухівського повіту (колишнє Воздвиженське трудове братство) радянські війська забрали сотні голів худоби, всі засоби пересування та інвентар, десятки тисяч пудів продовольства та фуражу [39, арк.8].

Усе, що залишилося після радянських ревізій, дограбували денікінці. Члени багатостраждальної Бовинської трудової артілі Борзнянського повіту, крім цього, відчули на собі денікінські нагаї. А колишній орендар Бовинського хутора Маслов, який вмів пристосовуватися як до радянської влади, так і до гетьманської, знайшов спільну мову і з денікінцями, забравши собі техніку, начиння будинків, худобу [17, арк.80-82]. Не стояло осторонь і місцеве населення. Так, Димерсько-Березинський та Жердовський радгоспи Остерського повіту були повністю пограбовані, а потім знищені селянами [40, арк.53]. Отже, в результаті зміни влади була остаточно знищена навіть слабка матеріально-технічна база радянських господарств.

Більшовицьке керівництво переглянуло аграрну політику в Україні, визнавши, що поразка радянської влади у 1919 р. спричинилася помилками в ній. В резолюції “Про радянську владу на Україні”, прийнятій VIII конференцією РКП(б), вказувалося, що радянські і колективні господарства слід створювати, лише зважаючи на інтереси селянства. Закон Всеукрревкому “Про землю” (від 5 лютого 1920 р.) зобов'язував землі радгоспів передати в користування безземельних та малоземельних селян, крім тих, що за їх згодою залишались у вигляді показових господарств. Після цього більшість радгоспів Чернігівщини була ліквідована з наступним розподілом серед селянства, площа інших скорочувалася нерідко до абсурдних розмірів – 8-9 дес. землі.

Досить часто губземвідділ та повітові земельні відділи залишали землі під культрадгоспи попри спротив селянства, яке продовжувало боротьбу шляхом крадіжок та потрав [25, арк.36,47]. Так, у березні – квітні 1920 р. Димеро-Березинське господарство Остерського повіту (45 дес.) зазнавало мало не щоденних пограбувань: було викрадено 4 плуги, колеса, двері, упряж, діжки, відра і т.п. [41, арк.54]. Отже, місцеві органи влади діяли всупереч радянському аграрному законодавству. В результаті на кінець 1920 р. залишилося 33 радянські господарства, площа яких (3928 дес.) скоротилася на 72 % порівняно з 1919 р. [19, арк.45; 44, арк.4]. Однак культрадгоспи були у жалюгідному стані, використовувалась навіть праця дезертирів та ув'язнених будинку примусових робіт.

Питання колгоспного будівництва в законі Всеукрревкому “Про землю” було обійдене, телеграфно рекомендувалося створювати колгоспи лише у формі трудових товариств, а не комун. Отже, термін “комуна” вилучався з офіційного лексикону, оскільки викликав відразу більшості населення.

Дії Городнянського повітземвідділу були радикальними: ліквідовано 12 артілей та 1 комуна. Рішення мотивувалось тим, що “члени цих колективів належали, головним чином, до неземлеробського елементу, не були проникнуті духом колективізму та об'єднались не через моральний потяг один до одного, а переслідуючи матеріальні вигоди” [42, арк.57]. Була ліквідована I Новгород-Сіверська трудова артіля на колишніх землях поміщика Жадкевича, оскільки наслідком її діяльності стало “захарачення культурної ділянки та відразливий приклад для оточуючого населення” [26, арк.116-117]. Волосні земельні відділи теж нерідко захищали інтереси місцевого населення, завжди готового переділити між собою колгоспні землі, як у випадку із згадуваною вже Бовинською трудовою артіллю, що занедбала господарство. Артіля складалась переважно з міських

ремісників та торговців, які, за словами селян, не вміли прив'язати борону до коня. Члени артілі скаржилися, що найкращі землі забрали завідувач волземвідділу та спиртний Маслов. Губземвідділ став на бік колгоспу, виділивши йому на початку 1921 р. весь хутір площею 120 дес. землі [17, арк.79-82].

На кінець 1920 р. в губернії існували 3 комун та 16 товариств спільного обробітку землі [19, арк.45]. В їхньому користуванні залишилося 2632 дес. землі, що на 74 % менше, ніж у 1919 р. [20, с.18-19; 19, арк.45]. Висновок про становище колективних господарств можна зробити словами самого керівника більшовицької партії В.І. Леніна наприкінці 1920 р.: “Я знаю, що колгоспи ще настільки не налагоджені, в такому жалюгідному стані, що вони виправдовують назву богаділень” [43, с.180].

Чи не єдиним господарством, що могло забезпечити велику кількість їдців та віддати частину продукції державі, було Воздвиженське братство. В комуну воно було переіменоване у 1919 р., зберігши релігійний уклад життя, під контролем рідних сестер засновника братства Марії Уманець та Ольги Неплюєвої. Керувала комуну виборна рада, а найважливіші питання вирішувались загальними зборами. При наступі А. Денікіна господарство було пограбоване, але за допомогою губземвідділу пододало чергову руйнацію. В 1920 р. коммуна нараховувала більш як 600 їдців на 1000 дес. землі, продовжувала опікуватися трьома школами, успішно виконала розкладку, допомагала сусіднім селянам [44, с.2]. Таким чином, пройшовши через ревізії періоду Першої світової війни, набіги партизанських загонів 1918 р., погроми при наступі денікінців, Воздвиженське братство продовжувало свою господарську діяльність, щоразу відновлюючись. М. Неплюєв, а пізніше його сестри змогли значно підняти рівень свідомості селянства, намагались виховувати його на високих ідеалах, що не могло не відобразитись на результатах господарської діяльності.

Колективні та радянські господарства, які у підсумку склали невелику питому вагу в губернії, не стали зразком соціалістичного ведення господарства; навпаки, на наш погляд, вони повинні були відігравати першочергову кон'юнктуру роль – забезпечувати державу продовольством, а тому насадження ідеї усупільнення праці привело до втрати більшовиками влади в Україні та зокрема на Чернігівщині наприкінці 1919 р. В умовах знищених продуктивних сил, без допомоги держави сільському господарству (навпаки, держава з сільського господарства витискувала засоби до виживання) утопічні комуністичні гасла та форми колективного землекористування не зустріли підтримки селянства. Проте більшовицька партія винесла урок з попередньої поразки і тактично змусила була піти назустріч селянським вимогам, повертаючись до есерівської програми соціалізації землі, яка була закладена ще в Декреті про землю 1917 р. Таким чином, радянській владі не вдалося підтримати відносно високу культуру поміщицьких маєтків за допомогою усупільнення праці, і партійне керівництво змусене було тимчасово відмовитись від своїх доктринальних ідей.

1. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні. (1917 – 1920 рр). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.

2. Головач Ф.В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР (жовтень 1917 р.– червень 1921 р.) – К., 1982. – 135 с.

3. Зеленин І.Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти 1917 – 1927гг. – М., 1972. – 392 с.

4. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917 – 1929. Очерк истории. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 320 с.

5. Хміль І.В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП (б) у 1919 році / НАН Укр., Ін-т історії Укр. - К., 2002. – 90 с.

6. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр). – К.: Основа, 1996. – 396 с.

7. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919 – 1920 рр.), НАН Укр. – Львів: ЛДУ, 1996. – 268 с.

8. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995.
9. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр. 1а.
10. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.5 – 15.
11. Королев А. Полевая продукция Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - № 1-2. – С.5-12.
12. Ирнин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края.– Чернигов: Изд-во Совета кооп. съездов Чернигов.губ., 1919.–156 с.
13. Костров Н. Состояние крестьянского сельского хозяйства Черниговской губернии в 1921 г. // Бюллетень Губстатбюро. – 1922. - №1.- С.1- 6.
14. Чайнов А. Краткий курс кооперации. – М., Центральное Товарищество “Кооперативное издательство”, 1925. – 80 с.
15. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине: В 2-х выпусках. Вып. 1. Уравнительный раздел земли. – Х.: Держ. вид-во України, 1922. – 106 с.
16. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 568.
17. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 561.
18. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 1.
19. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 43.
20. Вестник Черниговского губернского земельного отдела.–1919. - №15–16.
21. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 74.
22. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 31.
23. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919).Зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– 764 с.
24. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 559.
25. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 1061.
26. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 570.
27. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 2.
28. ДАЧО. – Ф.Р-506. – Оп.1. – Спр. 19.
29. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.4. – Спр. 3.
30. ДАЧО. – Ф.Р-506. – Оп.1. – Спр. 28.
31. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.1. – Спр. 26.
32. Вестник Черниговского губернского земельного отдела.–1919. - № 9-10
33. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 593.
34. ДАЧО. – Ф.Р- 4563. – Оп.3. – Спр. 5.
35. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 92.
36. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине: В 2-х выпусках. Вып. 2. Обобщение сельского хозяйства. – Х.: Госиздат. Украины, 1923. – 110 с.
37. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.21.
38. ЦДАГО України. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.40.
39. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 38.
40. ДАЧО. – Ф.Р-505. – Оп.1. – Спр. 35.
41. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 600.
42. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.1. – Спр. 13.
43. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.42. Ноябрь 1920 – март 1921 гг. – М.: Госполитиздат, 1963. – 606 с.
44. Селянська правда. - 1921. – 19 лютого.

В статье рассмотрены первые попытки коллективизации сельскохозяйственного производства в Черниговской губернии. Цель исследования обусловила системный анализ широкого круга источников, прежде всего архивных документов. Сделано вывод о том, что попытки большевиков в 1917 – 1921 годах массово внедрить коллективные формы хозяйствования вызвали сопротивление крестьянства.

First steps of collectivization of agricultural industry in Chernihiv province are viewed in the article. The objective of the research put conditioned the historical sources systematic analyses of wide range, especially archives documents. The conclusion was drawn that in 1917 – 1921 years Bolsheviks' steps to introduce mass collective forms of managing were resulting in peasants' opposition.

Олексій Мітеров



ДИНАМІКА СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті розглядаються основні напрямки розвитку та динаміка селянського приватного землеволодіння, визначається його місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності з урахуванням регіональних особливостей прояву зазначених процесів.

Серед основних чинників виробничої бази селянського господарства – землі, худоби, будівель та сільськогосподарського реманенту – саме земля була головною складовою, оскільки основним заняттям селян Чернігівської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було землеробство, а аграрний устрій зберігав усю строкатість місцевого колориту та норм звичаєвого права у сфері поземельних відносин, що утруднювало їх реформування та регулювання.

Питанням селянського землеволодіння і землекористування присвячено значну кількість робіт як у межах всієї Росії та України¹, так і на рівні Чернігівської губернії². Основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін у землеволодінні окремих категорій власників у той чи інший проміжок часу пореформеного періоду, що залишало поза увагою внутрішню динаміку цього процесу³. Постійні намагання селянства вирішити питання продовольчого забезпечення за рахунок мобілізації власних внутрішніх ресурсів не давали будь-яких помітних результатів з багатьох причин, основними з яких були черезсмулля, дрібноземелля, далекоземелля, низька культура землеробства, зниження родючості землі через її надмірну експлуатацію. Ці негативні чинники призводили до гострого малоземелля, яке постійно посилювалося через зростання населення.

Дана стаття являє собою спробу дослідити основні напрямки розвитку та динаміку селянського приватного землеволодіння, показати особливості його мобілізації та місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності, визначити регіональні особливості прояву названих процесів.

Панування трипільної системи землеробства, низькі врожаї, постійний земельний голод змушували селян шукати всякі можливі джерела розширення посівних площ. До активно використовуваних сільськогосподарських угідь долучались наявні у наділах непридатні, цілинні, нерозорані землі, пасовища, луки та лісові масиви. Як відзначав, порівнюючи способи землеволодіння, О. Русов: „... якщо землі належать великій сільській громаді, то у такому випадку значний простір їх буде зайнятий дворами членів громади; ліси, якщо і були такі раніше, майже усі будуть вирубані, розкорчовані та перетворені на угіддя, які дадуть прибуток у ближчому майбутньому після затрат праці, ніж може давати ліс, тобто в орні поля та сінокоси”⁴. У виступі на засіданні підсекції статистики ХІІ з’їзду російських природознавців та лікарів відзначалось про зменшення площі лісів

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-Російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові.

Чернігівської губернії на 32 %: з 932 тис. дес. у 1887 р. до 636 тис. дес. у 1905 р.⁵ Якщо у 1887 р. селянським громадам належало 166 тис. дес. лісу, то у 1905 р. лише 59 тис. дес. Частка селянського володіння у загальному обсязі лісів губернії з 1887 р. по 1905 р. впала з 17,8 до 9,3 %⁶.

Питання про відносну достатність або недостатність землі у селян має багату історіографію. Поререформений період постійно був у полі зору дослідників. Спроби визначити розмір земельної ділянки, необхідної для забезпечення селянського господарства, здійснювались багато разів. Відомий статистик Ю. Янсон приймав за норму для господарства 8-10 дес.⁷ За розрахунками М. Семенова, автора „Керівництва до управління маєтком”, селянам необхідно мати на тягло 8,5 дес. корисної землі або 3,6 дес. на ревізку душу (садиба, сінокіс, конопляники й оранія), що при середньому врожаї забезпечувало рівно стільки, скільки потрібно було на продовольство – по дві чверті жита (17 пудів) на їдока⁸. Л.В. Ходський пропонував прийняти за робочу норму селянської земельної власності середній наділ колишніх державних селян в кожній окремій місцевості⁹. П.Г. Риндзюньський вважав, що наділ, достатній для задовільного існування сім'ї, дорівнював 15 дес.¹⁰ Дослідник М.А. Якименко мінімальним наділом для ведення господарства вважав 3-6 дес.¹¹, П.А. Зайончковський – понад 6 дес.¹², Д.А. Тарасюк – 12 дес.¹³ Російський учений В.Г. Тюкавін стверджував, що нормою селянського наділу для Європейської Росії треба вважати 9 дес.¹⁴ Відомий український історик М.Н. Лещенко доводив, що в конкретних соціально-економічних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст. на Чернігівщині бюджет селянського господарства міг бути бездефіцитним при наявності не менше 7 дес. землі¹⁵.

Розбіжності у визначенні розміру земельної ділянки викликані принциповими особливостями регіонів за якістю ґрунту, рівнем сільськогосподарського виробництва, характером кліматичних відмінностей навіть у межах однієї губернії. За розрахунками статистичного відділення Чернігівського губернського земства у 1886 р. прибутковість десятини землі у Конотопському повіті (11,62 руб.) у 4,4 разу перевищувала прибутковість десятини у Суразькому повіті (2,65 руб.)¹⁶. Середня прибутковість десятини землі в губернії становила 4,95 руб.

Система надільного землеволодіння склалася після втілення у життя положень селянської реформи 1861 р. та Закону від 24 листопада 1866 р. „Про поземельний устрій державних селян у 36-и губерніях”. Обмеження у праві користування, володіння та розпорядження надільною землею переслідували декілька цілей. В економічному плані вони повинні були зберегти шар дрібних виробників, які давали значну кількість сільськогоспроодукції, та забезпечити робочою силою поміщиків. У соціальному відношенні надільні землі розглядалися як засіб проти розшарування села, пролетаризації селянства. В політичному – мали забезпечити самодержавству консервативну опору у вигляді дрібних виробників. Усі зазначені цілі були несумісні з „філософією” приватної власності як такою¹⁷.

Досліджуючи розмір та характер землеволодіння селян Чернігівської губернії, слід мати на увазі певні труднощі, що виникають через ряд обставин: по-перше, це відсутність у більшості джерел точних, сталих даних відносно всіх категорій селян – колишніх кріпосних, колишніх державних та козаків. У матеріалах перепису 1877 р. сільські громади були розподілені на такі групи: селян колишніх державних та колишніх кріпосних, останні, в свою чергу – на селян-власників (тих, що почали сплачувати викупні платежі, та селян-тимчасовозобов'язаних, у яких мирові угоди про викуп землі ще не були оформлені. Громади козаків було прираховано, найвірогідніше, до громад колишніх державних селян, хоча козаки володіли спадковою землею, а не наділом на ревізку душу¹⁸.

По-друге, у Чернігівській губернії, віднесеній для реалізації вимог указу від 24 листопада 1866 р.¹⁹ до четвертої групи з особливо складним характером землеволодіння, затягнувся процес отримання власницьких записів та визначення викупних платежів²⁰, що гальмувало визначення точної кількості надільної землі у колишніх державних селян.

По-третє, це складність у визначенні розмірів суто козацького землеволодіння. П. Червінський вказував на практично непереборні труднощі, з якими довелося зіштовхнутися²¹. До основних труднощів він відносив: 1) власник, який мав частину землі у черезсмужному володінні і частину у відрубному, за прийнятою у межевих закладах практикою записувався відповідно до кількості володінь. При наявності, наприклад, у селі Куликівка Чернігівського повіту 8 відрубних та 676 черезсмужних володінь, щоб звести землі в одне селянське володіння, треба в експлікації 676 імен передивитися 8 разів; 2) козацьке землеволодіння було переплутане між різними дачами. У селі Салтикова Дівиця того ж повіту з 158 козаків-землевласників 27 (16 %) проживали в інших селах, у Куликівці – 98 з 575 (17 %); 3) кількість черезсмужних ділянок, як правило, була і кількістю володінь, яка не збігалася з кількістю власників. У Куликівці налічувалося 477 володінь на 207 дворів, у Салтиковій Дівиці – 153 на 114²².

По-четверте, дослідження процесу модернізації поземельних відносин передбачає розгляд кількісних змін у землеволодінні. При цьому необхідно враховувати, що кількість надільної землі за роки, що слідує після її отримання, „зростає не стільки за рахунок прирізків за рішеннями уряду, скільки за рахунок збільшення оподаткованої поземельним податком площі землі, що вже була у користуванні селян (лісові розчистки, займанки і т.ін.)”²³. Зіставляючи дані переписів 1877, 1887 та 1905 рр. (Таб. 1), ми бачимо зростання надільної землі майже на 24 %, або на 446172 дес., що викликає сумніви у достовірності даних по надільному землекористуванню, особливо за 1877 р., навіть беручи до уваги умовність надільного землеволодіння у козаків.

Таблиця 1²⁴

Надільні землі селян Чернігівської губернії, за даними поземельних переписів 1877 р., 1887 р., 1905 р.

Кількість надільної землі (дес.)			Зростання у дес. / %		
1877 р.	1887 р.	1905 р.	1877 р. до 1887 р.	1887 р. до 1905 р.	1877 р. до 1905 р.
1883037	2215494	2329209	332457 / 17,7	113715 / 5,1	446172 / 23,7

Таблиця 2²⁵.

Розподіл землі за уставними грамотами по повітах губернії*

Повіт	Ревізьких душ, які отримали землю	Садібна земля (дес.)	Земля інших угідь (дес.)	Всього землі (дес.)	Середн. наділ на ревіз. душу (дес.)
Кролевецький	10550	1899	31465	33364	3,2
Сосницький	15381	4046	43257	47303	3,1
Городнянський	16917	4461	44889	49350	2,8
Глухівський	14786	3010	39037	42047	2,8
Чернігівський	9952	2601	24156	26757	2,7
Остерський	3349	963	6521	7484	2,2
Борзнянський	7443	1458	14287	15745	2,1
Козелецький	12889	2938	23065	26003	2,0
Ніжинський	10277	2005	16676	18681	1,8
Конотопський	12392	2004	19513	21517	1,7
За Великоросійським положенням:					
Мглинський	19574	6644	73669	80313	4,1
Суразький	26963	6058	107102	113160	4,2
Новозибківський	25691	6472	99256	105728	4,1
Н.-Сіверський	18954	5878	66096	71974	3,5
Стародубський	27490	6900	54894	61794	3,2
Разом	225236	57337	663883	721220	3,2

* До таблиці не увійшли селяни, що отримали дарчі наділи, та ревізькі душі, що не користувалися землею під час кріпосного права (колишні дворові).

Земля, відведена колишнім поміщицьким селянам, розподілялася нерівномірно (Таб. 2). Найбільше землі отримали селяни Мглинського, Суразького, Новозибківського та Новгород-Сіверського повітів – від 4,2 до 3,5 дес., найменше – у Конотопському, Ніжинському, Козелецькому, Борзнянському та Остерському повітах – від 1,7 до 2,2 дес.

Закон „Про поземельний устрій державних селян в 36-и губерніях” закріплював за громадами державних селян усі землі, що перебували в їхньому користуванні. Землею наділялися саме сільські громади, незалежно від форми землекористування – общинного чи подвірного. У місцевостях, де землі державних селян не були відмежовані від тих, що залишались у розпорядженні казни, розміри наділів визначались відповідно до фактичного користування, але не більше 8 дес. для малоземельних місцевостей²⁶.

Таблиця 3²⁷.

Надільні землі колишніх державних селян Чернігівської губернії, за даними губерньського управління державних маєностей на 1895 р.

Повіт	Надільної землі у громад (дес.)			Поселень	На ревіз. душу (дес.)
	У своєму повіті	У сусід. повітах	Разом		
Суразький	101494,4	372,3	101866,7	65	6,6
Мглинський	9157,6	1,4	9159,0	101	5,3
Стародубський	17554,9	515,2	18070,1	90	5,3
Новозибківський	58387,8	5,6	58393,4	85	5,9
Городнянський	65627,9	90,6	65718,5	141	6,7
Чернігівський	77949,8	622,2	78572,0	167	6,4
Сосницький	33171,0	287,3	33458,3	105	4,7
Н.-Сіверський	54713,9	113,3	54827,2	58	5,5
Глухівський	36446,0	1,5	36447,5	67	4,5
Кролевецький	22493,8	405,4	22899,2	58	3,6
Конотопський	31973,0	725,8	32698,8	88	4,0
Борзнянський	22783,3	827,7	23611,0	66	5,8
Ніжинський	15103,3	269,6	15372,9	68	3,6
Козелецький	12246,9	1075,7	13322,6	114	3,8
Остерський	173818,9	148,3	173967,2	156	6,7
Губернія	732922,5	5461,9	738384,4	1429	6,4

У 1895 р. Чернігівське губерньське управління державних маєностей розробило остаточні зведені дані по кількості земель, що надійшли у наділ сільським громадам колишніх державних селян. Таблиця 3 містить дані не тільки про придатні землі, що підлягали обкладенню податком, а взагалі усі, що належали державним селянам, до того ж отримані за результатами інструментальної зйомки, що робить їх найбільш достовірними²⁸.

Середні розміри землеволодіння селян Чернігівської губернії

Повіт	на 1 двір у 1894 р. (дес.)			на 1 наявну душу обох статей у 1894 р.(дес.)		
	козаків	держ. селян	поміщ. селян	козаків	держ. селян	поміщ. селян
Суразький	13,0	11,5	7,6	2,1	1,9	1,2
Мглинський	10,5	8,9	7,6	1,7	1,4	1,3
Стародубський	10,0	11,7	6,8	1,7	1,7	1,3
Новозибківський	11,9	9,6	6,0	2,6	1,8	1,2
Городнянський	11,3	10,4	4,8	2,2	1,9	0,8
Чернігівський	7,3	12,5	4,3	1,2	2,1	0,7
Сосницький	8,0	9,5	4,8	1,7	1,8	0,9
Н.-Сіверський	9,4	8,4	6,6	1,8	1,7	1,1
Глухівський	10,8	5,7	5,1	1,9	1,0	0,9
Кролевецький	7,2	8,8	5,5	1,3	1,7	1,0
Конотопський	7,8	12,6	2,7	1,4	1,9	0,5
Борзнянський	8,1	11,5	3,8	1,7	1,8	0,8
Ніжинський	8,2	9,8	2,6	1,8	2,5	0,5
Козелецький	8,3	5,6	3,1	1,9	1,1	0,6
Остерський	8,6	9,6	3,6	1,8	2,0	0,7
Губернія	8,6	9,9	5,3	1,7	1,8	0,9

Спадкове землеволодіння козаків Чернігівської губернії було найбільшим у порівнянні з іншими категоріями селян. Воно сягало близько мільйона десятин, або майже 39 % усього селянського землеволодіння і близько 21 % території губернії. Найбільше козацької землі було у південних повітах – Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, найменше – у північних – Суразькому, Новозибківському, Новгород-Сіверському³⁰. Втім, саме у північних повітах – Суразькому, Новозибківському, Городнянському та Глухівському припадало найбільше землі на один козацький двір (відповідно 13,0; 11,9; 11,3 та 10,8 дес.) та на одну наявну душу обох статей (2,1; 2,6; 2,2 та 1,9 дес.) (Таб. 4).

Для пореформеного часу характерним було зростання селянського населення, що загострювало проблему землезабезпеченості. Незважаючи на різні заборони, швидко збільшувалась кількість селянських дворів. У Чернігівській губернії з 1877 по 1905 рр. кількість селянських дворів зросла у півтора разу – з 249029 до 367369³¹. При цьому середній розмір наділу скоротився з 7,6 дес. до 6,3 дес., або на 17,1 %³².

Враховуючи те, що земля була розподілена між господарствами нерівномірно, середні показники наділу на двір носять досить умовний характер. У 1905 р. на групу з розміром наділу на двір 0-5 дес. припадало 31,1 % землі, на групу з 5-10 дес.

– 58,4 %, на групу з 10-15 дес. – 14,7 %, на групу більше 15 дес. – 5,8 %. Основна маса дворів володіла наділом 4-5 дес., а найбільше землі концентрувалось у групі 8-9 дес.³³.

Під час переписів 1877 та 1905 рр. відомості про середній розмір наділу збирались не окремо по кожному двору, а по цілих сільських громадах³⁴. Тому робити висновки про ступінь економічної диференціації селянських господарств і про справжній розподіл землі між окремими їх групами на основі даних про розподіл землі, тим більше лише надільної, не можна, можливо лише приблизно встановити рівень забезпеченості селян землею й орієнтовно визначити кількість малоземельних і багатоземельних дворів.

Розширення землеволодіння селян проходило за рахунок приватних земель. Площі придбані селянами землі зростали досить значними темпами. У 1877 р. вони становили 55116 дес., з яких 52788 дес. було у власності 7263 господарів, а 2328 дес. припадало на 44 громади³⁵. Разом з надільною землею селяни володіли 1938153 дес., або 50,9 % усього земельного фонду губернії. У 1887 р. налічувалось уже 18578 приватних селянських володінь з 274589 дес. землі³⁶. За десять років кількість селян-власників зростає у 2,6 рази, а кількість приватної землі збільшилась у 5,2 рази. У 1894-1895 рр. придбана у власність селянами земля становила 11,7 % від кількості усієї селянської землі (Таб. 5).

Таблиця 5³⁷.

Земельна власність селян Чернігівської губернії у 1894-1895 рр.

Повіт	надільна земля селян та спадкова козаків (дес.)	землі спільного володіння (дес.)	земля, придбана у власність (дес.)	Разом (дес.)	% придбані землі
Суразький	232627,8	3748,2	11749,2	248125,2	5,9
Мглинський	161419,1	5510,7	28629,4	195559,2	17,7
Стародубський	148778,3	2461,7	16908,7	168148,7	11,4
Новозибківський	170832,1	7147,6	16566,8	194546,5	9,7
Городнянський	148862,6	5668,7	39689,1	194220,4	26,7
Чернігівський	159528,6	7723,7	28333,5	195585,8	16,9
Сосницький	171011,6	20464,5	30085,8	221561,9	17,5
Н.-Сіверський	161097,1	19731,6	31578,2	212406,9	19,6
Глухівський	128476,1	480,8	13215,3	142172,2	10,4
Кролевецький	140375,5	3238,9	9012,0	152626,4	6,4
Конотопський	131080,2	1075,7	15133,2	147289,1	11,5
Борзнянський	163936,1	183,8	5558,6	169678,5	3,4
Ніжинський	146242,2	3585,1	5669,3	155496,6	3,8
Козелецький	133006,4	4694,5	21320,8	159021,7	16,0
Остерський	209790,0	962,8	9756,5	220509,3	4,6
Губернія	2407063,7	86678,3	283206,4	2776948,4	11,7

Найбільше землі придбали селяни у Городнянському – 39689,1 дес. (26,7 %), Новгород-Сіверському – 31578,2 дес. (19,6 %), Мглинському – 28629,4 дес. (17,7 %), Сосницькому – 30085,8 (17,5 %) повітах, найменше – Борзнянському – 5558,6 дес. (3,4 %). Ніжинському – 5669,3 дес. (3,8 %) та Остерському – 9756,5 дес. (4,6 %) повітах. За даними статистики землеволодіння 1905 р., у губернії існувало 45574 приватних селянських володінь з 396 607 дес. землі, 671 володіння сільських громад з 143321 дес. та 2193 володіння селянських товариств з 156269 дес. землі³⁸. Якщо усе селянське землеволодіння становило у 1905 р. 3025406 дес., то приватне

– 23 % від нього і майже 30 % від надільного (2329209 дес.).

Частка селянських володінь у складі приватної земельної власності коливалась від 8,1 % у Ніжинському до 64,1 % у Козелецькому повітах. У Козелецькому, Городнянському, Конотопському, Мглинському повітах загальна площа приватної селянської землі була найвищою (більше 30 тис. дес.), у Ніжинському, Борзнянському та Кролевецькому – найнижчою (до 8 тис. дес.). За кількістю селянських приватних володінь лідирував Козелецький повіт (12938), але їх середній розмір (7,1 дес.) поступався середньому розміру приватного селянського володіння (8,7 дес.). У той же час у Новозибківському повіті було лише 633 володіння, але їх середня площа становила 33,0 дес. (Таб. 6).

Таблиця 6³⁹.

Приватне землеволодіння селян Чернігівської губернії на початку 1900-х рр.

Повіт	Площа селянськ. приватн. володінь (дес.)	Процент від усієї площі приватн. володінь	Кількість селянськ. приватн. володінь	Середній розмір селянськ. приватн. володінь (дес.)
Суразький	14576	16,7	767	19,0
Мглинський	31248	19,5	3503	8,9
Стародубський	28932	19,5	2283	12,7
Новозибківський	20908	17,5	633	33,0
Городнянський	46803	30,7	6082	7,7
Чернігівський	20839	20,7	2952	7,1
Сосницький	14333	8,1	1809	7,0
Н.-Сіверський	24650	16,3	1807	13,6
Глухівський	23085	11,9	2076	11,1
Кролевецький	7615	9,6	1288	5,9
Конотопський	36181	40,9	4324	8,4
Борзнянський	6640	8,8	1088	6,1
Ніжинський	5463	8,0	675	8,1
Козелецький	91606	64,1	12938	7,1
Остерський	23728	30,1	3349	7,1
Губернія	396607	21,7	45574	8,7

Активність селян у збільшенні площ власного приватного землеволодіння зростала достатньо високими темпами. Тільки за період 1874-1887 рр. селянами було придбано 245615 дес. землі, а продано лише 56951 дес. (Таб. 7). Якщо у 1874 р. селянами купувалася лише кожна дев'ята десятина землі, виставлена на продаж, то у 1887 р. – уже кожна четверта десятина. Частка участі селян в оборудках по купівлі землі зросла у вказаний період з 47,3 % до 67,6 %, а у деякі роки (1885, 1886) переважала 70 %.

Купівля та продаж землі по Чернігівській губернії за 1874-1887 рр.

Рік	Усього оборудок з землею		Продано селянами				Придбано селянами			
	кількість	дес.	оборудок	%	дес.	%	оборудок	%	дес.	%
1874	404	71669	62	15,3	594	0,8	191	47,3	7713	10,8
1875	1680	124290	266	15,8	2438	2,0	825	49,1	20460	16,5
1876	1420	124126	316	22,3	2014	1,6	693	48,8	15300	12,3
1877	1647	87859	387	23,5	3091	3,5	909	55,2	10785	12,3
1878	2074	81885	547	26,4	3202	3,9	1119	54,0	11045	13,5
1879	2202	82234	548	24,9	5402	6,6	1364	62,0	15862	19,3
1880	2531	93355	682	26,9	4078	4,4	1581	62,5	20075	21,5
1881	2804	94250	861	30,7	5193	5,5	1806	64,4	16195	17,2
1882	2612	76484	865	33,1	5225	6,8	1707	65,4	20506	26,8
1883	2389	55979	925	38,7	4837	8,6	1608	67,3	15041	26,9
1884	2712	105637	1004	37,0	5470	5,2	1837	67,7	23147	22,0
1885	2853	137166	1076	37,7	5917	4,3	1999	70,1	39367	28,7
1886	2595	80163	1035	39,9	4978	6,2	1818	70,1	15722	19,6
1887	2284	57356	970	42,5	4512	7,9	1543	67,6	14397	25,1
Разом	30207	1272453	9544	31,6	56951	4,5	19000	62,9	245615	19,3
Землі на одну оборудку						6,0			12,9	

З 1883 р., коли почав проводити операції Селянський поземельний банк, значна кількість угод з придбання селянами землі почала проводитися при його посередництві з наданням покушцям позик під заклад землі, що купувалася. За перший період діяльності Селянського банку у Чернігівській губернії (1883-1895 рр.) його послугами скористалися 18 сільських громад, які налічували 1731 домогосподарство та 5326 душ, 384 селянських товариства (9039 домогосподарств, 28156 душ), 318 окремих хазяїв, у господарствах яких налічувалось 1163 душі, які в цілому придбали 48482 дес. землі на суму 2929296 руб. 97 коп., у тому числі із власних коштів селянами було сплачено 1060898 руб. 97 коп. У перерахунку на одне домогосподарство площа купленої через банк землі становила в окремих власників 5,5 дес., у товариствах – 4,2, у сільських громадах – 5,0, а у середньому – по 4,4 дес. на двір. Це було значно нижче, ніж у середньому по Росії⁴¹, де на один двір припадало в окремих власників 14,0 дес., у товариствах – 8,6, у громадах – 5,6, а в середньому – по 9,4 дес. на двір⁴².

Створення Селянського банку деякою мірою спрощувало придбання селянами землі, адже сам процес нотаріального діловодства у сфері земельних оборудок був занадто складним і дорогим для селян. За свідченням Ф.М. Уманця, придбання селянином десятини землі вартістю 60 руб. тягло за собою близько 80 руб. накладних витрат на нотаріат, введення у володіння майном, виписку довіреностей і т.ін⁴³. У 1905 р. при купівлі 0,25 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 руб. 35 коп. при вартості купленої землі 40-45 руб⁴⁴.

Переважання серед покупців сільських громад та селянських товариств пов'язане з тим, що банку було клопітно мати справу з поодиноким покупцем, та й поміщики віддавали перевагу продажу або маєтку цілком, або крупними ділянками, купівля яких могла бути тільки колективною. У зв'язку з цим забезпечення землею малоземельних та безземельних селян скоріше здійснювалось придбанням землі цілими сільськими громадами. Але невдовзі

з'ясувалося, „що ця категорія банківської клієнтури – найбільш неакуратна у виплатах... А оскільки платежі банку стягалися за круговою порукою, заможна частина селян-покупців стала надавати перевагу організації відокремлених від громади товариств для придбання землі. Такий стан справ більше влаштував банк, і останній почав віддавати їй явну перевагу внаслідок її більш високої платежеспроможності”⁴⁵. У деяких випадках процес створення товариств носив фіктивний характер. Купивши спільно потрібну земельну ділянку, товариство розпадалось, а його „організатор” залишався одноосібним власником придбаної землі⁴⁶, оскільки положення статуту банку дозволяли після отримання дозволу на позику членам товариства переуступати за відказними підписами свої паї товаришам і навіть стороннім особам. Селяни, що купували землю у складі товариства або громади, отримували її відповідно до внесеної суми і мали можливість розпоряджатися землею на свій розсуд. Але це не була повною мірою свобода власності, оскільки усі оборудки затверджувались присудом товариства або сільським сходом. Були випадки, коли і куплену землю сход пускав у загальний переділ.

Факти купівлі землі громадами та селянськими товариствами мали місце майже в усіх повітах (Табл. 8). Селянські товариства у Городнянському повіті володіли 5,9 % усієї земельної площі, у Ніжинському – 5,7 %, у Сосницькому – 6,3 %. Серед громад земельна власність найбільше поширення мала у Глухівському повіті – 18,9 %, Кролевецькому – 7 %, Остерському – 5,2 % від усієї земельної площі повіту.

Таблиця 8⁴⁷.

Земельна власність громад та селянських товариств у 1905 р.

Повіт	Загальна кількість землі	Власність громад (дес.)				Власність товариств (дес.)			
		Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі	Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі
Чернігівський	268517	71	11015	155,1	4,1	256	8549	33,4	3,2
Борзнянський	243043	85	8140	95,7	3,3	51	2558	50,2	1,1
Глухівський	335792	103	63589	617,4	18,9	-	-	-	-
Городнянський	313075	6	1248	208,0	0,4	544	18394	33,8	5,9
Козелецький	285215	-	-	-	-	139	10193	73,3	3,6
Конотопський	208856	-	-	-	-	22	1106	50,3	0,5
Кролевецький	231891	137	16188	118,1	7,0	20	1273	63,7	0,5
Мглинський	322733	18	1764	98,0	0,6	170	13274	78,1	4,1
Н.-Сіверський	302088	55	6599	120,0	2,2	119	13727	115,4	4,5
Новозибківський	320805	28	4169	148,9	1,3	100	15165	151,7	4,7
Ніжинський	196222	17	915	53,8	0,5	162	11212	69,2	5,7
Остерський	348429	70	18057	258,0	5,2	112	8320	74,3	2,4
Сосницький	370605	80	11540	144,3	3,1	193	23466	121,6	6,3
Стародубський	302262	1	97	97,0	0	206	15446	75,0	5,1
Суразький	334724	-	-	-	-	99	13586	137,2	4,1
Разом	4384257	671	143321	213,6	3,3	2193	156269	71,3	3,6

Тенденція переважання купівлі землі через громади та товариства існувала до 1908 р., коли співвідношення одноосібних купівель становило лише 29,1 % до загальної кількості купленої через Селянський банк землі. З розгортанням Столипінської реформи кількість одноосібних купівель значно зросла і становила у 1909 р. – 53,5 %, 1910 р. – 69,9 %, 1911 р. – 83,2 %, 1912 р. – 73,2 %, 1913 р. – 79,4 %, 1914 – 76,5 %⁴⁸. Кількість землі, проданої окремим домогосподарствам, досягла у 1911 р. – 96,8 %, у 1912 р. 92,5 % до загальної кількості проданої землі⁴⁹. На проданій в одноосібну власність землі, що належала банку, було утворено у 1912 р. 149 хуторів (13,3 дес. на один хутір) та 441 відрубів (7,3 дес. на один відруб), у 1914 р. – 291 хутір (14,3 дес. на один хутір), 587 відрубів (8,0 дес. на один відруб)⁵⁰. У 1914 р. Чернігівська губернія виявилася лідером серед усіх губерній імперії з продажу землі дрібними ділянками розміром до 10 дес. Селянським банком було продано 116 хуторів та 490 відрубів, що становило 75,2 % від кількості одноосібних купівель та 47,3 % проданої землі⁵¹.

Селянський банк займався і посередницькою діяльністю, надаючи позики на купівлю землі у приватних власників. У 1910-1912 рр. до банку надійшло 4483

заяви на отримання позики для придбання 59787 дес. землі. Банк задовольнив заяви на отримання 3618 позик для купівлі 48235 дес. землі⁵². У 1914 р. було надано 1054 позики для купівлі 14814 дес. землі на суму 2770638 руб⁵³.

Найбільшу зацікавленість у послугах банку проявляли (Табл. 9) домогосподарства, що мали до купівлі від 3 до 6 дес. землі – майже 30 % від кількості покупців. Разом з господарствами, які володіли від 6 до 9 дес. землі, їх частка доходила до 45-49 %. Безземельні та малоземельні (до 3 дес.) господарства налічували близько третини з тих, що купували землю. Серед покупців близько 10 % господарств не мали робочої худоби. Господарств з одним конем налічувалось до 23 %. Після здійснення купівлі землі значно зростала кількість домогосподарств із землеволодінням 9-15 та 15-25 дес., що відповідає збільшенню землеволодіння на середній розмір придбаних ділянок. У ці категорії переходили і колишні безземельні селяни, оскільки середній розмір придбаної ними ділянки землі перевищував 9 дес. і був більшим, ніж у інших категорій селян.

Таблиця 9⁵⁴.

Майнове забезпечення окремих домогосподарств – покупців землі з володінь Селянського поземельного банку у 1912 та 1914 рр. та від приватних власників у 1914 р. за позику банку.

Склад покупців	1912 р. *		1914 р. *		1914 р.**	
кількість домогосподарств	568		73		3726	
робочих обох статей	1974	3,5***	267	3,7***	11711	3,1***
безземельних	54	9,5%	3	4,1%	201	5,4%
до 1,5 дес.	48	8,5%	7	9,6%	205	5,5%
1,5 – 3 дес.	76	13,4%	16	21,9%	505	13,6%
3 – 6 дес.	161	28,3%	21	28,8%	1037	27,8%
6 – 9 дес.	95	16,7%	15	20,5%	789	21,2%
9 – 15 дес.	97	17,1%	7	9,6%	685	18,4%
15 – 25 дес.	29	5,1%	3	4,1%	276	7,4%
більш 25 дес.	8	1,4%	1	1,4%	28	0,7%
землі до отримання позики (дес.):	3601		411		26763	
на 1 домогосподарство (дес.)	7,0		5,9		7,6	
ліквідовано землі (дес.)	49		17			
придбано землі (дес.)	5107		547		14814	
у тому числі						
безземельними (дес.)	734	14,4%	33	6,0%	1777	12,0%
на 1 домогосподарство:						
в усіх домогосподарствах (дес.)	9,0		7,5		4,0	
у безземельних (дес.)	13,6		11,0		8,8	
землі після купівлі (дес.)	8659	+140%	941	+129%	41577	+55%
на 1 домогосподарство (дес.)	15,2		12,9		11,2	
розподіл після купівлі:						
до 1,5 дес.	5	0,9%	1	1,4%	54	1,4%
1,5 – 3 дес.	10	1,8%	0	0%	185	5,0%
3 – 6 дес.	56	9,9%	15	20,5%	691	18,5%
6 – 9 дес.	46	8,1%	13	17,8%	854	22,9%
9 – 15 дес.	178	31,3%	16	21,9%	1106	29,8%
15 – 25 дес.	215	37,9%	26	35,6%	631	16,9%
більш 25 дес.	58	10,2%	2	2,8%	205	5,5%
кількість худоби у покупців						
коней	1251		178		7565	
волів	10		12		154	
корів	1086		166		7942	
дрібної худоби	4339		525		30118	
домогосподарств:						
без робочої худоби	56	9,9%	7	9,6%	385	10,3%
з 1 конем	104	18,3%	8	10,9%	897	24,1%
з 2 кіньми	216	38,0%	26	35,6%	1305	35,0%
з 3 кіньми та більше	192	33,8%	32	43,8%	1139	30,6%

* – земля, придбана з володінь банку; ** – земля, придбана у приватних осіб; *** – на 1 домогосподарство

Придбана на позику земля не набувала якості цілком вільної власності. Стаття 56 статуту Селянського банку 1895 р. зобов'язувала позичальників „до сплати боргу: 1) не укладати без дозволу банку орендних договорів; 2) не отримувати від осіб, з якими укладені договори по володінню, платежів наперед більше ніж на один рік; 3) не продавати на зруб без дозволу банку лісу, який росте у маєтку; 4) не продавати та не зносити без дозволу банку будівель, розташованих на закладеній землі”. Відносно землі, придбаної цілими сільськими громадами, сходи цих громад у разі несплати ким-небудь частини платежу зобов'язувались приймати до неплатника такі заходи (ст. 85 Статуту банку): 1) направляти на сплату внесків частину врожаю; 2) продавати частину рухомого майна; 3) тимчасово відбирати ділянку⁵⁵.

Названі перепопи не стали визначальним чинником у справі придбання селянами землі за допомогою Селянського банку. Станом на 1 січня 1901 р., Чернігівська губернія зі 120,0 тис. дес. придбаної через Селянський банк землі посідала 11-е місце з 44-ох серед губерній Європейської Росії⁵⁶. А за кількістю оборудок з землею на одну тисячу населення – перше місце серед інших губерній⁵⁷. З 1863 по 1902 рр. було „здійснено близько 74 тис. актів купівлі-продажу з площею землі більше ніж 1млн. 925 тис. дес. на суму 98 млн. руб.”⁵⁸. Хоча ці дані стосуються операцій з землею всіх станів населення, вони свідчать про насиченість земельного ринку губернії як пропозицією землі, так і попитом на неї.

Певною мірою сприяла процесу мобілізації землі переселенська політика уряду. За кількісними показниками переселення селян Чернігівська губернія займала одне з провідних місць в імперії. Тільки за 1906-1908 рр. по губернії на 1000 душ населення переселилося з групи північних⁵⁹ повітів 19,8 чол., центральних – 11,0 чол., з південної групи – 8,6 чол. У північній групі повітів 89 % господарств продали всю землю, 6,8 % продали частину землі і лише 4,2 % землю не продавали. У центральній групі відповідно 79,8 %, 13,4 %, 6,8 %. У південних повітах ліквідували землеволодіння повністю 71,4 %, частково – 20,4 %, не ліквідували – 8,2 %. З 2208 господарств, що тією чи іншою мірою ліквідували своє землеволодіння через переселення, у 1909 р. продали землю повністю 1630, частково – 258, не продавали – 126⁶⁰. Покупцями землі були майже винятково односельці (97 %), серед яких безземельні становили 11 %, ті, що мали землі до 3 дес. 29,9 %, від 3 до 7 дес. – 30,7 %. Покупці, що мали більше 10 дес., становили лише 14,9 % (Таб. 10). За розмірами придбаної землі співвідношення між групами покупців дещо змінювалось. На частку безземельних припадало 9,4 % купленої землі, або у середньому 1,79 дес. на господарство, на господарства з землеволодінням до 3 дес. – 19,2 % та 1,34 дес. на двір, від 3 до 7 дес. – 34 % з 2,08-2,68 дес. на двір (Таб. 10). Хоча частка покупців із землеволодінням до 7 дес. була 71,6 %, площа землі, придбаної ними, становила лише 62,6 %. При середньому розмірі купівлі у 2,25 дес. покупці з малозабезпечених господарств купували у середньому 1,83 дес., тоді як багатоземельні – 2,98 дес. Значна зацікавленість у придбанні переселенських земель визначалась ще й тим, що ціна на них була значно нижчою і становила по губернії 66 %, або 2/3 у співвідношенні до ціни на звичайну землю (до нормальної ціни). Для південних повітів цей показник становив 88 %, для центральних – 62 %, для північних – 55 %. Відмінність у цінах південних повітів пов'язана з тим, що там продавалися майже виключно дрібні та присадибні ділянки, які цінилися значно вище⁶¹.

**Ліквідація землеволодіння у селян-переселенців
Чернігівської губернії за 1909 р.**

	Кількість покупців	%	Куплено землі (дес.)	%	Середн. на одну купівлю (дес.)
Безземельні	290	11	520,5	9,4	1,79
До 3 дес. землі	793	29,9	1067,1	19,2	1,34
Від 3 до 5 дес.	496	18,7	1029,6	18,6	2,08
Від 5 до 7 дес.	319	12	856,7	15,4	2,68
Від 7 до 10 дес.	358	13,5	901	16,2	2,52
Від 10 до 15 дес.	93	7,3	597,8	10,8	3,10
Більше 15 дес.	201	7,6	576,7	10,4	2,87
Землеволодіння не відоме	524	-	1537,3	-	2,94
Разом	3174	100	7086,7	100	2,25

У пореформені часи спостерігалось невинне зростання цін на землю. І.Д. Ковальченко виділив три 16-річних періоди з 1863 по 1910 рр., які дозволяють дослідити динаміку цін на землю⁶³. Перший період (1863 – 1878 рр.) був перехідним, коли динаміка цін на землю була під сильним впливом тієї перебудови, яка проходила в аграрних відносинах взагалі і коли „рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі”⁶⁴. За рівнем цін Чернігівська губернія входила до найчисельнішої групи з середнім рівнем цін 10-20 руб. Зростання цін на землю було досить помірним, про що свідчить часовий тренд, який становив 0,45 руб. на рік.

З початком другого періоду (1879 – 1894 рр.) ситуація почала різко змінюватись. Повне переведення селян на викуп, зростання чисельності селянських орендарів при одночасному погіршенні умов оренди через масову появу прошарку посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії – куркульства, відкриття Селянського (1882 р.) та Дворянського (1885 р.) банків сприяло дедалі активнішим діям на земельному ринку селян-власників, селянських товариств і громад. Вартість землі по губернії зросла з 39 руб. у 1879 р. до 71 руб. у 1895 р., часовий тренд щорічного зростання становив 1,46 руб.

Характеристика розвитку земельного ринку у третій період (1895 – 1910 рр.) має значний інтерес, оскільки саме в цей період динаміка цін на землю найбільшою мірою була суцільно об’єктивно-економічним закономірностям⁶⁵. Зміна цін на землю у цей час характеризувалася значним прискоренням їх зростання. Середня ціна за десятину майже подвоїлася і сягала у 1910 р. 138 руб., щорічно зростаючи на 4,46 руб.

Дослідивши окремо надільне та приватне селянське землеволодіння, визначимо загальну кількість землі, якою володіли селяни. Усе селянське землеволодіння в 1905 р. становило 3025406 дес., у тому числі 2329209 – наділи (76,9 %) та 696197 дес. – приватна власність (22,1 %). Порівнюючи з даними перепису 1877 р., коли надільне селянське землеволодіння становило 97,2 %, а приватне – 2,8 %, можна зробити висновок, що на початок ХХ ст. надільна земля, хоча й не втратила свого панівного становища для селянського господарства, поступово втрачала свою вагу на користь приватного землеволодіння як особистого, так і мирського, і товариського⁶⁶.

У підсумках зазначимо, що основу матеріально-технічної бази селянського господарства становила земля. Селянське землеволодіння у пореформеній період складалося з надільної та приватної землі. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння.

При тогочасному рівні землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства у землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян та місцевостями губернії. При значному зростанні кількості селянських дворів спостерігалось слабе розширення надільної площі. Загальна тенденція полягала у зменшенні середнього наділу на двір у всіх категорій селянства. Приватні селянські володіння мали місце повсюдно, але їх частка у складі приватної земельної власності коливалася від 71,2 % у Козелецькому до 23,1 % у Городнянському повітах. У Городнянському, Козелецькому, Мглинському, Стародубському повітах площа приватної селянської землі була найвищою (понад 44 тис. дес.). На початку ХХ ст. селяни Чернігівської губернії зосереджували 69% землеволодіння, а частка фактичного селянського землекористування була ще більшою.

1. Анфилов А.М. Земельная аренда в России в начале ХХ в. – М., 1961. – 208 с.; Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – нач. XX века: Дисс. ... канд. ист. наук. – Харків, 1985. – 260 с.; Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России. – М., 1910. – 99 с.; Васильчиков А.И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – СПб., 1881. – Т. 1. – 615 с., т. 2. – 1881. – 569 с.; Динамика землевладения в России, 1906-1914 гг. – М., 1989. – 81 с.; Иванов Л.И. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 176-215; Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX в. // Из истории экономической и общественной жизни России. Сб. статей к 90-летию Н.М. Дружинина. – М., 1976. – С. 44-60; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. – М., 1981. – 129 с.; Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. – СПб., 1891. – 423 с.; Якименко М.А. Земельная аренда на Украине в период капитализма // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 2. – С. 54-63; Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.Ч. – С. 146-180; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – 307 с.; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с. та ін.

2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. – СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. – К., 1880; його ж. Описание Черниговской губернии. – В 2-х томах. – Чернигов, 1898-1899; Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у 2-й половині XIX – на поч. XX століття // Укр. істор. журнал. – 1981. – № 11. – С.61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Укр. істор. журнал. – 1982. – № 9. – С. 71-78; його ж. Вплив череззужжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. с. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 111-119; його ж. Обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права у 1861 році: міфи та реалії // Сіверянський літопис. – 2007. – №5. – С. 95-102; Герасимчук О. Особливості землеустрою і динаміка землеволодіння в Чернігівській губернії в кінці XIX – на початку XX століття // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 75-83; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1995. – С. 218-219 та інші.

3. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 112.

4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 199.

5. Сурож И.И. Леса России в отношении к территории и населению. // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве. 29 декабря 1909 г. – 5 января 1910 г. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 292-293.

6. Там само; Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. // Статистика Российской империи. – Т. XXII. – Вып. 48. Черниговская губерния. – СПб., 1895. – С. 7.

7. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877. – С. 66; Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – С. 16.

8. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Л., 1925. – С. 76-77.
9. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. – СПб., 1891. – С. 241.
10. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – М., 1983. – С. 168.
11. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 1. – С. 5.
12. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958. – С. 13.
13. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. – М., 1981. – С. 86.
14. Тюкавкин В.Г. Великолукское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001. – С. 79.
15. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С. 56.
16. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть I. Оценка земель. – Чернигов, 1886. – С. 42.
17. Соловьев В.Ю., Соляниченко А.Н. Российская власть и крестьянские надельные земли в конце XIX – начале XX века // Власть. – 2008. – № 3. – С. 60.
18. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 208, 210.
19. ПСЗ II, Т. XII, № 43888.
20. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 53.
21. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 15-21.
22. Там само. – С.21.
23. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 55.
24. Складено за: Статистика Российской империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Выпуск XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1895. – С. 10; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11.
25. Земский сборник Черниговской губернии. – 1896, № 4. – С. 11.
26. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36-ти губерниях // ПСЗ II. – Т. 41. – № 43888.
27. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 248.
28. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 249.
29. Там само. – С. 264.
30. Там само. – С. 245.
31. Там само. – С. 10-11.
32. Там само. – С. 10-11.
33. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 40.
34. Там само.
35. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 18.
36. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. Издание ЦСК МВД. – СПб., 1895. – С. 5,7.
37. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 252-253.
38. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11.
39. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10,11,44,46.
40. Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 8. – Приложение II. – С. 43-105.
41. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883-1895 гг.) – М., 1959. – С. 102.
42. Отчет Крестьянского Поземельного Банка за 1895 г. (Тринадцатый отчетный год). – СПб., 1896. – Табл. X. – С. 99, 102.
43. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб., 1881 г. – С. 160-162.
44. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. – 1905. – № 5. – С. 91; Каюн В. Життєвий рівень непривільованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки Столипінської аграрної реформи. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 88.
45. Русские ведомости, 1894, № 215. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М.: Наука, 1980. – С. 57.
46. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 116-117.
47. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10, 12, 45.
48. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 72 (зв.).
49. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 47.

50. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 49, 53 (звор.), ДАЧО – Ф. 214. – Оп. 1 – спр. 11 – Л. 59.
51. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 75.
52. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 64 (звор.), 65 (звор.).
53. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 112 (звор.), 113.
54. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 112 (звор.), 113, ДАЧО – Ф. 214. – Оп. 1 – спр. 11 – Л. 119 (звор.), 120.
55. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – С. 62-63.
56. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 61.
57. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). – Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). – Таблицы 1-4. – СПб., 1911.
58. Там само; Введенский А.П. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии со времени освобождения крестьян. // Черниговское слово, 1915, 30 августа.
59. До групи північних відносяться повіти Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський, до середньої групи – повіти Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, Остерський, до південної – Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський.
60. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 38-39.
61. Там само. – С.52-53.
62. Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 41-42.
63. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 173-181.
64. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 115.
65. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 180.
66. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11, 56.

В статье рассматриваются основные направления развития и динамика крестьянского частного землевладения, определяется его место в общественном процессе перераспределения земельной собственности с учетом региональных особенностей проявления названных процессов.

Article reviews main lines of development and dynamics of the peasant private landowning, defines its place in social process of land property redistribution in consideration of the regional features of the indicated processes' occurrence.



МИХАЙЛО ОСИПОВИЧ СУДІЄНКО – УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ І МЕЦЕНАТ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Ця стаття присвячена життю і творчості Михайла Осиповича Судієнка, одного з найвідоміших українських археографів середини ХІХ століття. У ній приводяться біографічні відомості про самого археографа, членів його сім'ї та про основні етапи його життя: дружбу з О.С. Пушкіним, роботу в Київській комісії для розбору стародавніх актів тощо.

Михайло Осипович Судієнко увійшов до вітчизняної історії як археограф, історик, громадський діяч, видавець і меценат.

Він народився у 1802 році (за іншими даними – 1803 р.), імовірно, в селі Очкине Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (в даний час Середино-Будського району Сумської області) і, за інформацією Миколи Фролова – автора декількох біографічних робіт про володимирських губернаторів, був позашлюбним сином таємного радника Осипа Степановича Судієнка і кріпачки, що служила у його маєтку¹.

При реєстрації народження Михайло був записаний як незаконнонароджений селянський син² і спочатку значився кріпаком свого батька. Однак уже через рік Осип Степанович вирішив його усиновити. Для цього він подав до Державної ради прохання, у якому відзначав, що: «он не имеа близких родственников и будучи последним в своей фамилии, желает передать право наследства благоприобретенными именьями воспитаннику своему Михаилу, и просит разрешить усыновить его с перенесением на него его фамилии». На знак подяки за це він пообіцяв пожертвувати на користь Малоросійських училищ або інших богоугодних закладів сорок тисяч рублів.

Державна рада підтримала прохання Судієнка і 30 травня 1804 року «в уважение значащего пожертвования, приносимого им на пользу общую» прийняла рішення «даровать воспитаннику его право дворянства, с дозволением ему принять фамилию Судиенкова и быть, по желанию его, наследником благоприобретенного его имения»³.

Олександр І проти цього не заперечував і 21 червня 1804 року затвердив рішення Державної ради⁴.

Звідтоді Михайло постійно проживав зі своїм батьком в Очкиному, а його вихованням займалася статська радниця Хильденбрант.

5 жовтня 1808 року Осип Степанович заповів Михайлу все своє майно і призначив його опікунами дійсного таємного радника графа Іллю Андрійовича Безбородька (1756 – 1815 рр.), дійсного таємного радника графа Віктора Павловича Кочубея (1768 – 1834 рр.), таємного радника князя Якова Івановича Лобанова-Ростовського (1760 – 1831 рр.) і свого двоюрідного брата статського радника графа Іллю Васильовича Завадовського⁵.

Через три роки після цього, 4 грудня 1811 року, О.С. Судієнко помер.

Після його смерті Михайло залишився без батьківського піклування, і його

© Чухно Володимир Єгорович – адвокат (м.Шостка Сумської області).

взяв на виховання один із чотирьох опікунів – князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський, який з 1808 р. по 1816 р. займав пост полтавського генерал-губернатора, а з 1816 р. по 1820 р. був членом Державної ради Росії.

Яків Іванович з дитинства прищеплював молодому Судієнку любов до книг та витончений смак і був його добродійним наставником. Про це Михайло Осипович писав у своїй відповіді на запит Новгород-Сіверської опіки: «...Я виховувався безотлучно при Якове Івановиче. Он не только в малолетстве моем был благодетельным наставником, но и во время службы моей не оставлял меня своим покровительством»⁶.

Після смерті батька, в 1811 році, Михайло навчався в Пажеському корпусі⁷ – привілейованому військово-навчальному закладі, призначеному для підготовки до військової та державної служби дітей вищої дворянської знаті⁸. Під час навчання він виділявся серед своїх однолітків начитаністю і витонченим смаком⁹. Проте він рано приохотився до азартних ігор і, ще будучи пажем, програв не одну сотню тисяч рублів¹⁰.

Після закінчення Пажеського корпусу 6 квітня 1824 року Михайло Осипович був прийнятий на військову службу корнетом в лейб-гвардії кірасирський полк. 28 січня 1827 року йому присвоїли звання поручика, а 5 вересня того ж року перевели ад'ютантом до О.Х. Бенкендорфа – шефа корпусу жандармів і головного начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії.

Під час проходження служби на вказаній посаді він разом з О.Х. Бенкендорфом брав участь в Російсько-турецькій війні (1827 – 1828 рр.), в битвах при Шумлі і Варні і за проявлену при цьому хоробрість був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня¹¹.

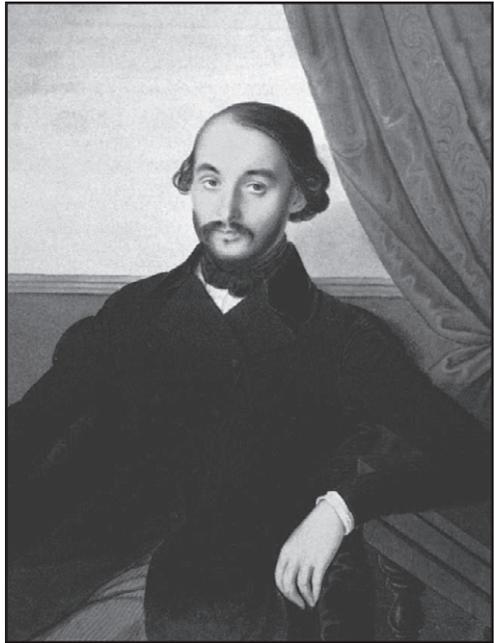
Проте «расстроенные домашние обстоятельства» змусили М.О. Судієнка подати рапорт про звільнення. 15 січня 1829 року його прохання задовольнили і звільнили з армії¹².

Під час проходження служби Михайло Осипович близько здружився з О.С. Пушкіним. Вони багато часу проводили разом, грали в карти, гуляли та «ездили к девкам»¹³. Свої відносини з Судієнком та іншими приятелями своєї молодості Олександр Сергійович описав в чорновому нарисі першого розділу повісті «Пікова дама»: «Года четыре тому назад собралось нас в Петербурге несколько молодых людей, связанных между собою обстоятельствами. Мы вели жизнь довольно беспорядочную. Обедали у Андрие без аппетита, пили без веселости, ездили к Софье Астафьевне побесить бедную старуху притворной разборчивостью. День убивали кое-как, а вечером по очереди собирались друг у друга».

За свідченнями відомого російського історика, літературознавця та видавця П. Бартенева, молодий Судієнко «выделялся в кругу светских приятелей Пушкина» своєю освіченістю, багатством і приємною зовнішністю¹⁴.

Після звільнення зі служби Михайло Осипович поїхав до Москви, де в другій половині березня 1829 року виграв у Олександра Сергійовича близько 4000 рублів⁵.

Услід за цим він направився в Очкине і незабаром одружився з Надією Михайлівною Миклашевською, дочкою громадського і державного діяча Росії,



сенатора М.П. Миклашевського, один із маєтків якого був у Понурівці на Стародубщині.

Про це він написав О.С. Пушкіну і заодно попросив його заплатити карточний борг у сумі 4000 рублів. У відповідь на це Олександр Сергійович привітав Судієнка з одруженням, подарував йому 50 рублів, повідомив про сплату боргу і двічі – 22 січня 1830 року і 12 лютого 1830 року – пообіцяв прийти в гості: «...Умираю со скуки. Приезжай, мой милый, или я с горя к тебе приеду», «На днях я уезжаю из Петербурга, лето, вероятно, проведу в деревне. Быть может заеду и в ваши края». Проте погостювати у свого приятеля в Очкиному Олександр Сергійовичу не вдалось¹⁶.

27 липня 1830 року у Судієнків народився син Йосип, і сім'я переїхала до Москви.

Дізнавшись про це, О.С. Пушкін, який після одруження з Н.М. Гончаровою опинився у скрутному матеріальному становищі, 15 січня 1832 року звернувся до Судієнка з проханням позичити йому 25000 рублів. Проте, не будучи впевненим в тому, що Михайло Осипович дасть йому гроші, Олександр Сергійович писав: «Вопрос: можешь ли ты мне сделать сие, могу сказать, благодеяние? Из числа крупных собственников трое только на сем свете состоят со мною в сношениях более или менее дружеских: ты, Яковлев и еще третий (имеется в виду Государь Николай Павлович). К одному тебе могу обратиться откровенно, зная, что если ты мне и откажешь, то это произойдет не от скупости или недоверчивости, а просто от невозможности. Жду ответа и дружески тебя обнимаю. Весь твой. А. Пушкин...»¹⁷.

Невідомо, чи дав Судієнко в борг Пушкіну, однак дружні стосунки між ними збереглися, і 27 серпня 1833 року Олександр Сергійович відвідав Михайла Осиповича в Москві і в листі до своєї дружини від 2 вересня того ж року повідомив про це: «Обедал у Судієнки, моего приятеля, товарища холостой жизни моей. Теперь и он женат, и сделал двух ребят, и он перестал играть – но у него 125000 дохода... Мы отобедали втроем, и я, без церемонии, предложил здоровье моей именинницы, и выпили мы все не морщась по бокалу шампанского»¹⁸.

Наприкінці 1834 року Михайло Осипович повернувся в Очкине і в наступному році був обраний повітовим предводителем Новгород-Сіверського дворянства¹⁹. Однак уже через два роки, 14 березня 1837 року, подав чернігівському губернатору прохання про відставку: «Расстроенное здоровье моего семейства, по (рекомендации) московских медиков, требует непременно и немедленного пользования заграничными лечебными ваннами. Почему убедительнейше прошу Ваше превосходительство, не замедлит разрешением моей просьбы»²⁰. Прохання Михайла Осиповича задовольнили, і він поїхав на лікування за кордон. Через рік він повернувся на батьківщину і в тому ж році був знову обраний повітовим предводителем Новгород-Сіверського дворянства²¹.

У 1842 році М.О. Судієнка обрали почесним опікуном Чернігівської гімназії, у якій він допоміг заснувати бібліотеку, вчительську, побудувати лікарню та пансіон для учнів і тим самим «оставил по себе благодарную, вполне заслуженную память»²².

Для продовження навчання дітей М.О. Судієнко в 1843 році переселився в Київ. Там він близько здружився з генерал-губернатором Південно-Західної Росії Дмитром Гавриловичем Бібіковим і за його рекомендацією був обраний в 1844 р. почесним членом Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів, яка була створена в 1843 році для збору та видання документальних матеріалів.

З 1845 р. по 1846 р. у зазначеній комісії працював художником Тарас Григорович Шевченко. За дорученням керівництва комісії він їздив по Київській, Полтавській, Чернігівській, Волинській та інших губерніях, описував їх історичні та культурні пам'ятники і робив з них зарисовки.

Думається, що Судієнко був особисто знайомий з Тарасом Григоровичем, про що свідчить записка Михайла Осиповича, у якій він представляв виконані Шевченком чотири акварелі виду Почаївської лаври, два малюнки церкви в селах

Вербки і Секуні на Волині і одне креслення місця виявлення склепу князя А.М. Курбського в с. Вербки генерал-губернатору Д.Г. Бібікову і той «их одобрил і разрешил литографировать»²³.

У 1847 році М.О. Судієнко прийняв на себе обов'язки опікуна Білоцерківської гімназії, а в серпні 1848 року очолив Тимчасову комісію для розбору стародавніх актів, членами і редакторами якої в той час були перший ректор Київського університету святого Володимира відомий учений, письменник і громадський діяч М.О. Максимович, професор вказаного університету М.Д. Іванишев, історик М.І. Костомаров, письменники О.І. Рігельман, П.О. Куліш та ін.

Обійнявши посаду голови, Михайло Осипович «предался занятиям со всем увлечением человека, преданного отечественному долгу ...»²⁴ і вже в перший рік роботи добився видання комісією першого тому «Літопису подій в Південно-Західній Росії в XVII столітті», який був складений у 1720 році колишнім канцеляристом малоросійської генеральної канцелярії С.В. Величком, і 2-го видання першого тому «Пам'ятників Київської археографічної комісії».

У 1849 році побачила світ видана комісією книжка «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині» під редакцією професора М.Д. Іванишева, а через два роки другий том «Літопису подій в Південно-Західній Росії в XVII столітті» під редакцією О.І. Рігельмана.

Слідом за цим у 1852 році був виданий III том «Пам'ятників Київської археографічної комісії», а через рік опублікований «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» під редакцією І.Й. Самчевського.

При виданні літопису між цензором Мацкевичем і М.О. Судієнком виникли розбіжності з приводу змісту передмови, в якій її автори звеличували особу Богдана Хмельницького та висловлювали прихильність до малоросійської національності. Цензор Мацкевич побачив у цьому загрозу суспільним інтересам і зажадав від комісії виключення з тексту подібних фраз. Судієнко заперечував проти цього, наполягаючи на тому, що «подвиги Хмельницького на захист православия и русской народности так велики, что похвалы, усвоенные в предисловии, его личности не могут быть излишними»²⁵.

Однак Мацкевич був непохитним, і тому суперечка між ним і комісією була передана на розгляд головного управління по цензурі, яке частково прислухалось до доказів Судієнка і дозволило опублікувати літопис Грабянки за умови вилучення з його передмови лише тих фраз, які підкреслювали особливе «пристрастие к малороссийской национальности».

Для Михайла Осиповича і очолюваної ним комісії це було перемогою, і він з радістю поділився нею зі своїм другом М. Максимовичем і направив йому нещодавно опублікований літопис з другим томом «Матеріалів для вітчизняної історії», повідмивши при цьому, що «обе эти книги любопытны по своему содержанию, но летопись Грабянки замечательна по борьбе за нее с цензурой...»²⁶.

У 1855 році комісія видала третій том «Літопису подій в Південно-західній Росії в XVII столітті» під редакцією І.Й. Самчевського і запланувала видання актів, що стосувалися історії православної церкви. Проте через нестачу зібраних на той час матеріалів здійснити заплановане не вдалось.

Не вдалось опублікувати і задуману Михайлом Осиповичем збірку актів з історії Малоросії, яка повинна була включати малоросійські акти, прислані до Москви від гетьманів, старшин, духовних та світських осіб, і російські документи Малоросійського приказу, які обіймали період української історії починаючи з першої половини XVII ст. до початку правління гетьмана Данила Апостола.

Для підготовки вказаної збірки почесний член комісії князь М. Оболенський протягом 1852 – 1853 рр. надіслав у Київ з Головного архіву близько 600 документів, що охоплювали період української історії з 1624 р. по 1688 р. і 20 документів з офіційного листування гетьмана Мазепи 1703 – 1705 рр.

Указаних документів було достатньо, щоб розпочати друк збірки, однак князь М.Оболенський настійно попросив Судієнка відкласти її видання до іншого часу.

Михайло Осипович намагався переконати князя в тому, що «эти драгоценные памятники отечественной истории решительно не содержат в себе ничего такого, что могло бы быть неуместным к изданию при нынешних обстоятельствах»²⁷, проте той залишився непохитним.

Починаючи з другої половини 1854 року і в наступні п'ять з половиною років асигнування комісії, яку очолював М.О. Судієнко, було скорочене до мінімуму. Незважаючи на це, вона продовжувала свою роботу і завдяки Михайлу Осиповичу, «не мало жертвовавшему собственным средствам на издания и другие нужды»²⁸, не припинила своєї діяльності.

Окрім видавничої діяльності, Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів займалася виявленням та вивченням архівних документів. Ця діяльність була головною в роботі комісії, і нею займалися усі її члени.

Займався цією роботою і голова комісії М.О. Судієнко, який ще в 1844 році вирішив розглянути архів фельдмаршала графа П.О. Румянцева-Задунайського, що зберігався у Чернігові і піддавався знищенню.

Для цього він звернувся до київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова і при його сприянні 23 вересня 1850 отримав дозвіл імператора Миколи I на передачу архіву в комісію.

Через два роки після цього, в січні 1852 року, М.О. Судієнко організував доставку Румянцевого архіву в Київ і разом з капітаном П. Саковичем зайнявся його переглядом.

Робота по розбору архіву продовжувалася з квітня 1852 р. по 2 лютого 1853 року. За цей час було вивчено більше 2900 справ, які включали документи цивільного управління Малоросією, судовою системою, командуванням військами в мирний та військовий час тощо. Частина з них була відібрана і залишена в комісії для використання в наукових цілях, справи, що мали спеціальний військово-історичний характер, були відправлені до архіву військового міністерства, а інші повернуті в Чернігівський архів²⁹.

Під час розгляду Румянцевого архіву київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков отримав повідомлення про те, що у будівлі католицького монастиря в м. Дубно зберігаються папери фельдмаршала князя О.В. Суворова. Опіраючись на вказане донесення, він звернувся до імператора Миколи I і 6 жовтня 1852 року отримав його дозвіл на передачу зазначеного архіву в Київську комісію для розбору стародавніх актів.

Керівництво роботою по розборі архіву Михайло Осипович взяв на себе. Півтора року він разом з капітаном П. Саковичем займався розглядом Дубненського архіву і виявив в ньому досить важливі у військово-історичному плані накази головнокомандуючих Російсько-турецької війни 1806-1811 рр., листування князя Багратіона, Барклая-де-Толі з генералом Сабанєєвим, справи 9-ої піхотної дивізії, якою командував син знаменитого фельдмаршала генерал-лейтенант О.О. Суворов та ін. Проте документів, які належали самому О.В. Суворову, серед них не було³⁰.

Під час роботи в комісії Михайлу Осиповичу вдалося зібрати одну з кращих у Росії приватних колекцій рукописів, книг і документальних матеріалів, у тому числі з історії Гетьманщини XVII – XVIII століть. Значну їх частину він придбав у Василя Васильовича Полетики – внука відомого українського історика, громадського діяча і письменника Григорія Андрійовича Полетики (1725 – 1784 рр.): «Літопис подій в Південно-західній Росії в XVII столітті», «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки»³¹ тощо.

Бажаючи донести зазначені та інші документи до широкого кола читачів, М.О. Судієнко вирішив видати збірку «Матеріалів для вітчизняної історії».

У листі до свого друга М. Максимовича з цього приводу він писав, що «...этот сборник будет выходить по две книги и будет заключать:

1. Универсалы Гетманов по Гетманщине;
2. Описание местностей Малороссийских по полках;

3. Грамоты царей и императоров к Гетманам, не напечатанные в полном собрании законов»³².

У 1853 і 1855 рр. Михайло Осипович частково здійснив свою мрію і видав у Києві перші два томи «Матеріалів для вітчизняної історії».

У першій том своєї збірки він помістив документи гетьмана України Данила Павловича Апостола – короткий журнал його поїздки до Москви на коронацію імператора Петра II, універсали гетьмана за 1727 – 1732 рр. і опис його маєтків, а в другій – листи до гетьмана України Івана Ілліча Скоропадського від князя О. Меншикова (1708 – 1722 рр.), канцлера Г. Головкина (1708 – 1722 рр.), підканцлера П. Шафірова (1709 – 1716 рр.), київського губернатора князя Д. Голіцина (1709 – 1718 рр.), графа Б. Шереметьєва (1708 – 1718 рр.) та інших осіб³³.

У III том «Матеріалів для вітчизняної історії» він планував включити документи про права і привілеї міста Чернігова, деякі акти, що належали до історії Переславля, Кременчука, а також акти часів Б. Хмельницького. Проте повною мірою здійснити задумане йому не вдалось.

У 1851 році М.О. Судієнко за свій рахунок видав у Києві «Топографічний опис Чернігівського намісництва», складений у 1786 році Опанасом Филімоновичем Шафонським, у першій частині якого міститься короткий географічний та історичний опис Малоросії з часів Литовського і Польського панування до її поділу на три намісництва, а в другій – топографічний опис Чернігівського намісництва, кожного його повіту та міста³⁴.

Крім зазначених робіт, Михайло Осипович за своє життя опублікував багато матеріалів з історії Малоросії в «Читаннях імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті»: «Листи графа Г. Головкина до гетьмана Скоропадського» (1847 р., № 1, стор. 1 – 8); «Листи імператора Петра I до малоросійського гетьмана І. Скоропадського» (1848 р., № 8, с. 42 – 44); «Листи до гетьмана Скоропадського від Цариці та Царівен» (1848 р., Кн. 1, стор. 105-108); «Архів військово-похідної канцелярії графа П.О. Румянцева-Задунайського» (1865 р., кн. 1, стор. 1 – 270; 1865 р., кн. 2, стор. 1 – 330; 1866 р., кн. 1, стор. 1 – 274; 1875 р., кн. 4, стор. 1 – 112; 1876 р., кн. 1, стор. 113–240; 1876 р., кн. 2, стор. 241–294); «Папери до управління Малоросією графа П.О. Румянцева-Задунайського» (1861 р., кн. 1, стор. 137 – 165); Записка «Про розбір архіву графа П.О. Румянцева-Задунайського» (ЧІТНЛ, 1892 р., кн. 6, стор. 138 – 142); «Лист генерала П.Б. Пасека до П.О. Румянцеву від 14 травня 1780 р. «(Руська старина, 1882 р., т. 33, № 1, стор. 189 – 190) та ін.

Виданням зазначених та інших робіт М.О. Судієнко вніс значний внесок у розвиток вітчизняної історії і заслужив гідну оцінку сучасників, зокрема М. Максимовича, який писав, що «история Малороссии значительно обогатилась и продвинулась вперед разнообразными трудами Бодянского, Домбровского, Зубрицкого, Иванишева, Костомарова, Маркевича, Самчевского, Судиенко и других»³⁵.

У серпні 1857 року М.О. Судієнко залишив посаду голови комісії «у зв'язку з погіршенням стану здоров'я», однак продовжував займатися громадською діяльністю і в наступному році був обраний до складу Чернігівського губернського комітету «З поліпшення побуту поміщицьких селян» від Новгород-Сіверського повіту.

На той час він переконався в необхідності реформ і проповідував по Києву найліберальніші погляди з селянського питання, заявляючи, що він був проти скасування кріпосного права, «но когда оно неизбежно, то необходимо предъявлять требования умеренные и тем утвердить прочные интересы дворянства и спасти страну от бедствия»³⁶.

Аналогічних поглядів він притримувався і після обрання до складу Чернігівського губернського комітету «З поліпшення побуту поміщицьких селян» і разом з іншими членами комісії ліберального напрямку виступав за скасування кріпосного права і наділення селян за викуп невеликими ділянками землі.

Після закінчення роботи в комітеті Михайло Осипович зайнявся упорядкуванням свого архіву, у якому налічувалось 14 богословських рукописів (включаючи виписки з бесід Іоанна Зотоустого з приміткою князя Курбського), 25 томів з правознавства і політики (допити Пугачова, що проводились у відділенні Тимчасової комісії у присутності Потьомкіна; різні укази з Генеральної військової канцелярії за 1722 – 1724 рр., 1726 – 1727 рр.; рескрипти Катерини II, імператора Павла тощо), 50 томів із історії та географії (Записка Карамзіна про стародавню і нову Росію; Оповідь про Коліївщину; Коротка записка про малоруських козаків; Журнал подорожі гетьмана Апостола до Москви в 1828 році та ін.), а також його особисті документи і документи його батька Осипа Степановича Судієнка³⁷.

Після смерті Михайла Осиповича вказаний архів успадкував його старший син володимирський губернатор Йосип Михайлович Судієнко. Він був високоосвіченою людиною і, розуміючи важливість отриманих документів для вітчизняної історії, заповідав їх університету святого Володимира в Києві.

У 1894 році після смерті Йосипа Михайловича його дружина Юлія Михайлівна Судієнко виконала розпорядження чоловіка і передала успадкований ним архів зазначеному навчальному закладу,³⁸ де його згодом описав професор В.С. Іконніков у своїй книзі «Досвід російської історіографії».

На той момент архів включав у себе 98 номерів окремих рукописів, збірок і зв'язок архівних документів, з яких найбільший інтерес представляли документи, що стосувалися біографії фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського, його офіційне і приватне листування; систематично підібрані копії дарованих грамот містам Києву і Чернігову; зібрані в хронологічному порядку і переплетені в шість томів копії грамот, статей, листів та інших документів, що стосувались української історії 1650 – 1773 рр.; копії указів з генеральної військової канцелярії за 1722, 1723, 1724, 1726 і 1727 рр.; копії ревізій маєтностей по полках Київському, Миргородському і Гадяцькому 1729 – 1730 рр.; щоденник Петра Даниловича Апостола; ненадрукована записка відомого захисника малоросійського шляхетства Г.А. Полетики про привілеї та вольності, що належали шляхетству на підставі «прав малоруських», та інші документи³⁹.

Нині частина вказаного архіву зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і, за інформацією його співробітників, містить у собі головним чином листи М.О. Судієнка до Д.Г. Бібікова та М.О.Максимовича.

Михайло Осипович був відомим свого часу благодійником та меценатом. До скасування кріпосного права він володів обширними маєтками в селах Андрійковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Работин, Решетки, Собичеве, Черніжов, Есмань та в інших хуторах і селах Новгород-Сіверського, Стародубського, Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів Чернігівської губернії⁴⁰, у яких проживало близько 2700 кріпосних селян (1828 р.)⁴¹ і налічувалося більше 15 тисяч десятин землі, а також мав у власності винокурні заводи в селах Очкине і Красний Хутір та цукровий завод в селі Голубівці.

Значну частину отриманого доходу він витрачав на благодійні цілі. Так, ще до вступу на посаду почесного опікуна Чернігівської гімназії в 1838 році він одноразово пожертвував на будівництво благородного пансіону при гімназії 30000 рублів, а впродовж трьох років, поки він будувався, жертвував по 2500 рублів щорічно на найм приміщення для проживання гімназистів⁴².

У 1843 році Михайло Осипович пожертвував на користь учнів Чернігівської гімназії 630 рублів сріблом⁴³, а після відкриття учнівської квартири забезпечив її необхідним обладнанням та приніс у дар гімназії значне зібрання книжок⁴⁴. Крім того, протягом декількох років він жертвував по 150 руб. асигнаціями малозабезпеченим гімназистам, які виявили бажання після закінчення гімназії навчатися в університеті святого Володимира в Києві⁴⁵.

У 1855 році, під час війни з Туреччиною, Михайло Осипович «зі значними зі

свого боку пожертвуваннями» сформував новгород-сіверську ополченську дружину, призначену для поповнення регулярної армії⁴⁶, а задовго до цього, в 1821 році, збудував кам'яний храм Різдва Христового в селі Кам'янська Слобода на Новгород-Сіверщині⁴⁷.

За загадану та іншу благодійну діяльність він у 1849 році був нагороджений орденом Святої Анни⁴⁸, а 22 вересня 1856 року під час виконання обов'язків почесного опікуна Новгород-Сіверської гімназії – орденом Святого Володимира IV ступеня⁴⁹.

М.О. Судієнко був дійсним членом імператорського російського географічного товариства (з 30 листопада 1852 року)⁵⁰, разом з генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим, митрополитом Філаретом та єпископом Аполлінарієм входив до складу комітету з відновлення стародавнього внутрішнього розпису в Софійському соборі м. Києва⁵¹.

Проте він ніколи не був членом товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, як помилково вважали автори Російського біографічного словника⁵².

Останні роки свого життя Михайло Осипович проживав у Новгороді-Сіверському.

Під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії, з 1869-го по 1871 рік, у його будинку жив Микола Іванович Кибальчич (1853 – 1881 рр.), автор проекту реактивного апарата, відомий російський революціонер і народоходець, що виготовив бомбу, якою 1 березня 1881 року був убитий імператор Олександр II.

М.І. Кибальчич був репетитором-губернером онуків М.О. Судієнка і зберігав у його будинку нелегальну бібліотеку заборонених у той час творів М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева, О.І. Герцена та інших авторів.

Микола Іванович з дитинства відрізнявся загостреним почуттям справедливості і часто конфліктував з викладачами, які несправедливо карали його товаришів. Це не подобалось адміністрації гімназії, і тому після конфлікту, що виник між Кибальчичем і викладачем Безменовим, його вирішили виключити з навчального закладу. Дізнавшись про це, Михайло Осипович висловив свою думку з цього приводу: «Смотрите, наш тихоня, кроткий добряк Кибальчич оказался таким смельчаком, в защиту правды не побоялся подставить свою голову. Молодец, ах, молодец!» Ця думка швидко розповсюдилася по місту і завдяки їй Кибальчича залишили в гімназії⁵³.

М.О. Судієнко на той час уже не займав ніяких посад, проте, як відзначали сучасники, «управлял, по одному внушенному почтению, целым городом»⁵⁴.

Наприкінці 60-х років XIX століття М.О. Судієнко осліп і 8 вересня 1871 року помер⁵⁵. Поховали його на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря⁵⁶.

Після його смерті близький друг український історик, археограф і поет Михайло Володимирович Юзефович (1802 – 1889 рр.) писав: «Михаил Осипович был человек не дюжинный. С умом серьезным, просвещенным и острым, он соединял характер самого твердого закала. Его правила были непоколебимы, его мнения не подчинялись никакому расчету и уступали только убеждениям, им самим выработанным. Принадлежа, по состоянию и воспитанию, к высшему классу, он был по чувствам и образу мыслей, человеком вполне народным и признавал дворянское достоинство только в нравственном его значении. Кто знал его хорошо, в том не могло сложиться убеждение, что этот человек во всю жизнь свою не изменил сознательно никакому долгу»⁵⁷.

Справедливості ради слід було б увіковічити пам'ять про Михайла Осиповича і встановити на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря, де він похований, пам'ятний знак та перейменувати одну з вулиць у селі Очкиному Середино-Будського району Сумської області його ім'ям. Більше за все для цього підійде вул. Двірцева, що веде від центру села до місця, де колись стояла садиба Судієнків.

Після смерті Михайла Осиповича залишилося три сини – Йосип, Олександр та Михайло, і дві дочки – Анастасія та Катерина.

Старший син Михайла Осиповича – Йосип народився 27 липня 1830 року в селі Очкиному Новгород-Сіверського повіту⁵⁸.

З дитинства він проживав зі своїми батьками в Новгороді-Сіверському, а його навчанням займалися кращі викладачі місцевої гімназії.

У 1843 році Йосип Михайлович разом з батьками переїхав у Київ, де через декілька років вступив на навчання на історико-філологічний факультет Київського університету святого Володимира.

У 1851 році він закінчив університет зі ступенем кандидата і 5 грудня того ж року був прийнятий на військову службу в другий драгунський полк юнкером.

Під час Кримської війни, з 1854 р. по 1856 р., Й.М. Судієнко брав участь у бойових діях – у розвідувальній операції під Євпаторією, у с. Саки, у с. Чоботари і в битвах на річці Чорній та на Федюхиних висотах, і був нагороджений срібною медаллю за захист Севастополя та бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр.

Через рік після закінчення війни його перевели в Дніпровський піхотний полк і призначили викладачем історії в училищі підпрапорщиків при штабі 4-го армійського корпусу, а через два роки в лейб-гвардії гусарський його Величності полк, звідки в 1864 році він у званні штаб-ротмістра вийшов у відставку.

У тому ж році Й.М. Судієнко приїхав у свій родовий маєток в Очкіне і незабаром був обраний на перше скликання земських зборів гласним повітом і губернським від Новгород-Сіверського повіту, а в 1865 році першим головою Новгород-Сіверської земської управи.

У травні 1867 року Йосипа Михайловича обрали новгород-сіверським предводителем дворянства, а в наступному році перебрали головою земської управи на новий строк.

30 травня 1868 року Й.М. Судієнку присвоїли звання камер-юнкера Двору Його Величності, а 24 вересня 1869 року призначили чернігівським віце-губернатором. На вказаній посаді, він працював до 2 січня 1876 року і, за згадками сучасників, користувався пошаною і любов'ю громадян.

2 січня 1876 року Йосипа Михайловича призначили виконуючим обов'язки владимирського губернатора, а 30 серпня того ж року присвоїли чин дійсного статського радника і затвердили на посаді губернатора⁵⁹.

Владимирською губернією Й.М. Судієнко управляв майже 17 років – «дольше всех остальных владимирских наместников и губернаторов за все время существования наместничества и губернии»⁶⁰.

Друга половина губернаторства Судієнка збіглася з початком страйкового руху в Росії. Його хвиля прокотилась і по Владимирській губернії. 7 січня 1885 року на текстильній фабриці Морозова в містечку Нікольському спалахнув страйк, відомий з історії як Морозівський. Робітники фабрики, незадоволені оголошенням свята Хрещення Господнього робочим днем, непомірними штрафами і важкими умовами праці, відмовилися вийти на роботу. У відповідь на це Й.М. Судієнко особисто віддав наказ військам про арешт робітників і висилку їх з Нікольського за місцем проживання.

В іншому випадку, коли 24 лютого 1887 р. близько 600 робітників Ковровських залізничних майстерень відмовилися взяти введені новим законом розрахункові книжки, Й.М. Судієнко заборонив допускати їх до роботи.

Зимом 1891 року Й.М. Судієнко захворів і 5 грудня 1892 року помер. Поховали його з великими почестями на території Новодівочого монастиря в Москві⁶¹.

За час губернаторства Й.М. Судієнко був нагороджений орденами Святого Станіслава I ступеня, Святої Анни I і II ступенів, Святого Володимира II ступеня з зіркою, орденом Білого Орла, а також удостоєний звання камергера, посади шталмейстера Двору Його Величності і чину таємного радника.

Йосип Михайлович був одружений з Юлією Михайлівною Пашковою (1834 р. – 29.11.1895 р.), дочкою генерал-лейтенанта Михайла Васильовича Пашкова, проте дітей від неї не мав.

Юлія Михайлівна була опікуном Владимирської земської жіночої гімназії і багато піклувалась про її потреби. На згадку про це міністр народної освіти Росії заснував при вказаній гімназії дві стипендії її імені, які виплачувались дітям малозабезпечених дворян Владимирської губернії⁶².

Середній син Михайла Осиповича – Олександр народився 28 липня 1832 року в Москві.

З 10 листопада 1850 року він перебував на військовій службі, під час якої в 1854 – 1855 рр. брав участь у Кримській війні. Після виходу у відставку він в 1869 р., 1872 р. і 1875 р. обирався почесним мировим суддею і головою з'їзду мирових суддів Новгород-Сіверської округи, в 1870 році – гласним від Новгород-Сіверського повіту, а в 1881 – 1882 рр. – предводителем дворянства Новгород-Сіверського повіту⁶³.

З 1864 року Олександр Михайлович перебував у шлюбі з Ольгою Володимирівною Туманською (1847 – 1882 рр.), внучкою декабриста Олександра Федоровича Бріггена (1792 – 1859 рр.), члена «Союзу благоденствования» і «Північного товариства», і мав від неї двох синів Євгенія і Георгія та три дочки Ольгу, Марію і Софію.

За своє недовге життя Олександр Михайлович дослужився до звання ротмістра і чину колезького радника. Разом з дружиною володів 8160 десятинами землі в Новгород-Сіверському і Трубчевському повітах Чернігівської губернії, мав цукровий завод в с. Голубівці Новгород-Сіверського повіту і винокурний завод в с. Очкине. Помер Олександр Михайлович 12 квітня 1882 року і був похований на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря.

Молодший син Михайла Осиповича – Михайло (? – † в січні 1896 р.) проживав зі своїми батьками спочатку в Києві, а потім у Новгороді-Сіверському.

За спогадами інспектора Новгород-Сіверської гімназії Йосипа Самчевського, який в дитинстві займався його вихованням і навчанням, Михайло мав вроджені вади у розвитку і недоумство, «в поведенні он обнаруживал ненормальность и странность, любил забавы, свойственные малолетнему возрасту, не оказывал любознательности к предметам учения, зато чрезвычайно любил узнавать домашние новости, слушать разные, часто самые нелепые, рассказы, которым он верил»⁶⁴.

Незважаючи на це, він засвоїв грамоту і служив помічником секретаря з'їзду мирових суддів, колезьким реєстратором в Новгород-Сіверському повітовому відділенні опікування про тюрми та попечителем Новгород-Сіверського народного училища⁶⁵.

Середня дочка Михайла Осиповича – Катерина була одружена з таємним радником Миколою Павловичем Гессе (9.03.1829 – 3.04.1893 рр.), київським губернатором з 12 березня 1871 року по 18 листопада 1881 року⁶⁶.

До революції вона проживала в Києві і була довічним почесним членом Київської губернської опікунської ради дитячих притулків⁶⁷.

Її дочка Марія Миколаївна Гессе (1868 р. – ?) була поміщицею. На початку минулого століття вона володіла 1630 дес. землі в с. Ставах Київського повіту і проживала на Липках в Києві.

Відомо, що Катерина Михайлівна похована разом зі своїм чоловіком на цвинтарі Аскольдова могила в Києві⁶⁸.

Молодша дочка М.О. Судієнка Анастасія народилася 14 грудня 1844 року. В 1865 році вона вийшла заміж за князя Еммануїла Васильовича Голіцина (1834 – 1892 рр.)⁶⁹, народила від нього дві дочки Софію (1869 р.), яка пропала безвісти в 1918 році, і Надію (1871 р.), яка пропала безвісти в Туркестані в 1934 році, і сина Василя (3.05.1873 – 10.05.1873 рр.) і померла 8 травня 1873 року. Похована в Петербурзі під церквою святого Сергія в Сергіївській пустині⁷⁰.

У дитинстві Анастасія Михайлівна проявляла схильність до навчання і добре засвоювала навчальний матеріал «по всем предметам, которые преподавали ей разные учителя, показывала отличные успехи и, окончивши свое воспитание, сама занималась русской и иностранной литературой»⁷¹.

У Михайла Осиповича була ще одна дочка – Єлизавета. Вона народилася 3 березня 1834 року в Москві і померла в малолітстві. Похована, скоріше за все, в селі Очкине, поблизу Успенської церкви.

Як виглядав Михайло Осипович Судієнко, ми можемо судити з картини відомого німецького історичного живописця і портретиста Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнко (сімейна група)»⁷².

Крім самого Михайла Осиповича, на ній зображена його дружина Надія Михайлівна Миклашевська, дочка Єлизавета і один із синів – Йосип або Олександр.

Картина, ймовірно, була написана в той час, коли М.О. Судієнко їздив на лікування за кордон. До революції вона зберігалась у картинній галереї села Очкине і належала онуку Михайла Осиповича – Євгенію Олександровичу Судієнку, депутату IV Державної думи Росії.

Історії відома ще одна картина із зображенням Михайла Осиповича – «Портрет М.О. Судієнка» роботи І.А. Нечаєва, який зберігається в Державному музеї О.С. Пушкіна⁷³.

Проте ми не можемо з упевненістю стверджувати, що на ньому зображений саме М.О. Судієнко.

1. Фролов Н. О Пушкине и семье Судиеико: На коленях у великого поета играл будущий владимирский губернатор. // Владимирские ведомости. – 2006. – 3 июня. – С. 8 – 9.
2. Там само.
3. Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 3. – С. 46.
4. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – С. 193.
5. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиеико и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 31.
6. Там само. – С. 41.
7. Морозова А.В. Черниговские приятели Пушкина //Черниговский полдень. – 1999. – 13, 20 мая.
8. Фрейман О.Р. Пажи за 185 лет: Биографии и портреты бывших пажей с 1711 г. по 1896 г. – СПб., 1897. – С. 247.
9. Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиеико. //Русский архив. – СПб., 1898. – №1. – С. 168.
10. Тургенев А.М. Записки Александра Михайловича Тургенева. 1772 –1863 гг. // Русская старина. – 1886. – Т. 52. – № 10. – С. 54.
11. Російський Державний військово-історичний архів. – Ф. 395. – Оп. 84. – Д. 6. – 2 отд. 1829.
12. Там само.
13. Лотман Ю.М., Марченко Н.А., Павлова Е.В. Лица пушкинской эпохи в рисунках и акварелях: Камерный портрет первой половины девятнадцатого века. – М., – Искусство, 2000. – С. 412.
14. Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиеико. //Русский архив. – СПб., 1898. – №1. – С. 168.
15. Тархова Н.А. Летопись жизни и творчества А.Пушкина (1829 – 1932 гг.). – М., 1999. – Т. 3. – С. 36.
16. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. – Москва, Издательство «Наука», 1966. – Т. 10. – С. 268 – 269, 272 – 273, 401 – 402, 528.
17. Там само.
18. Там само.
19. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893 гг. – Чернигов, 1893. – С. 15.
20. Морозова А.В. Черниговские приятели Пушкина //Черниговский полдень. – 1999. – 13, 20 мая.
21. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893. – Чернигов, 1893. – С. 15.
22. Памяти М.О. Судиеико // Киевская старина. – К., 1901. –Т. IXXIV. –С. 84.
23. Конисский А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. – Одесса, 1898. – С. 231 – 233.
24. Памяти М.О. Судиеико // Киевская старина. – К., 1901. –Т. IXXIV. –С. 84.
25. Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. – СПб., 1904. – Т. 117. – С. 441 – 442.

26. Письмо Судиенко М.О. Максимовичу от 29 мая 1850 г. // ЦНБ им. Вернадского. Ф. III. 6045.
27. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1893. – С. 74 – 83.
28. Там само. – С. 101 – 102.
29. Иконников В. О разборе архива графа П.А. Румянцева-Задунайского (Записки М.О. Судиенко). //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. 138 – 142.
30. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1893.
31. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Киев, 1892. – Т. 1. – С. 42 – 44.
32. Письмо Судиенко М.О. Максимовичу от 9 мая 1855 г. // ЦНБ им. Вернадского. Ф. III. 6045
33. Судиенко М.О. Материалы для Отечественной истории. – Киев, Унив. тип., 1853 – 1855. – Т. 1, 2.
34. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – Киев, 1851. – Предисловие.
35. Максимович М. Сочинения. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 524.
36. На заре крестьянской свободы //Русская старина. – СПб., 1898. – Т. 94. – С. 53.
37. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 1105, 1228, 1420, CCLXXII, CCLXXIII, CCLXCVI, CCLXCVII. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1574, 1586, 1625, 1635.
38. Университетские известия. – Киев, 1893. – №5. – С. 24.
39. Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета святого Владимира. – К., 1910. –С. 1, 4.
40. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30.
41. Російський Державний військово-історичний архів. – Ф. 395. – Оп. 84. – Д. 6. – 2 отд. 1829 г.
42. Высочайшие повеления // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1840. – Часть XXVI. – С. 138 – 140.
43. Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1844. – Часть XLII. – С. 43.
44. Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1845. – Часть XLVI. – С. 47.
45. Распоряжения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1843. – Часть XXXIX. – С. 80.
46. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – 2-е вид., перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 446.
47. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов, 1874, – Кн. 6. – С. 52.
48. Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – В.1 (XIX ст. – 1930-ті р. р.). – Київ, 1999. – С. 312.
49. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1857 (февраль). – С. 20.
50. Семенов П.П. История полувековой деятельности императорского русского географического общества. – СПб., 1896. – Часть 3. – С. 51.
51. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности и достопамятности. Киев., 1864. – С. 99.
52. Российский биографический словарь. – Спб., 1912. – С. 106.
53. Иващенко И.И., Кравець А.С. Николай Кибальчич. – М. 1995.
54. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – СПб., 1888. – С. 153.
55. «Киевлянин» (некролог Судиенко). – 1871 г., №112.
56. Чулкова Н.П. Река времен. Книга истории и культуры. Русский Провинциальный Некрополь: Картоотека из собрания государственного литературного музея. – М., 1996. – Кн. 4. – С. 398 – 399.
57. Памяти М.О. Судиенко. // Киевская старина. – Киев, 1901. – Т. IXXIV. – С. 83.
58. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 800.
59. Иосиф Михайлович Судиенко (Некролог) //Черниговские губернские ведомости. – 1892., №102.
60. Фролов Н.В., Фролова Э.В. Владимирские наместники и губернаторы. 1778 – 1917 гг. – Ковров, 1998. – С. 105 – 109.
61. Сайтов В.И., Модзалевский Б.Л. Московский некрополь. – СПб., 1907–1908. – Т. 3. – С. 171.
62. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1890. –Часть CCLXIX. – С. 29 – 30.
63. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 800 – 801.
64. Воспоминания Самчевьского // Киевская старина. – Киев, 1894. – Т. XLVI. – С. 334 – 335.

65. Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 206.
66. «Киевлянин». – 1893 г., № 94.
67. Календарь Киевской губернии на 1914 год. – Киев, 1914.
68. Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – Киев, 2004. – С. 748.
69. Голицын Н.Н. Материалы для полной родословной росписи князей Голицыных. – Киев, 1880. – С. 92.
70. Петербургский некрополь. – СПб., 1912. – Т. 1. – С. 624.
71. Воспоминания Самчевского // Киевская старина. – Киев, 1894. – Т. XLVI. – С. 327 – 328.
72. Врангель Н.Н. Иностранцы XIX века в России // Старые годы. 1912., июль – сентябрь. – С. 34 – 35.
73. Лотман Ю.М., Марченко Н.А., Павлова Е.В. Лица пушкинской эпохи в рисунках и акварелях: Камерный портрет первой половины девятнадцатого века. – М., Искусство, 2000. – С. 412 – 413.

Настоящая статья посвящена жизни и творчеству Михаила Осиповича Судьенко, одного из наиболее известных украинских археографов середины XIX века. В ней приводятся биографические сведения о самом археографе, членах его семьи и об основных этапах его жизни: дружбе с А.С. Пушкиным, работе в Киевской комиссии для разбора древних актов и т.д.

This article is devoted to the life and creation of Michael Osipovich Sudienko, one of the well – known Ukrainian specialist in the study and publication of early texts in the middle of the 19 the century. Inhere is some biographic information about this specialist, the members of his family and the main facts about his life in it: his close friendly relations with A.S. Pushkin, work in the Kievan commission for analysis of ancient decrees, etc.

Лідія Лавріненко



ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА МЕДИЧНА БІБЛІОТЕКА: БІБЛОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ (1930 – 2000 роки)

У статті автором пропонується аналіз історії становлення та розвитку Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки протягом 1930-2000 рр. як важливого організаційно-методичного, інформаційного, історико-краєзнавчого центру Сіверянського краю. Особлива увага звертається на роль директора бібліотеки М. М. Дулі щодо поліпшення науково-технічного забезпечення, створення служби наукової медичної інформації, розвитку дослідницької роботи на Чернігівщині.

Важливим організаційно-методичним, інформаційним, історико-краєзнавчим центром була Чернігівська обласна наукова медична бібліотека. Вона пройшла складний шлях розвитку. Народний комісаріат охорони здоров'я 6 листопада 1930 р. видає наказ № 128а, яким передбачалася організація нових бібліотечних установ на базі фондів медінститутів, але керівники останніх не квапилися виконувати це рішення [20, с. 11-12]. У Чернігові лише у 1933 р. у приміщенні науково-дослідного бактеріологічного інституту засновується обласна наукова медична бібліотека, першим директором якої була М. Л. Гайсинська — лікар-психіатр. Протягом 1933-1934 рр. на кошти облздороввідділу була закуплена спеціальна література, а за ініціативою прогресивних медиків Чернігівщини проходив збір фундаментальної літератури [21, с.11].

Крім приватних благодійних дарунків, надали допомогу фондами Державна центральна наукова медична бібліотека (м.Москва), Харківська наукова медична бібліотека, Республіканська наукова медична бібліотека [16, с.23].

Уже в 1933 р. було налагоджено обслуговування медичних працівників міста та області. За рік книговидача досягла 1800 примірників: 1300 – по індивідуальному абоненту, 500 – колективному. У 1936 р. бібліотекою зроблені перші кроки до запровадження заочного та міжбібліотечного абонементів [10, с. 69-75].

Протягом 1933-1941 рр. швидко зростав книжковий фонд (до 41 тис. примірників). Постійно збільшувалась кількість читачів, зокрема, з числа медичних працівників та осіб, що проходили стаціонарне лікування. У 1937р. директором установи призначається лікар-рентгенолог І. Е. Бурковський. За цей час штат виріс з трьох до семи працівників. Бібліотека набувала популярності серед медичної громадськості Чернігівщини [23, с. 3].

У 1941 р., у перші дні Великої Вітчизняної війни, внаслідок бомбардування німецько-фашистською авіацією бібліотека зазнала значних матеріальних збитків. Роботу вдалося поновити лише 1 січня 1944 р. На плечі новопризначеного директора З. М.Каменецької ліг основний тягар поновлення книжкового фонду [24, с.9].

© Лавріненко Лідія Іванівна – завідувач відділу Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, пошукувач Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова.

У післявоєнні часи бібліотека під керівництвом М. А. Кукси розпочала роботу з відбудови, ремонту приміщення, налагоджування системи обслуговування, комплектування фондів. Працівниками абонементу в цей час були закладені основи етики бібліотекаря, які служать не одному поколінню працівників – ввічливо, оперативно, максимально повно надавати бібліотечну інформацію читачам.

Позитивну роль у покращанні комплектування відіграв наказ МОЗ УРСР № 424 від 20.06.1952 р. «О комплектовании медицинских библиотек при районных больницах», згідно з яким, бібліотека організувала централізоване комплектування бібліотек районних лікарень [18]. До 1956 р. фонд довоєнної літератури було відновлено до 40 тис. примірників. З 1957 р. значна увага приділялась оперативному та якісному забезпеченню інформацією всіх ланок охорони здоров'я і медичної науки Чернігова та області. А це можливо було при максимальній повноті комплектування і обробки літератури, відображенні її в каталогах [15, с.69-72]. Почалося планове комплектування фонду бібліотеки і бібліотек лікувально-профілактичних закладів області, визначались його основні завдання, принципи і напрямки. Головні вимоги, які висувались до комплектування: тип бібліотеки; склад споживачів бібліотеки; вивчення запитів абонентів; профіль та структура медичного закладу; актуальність питання, висвітленого в тому чи іншому документі; наявність чи відсутність в інформаційному центрі джерел з питань, які цікавлять читачів бібліотеки [14, с.24-27].

У червні 1957 р. директором був призначений М. М. Дуля – лікар-стоматолог, бібліотекознавець [23, с.4]. Колектив велику увагу приділяв поліпшенню науково-технічного забезпечення. Було введено в дію апарати «Мікрофот», «Пентакта», електрографічний апарат «ЕРА», широко використовувались друкарські машинки.

У 1960 роки розширюється сфера діяльності бібліотеки, впроваджуються нові форми обслуговування. Зокрема, у лікувально-профілактичних установах відкривались пункти видачі літератури, упорядковується обслуговування іногородніх абонементів, відкрилися заочний та міжбібліотечний абонементи. Внаслідок значно зростали основні показники роботи [9, с.56-62].

Наприкінці 1960-х років у Чернігівській області була створена служба науково-медичної інформації. Перші кроки у справі створення наукової медичної інформації зробила Г.В. Старушкевич у 1969 р. У співавторстві М.М. Дулі та Г.В. Старушкевич було видано декілька праць, присвячених організації та діяльності цієї служби в області. А у 1971 р. уже був створений відділ наукової медичної інформації (НМІ), опрацьовано «Положення про відділ медичної інформації Чернігівської обласної науково-медичної бібліотеки», яким регламентувалась його робота по трьох основних напрямках: науково-інформаційному, організаційно-методичному, науково-дослідному [5, с. 54 – 57].

За період становлення та розвитку служби було складено 19 документів, які регулювали діяльність служби НМІ в системі охорони здоров'я області, передусім, методичні листи та методичні рекомендації: «Підготовка і методика проведення інформаційних і тематичних оглядів», «Організація роботи груп НМІ в ЛПУ», «Основи наукової медичної інформації» тощо [22, с.27]. За матеріалами роботи відділу науково-медичної інформації обласної наукової медичної бібліотеки та груп НМІ при лікувально-профілактичних закладах області було надруковано 14 наукових праць.

Паралельно нарощувався книжковий фонд. Уводилась на зміну інвентарної систематична, а журнальної – систематично-алфавітна порядкова система її розстановки. Розгорталась копітка дослідницька робота з медичного краєзнавства, з історії розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині. Колектив регулярно готував до друку і публікував наукові роботи провідних бібліотечних спеціалістів. Протягом 1950 – 1980-х років було видано близько 50 наукових праць,

з яких більше 30 – авторства директора [1,с.5]. Фонди бібліотеки постійно послугоувались аспірантам і докторантам, науковцям для підготовки дисертаційних досліджень, монографій, статей. За підрахунками співробітників бібліотеки, в області понад 50 кандидатам медичних наук було надано бібліографічну допомогу [23,с.5].

У 1970-і – 1980-і роки значно підвищилась якість обслуговування, швидко зростали фонди. Був створений обмінно-резервний фонд. Бібліотечний фонд мав відділи: загальний; суспільно-політичний; довідковий (містився у читальному залі для безпосереднього користування читачами); газетний; журнальний; обмінний фонд.

Загальний відділ охоплював друковані твори з усіх галузей медицини. Пропаганда фондів спрямовувалась на суттєве розширення тематичних виставок, розкриття досягнень медичної науки. Запроваджувався принцип спеціалізованого обслуговування читачів. Основна увага переносилась на обслуговування організаторів охорони здоров'я, молодих спеціалістів та працівників лікувальних закладів, які проводили наукові дослідження [13, с.11]. Досвід бібліотеки з бібліотечно-інформаційного обслуговування молодих спеціалістів-медиків було рекомендовано для впровадження у практику роботи обласних медичних бібліотек країни [7, с.87].

У наказі МОЗ УРСР № 656 від 20 жовтня 1983 р. “Про організацію роботи обласних медичних бібліотек” зазначалося, зокрема, що бібліотека за 50 років стала справжнім організаційно-методичним центром бібліотечної та інформаційної роботи в лікувально-профілактичних установах області [17]. За цей час її книжковий фонд досяг 209735 примірників, книговидача – 166836 примірників, число відвідувачів – 5173 чол. Постійними читачами стали лікарі-практики, удостоєні звання «Заслужений лікар України»: І. О. Вапняр, В. Ф. Дишлок, Б. М. Іванов, В. Г. Марценюк, С. І. Богдан, А. Д. Махно, О. П. Хребтатій та інші. Регулярно з фондами працювали лікарі-науковці: А. М. Груша, Т. А. Фаль, В.В. Сергієнко, Т. А. Тігаєва, П. М. Седень, Л. Г. Жила, Н.В. Цибульська, Н. І. Медведєва, З. М. Соколова, В. І. Фриз.

У 1980-і роки бібліотека стала базовою організаційно-методичною установою. Досвід роботи переймали фахівці м. Чити, Рязані, Кемерово, Єкатеринбурга, Азербайджану, 23 обласних наукових медичних бібліотек України [23, с. 6].

У 1990-і роки через різного роду обставини суттєво погіршилося книгопостачання. Водночас колектив установи продовжував примножувати набутий позитивний досвід роботи попередніми поколіннями бібліотекарів. Бібліотека вистояла і продовжувала працювати. Було поставлене завдання: органічно трансформуватися в інформаційний простір країни. Започатковується створення електронного каталогу. Активізувалася науково-дослідницька робота з історії медичного краєзнавства. Оперативно велася бібліотечно-інформаційна робота серед медичних працівників області [23, с.7]. Розвивався такий напрям, як краєзнавча бібліографія, котрий відігравав важливу роль у науковій роботі медичних працівників [12,с.1].

Бібліотекою проводилась науково-дослідна, просвітницька робота за кількома напрямками. Перший напрям був направлений на підбір краєзнавчої літератури і включення її до довідково – інформаційного фонду (ДІФ); проведення запиту краєзнавчої літератури по міжбібліотечних абонементів (МБА) із великих книгосховищ країни; формування переліку літератури з охорони здоров'я і досягнення медичної науки Чернігівщини в довідково-пошуковому апараті (ДПА); створення картотеки «Історія медицини і охорони здоров'я Чернігівщини».

Другий напрям стосувався пошуку і розробки матеріалів з окремих тем: “Видатні діячі медицини, уродженці Чернігівської області (губернії)»; «Медичні працівники Чернігівщини – революціонери»; «Заслужені лікарі УРСР і інших союзних республік колишнього СРСР, діяльність яких пов'язана з Чернігівщиною»; «Медичні працівники Чернігівщини, нагороджені орденами за звитяжну працю».

Третій напрям спрямовувався на укладення окремих видань: покажчиків наукових робіт, виконаних лікарями і фармацевтами Чернігівської області (губернії); топографо-хронологічного покажчика про окремі медичні заклади області; покажчика ювілейних дат медичних закладів області; бібліографічних покажчиків «Історія медицини і охорони здоров'я Чернігівської області». Інші напрямки: опис, виявлення медичних пам'ятників на території області і передача їх матеріалів у Музей охорони здоров'я України; підготовка матеріалів та клопотання про увічнення пам'яті видатних медиків: І. Буяльського, П. Загорського та інших; виготовлення стендів «Видатні діячі медицини – наші земляки»; продовження збору документів про партизанську медицину на Чернігівщині, висвітлення даного питання в пресі; експонування щомісячного календаря «Пам'ятні дати медицини»; опрацювання фондів Чернігівського обласного державного архіву, Центрального державного архіву та інших, що мають документи про охорону здоров'я Чернігівської області (губернії); виступи на сторінках газет, журналів з висвітленням питань на історико-медичні теми; здійснення заходів щодо організації музею історії медицини та медичної науки на Чернігівщині; надання допомоги медичним закладам щодо організації історико-медичних куточків, музейних кімнат; організація виставок літератури з історії медицини та медичної науки області (району); продовження досліджень з проблеми «Сучасний стан розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині»; пропагування наукових праць лікарів області шляхом експонування їх на постійно діючій виставці [6, с. 3 – 4].

Важлива роль бібліотеки у координації роботи серед районних медичних бібліотек. Працівниками розроблялись інструктивно-методичні листи, пам'ятки, рекомендаційні списки літератури, тематичні покажчики. Так, районним бібліотекам були направлені методичні листи: «О составлении годового отчета», «О составлении годового плана работы библиотек районных и городских больниц» [4, с.79-88]. Видавалися бібліографічні матеріали з рекомендованою літературою до тем: «СНІД – загроза людству», «К аттестации врачей Черниговщины», «Доброе имя медика», «Бец Владимир Алексеевич», «Охорона здоров'я дітей», «Працівникам фельдшерсько-акушерських пунктів про туберкульоз», «Буяльський І. В. / К 150-летию со дня рождения» та багато інших [5, с.54-57].

Відкриття в 2004 р. в мережі Інтернет Web-сторінки з бібліографічної та краєзнавчої роботи дало можливість подавати коротку історію розвитку охорони здоров'я та медичної науки області, щорічні календарі знаменних та пам'ятних дат з медицини та з історії медицини Чернігівщини; новини світової, української та чернігівської медицини. В планах на майбутнє – поповнити на сторінку науковими працями медичних та фармацевтичних працівників Чернігівщини [23, с.4]. Започаткований електронний варіант картотек бібліотечної програми «Ірбіс». Це дозволило нагромаджувати матеріали для покажчика «Історія охорони здоров'я та розвиток медичної науки на Чернігівщині (2006-2015 рр.)» [2, с.2].

Неоціненною була роль бібліотеки у розширенні мережі спеціалізованих бібліотек області: 4 бібліотек медичних училищ, 8 – міських та обласних лікарень, 22 – центральних районних лікарень, 3 – інших медичних закладів. Ця робота була започаткована М. Дулею у 1950-і роки [23, с.2]. Спочатку книгозбірки були маленькі, часто у приміщеннях, не пристосованих для зберігання книг, з 40-50 відвідувачами, фондами близько 2000 прим. літератури. У 1958 р. обласна мережа нараховувала вже 36 бібліотек, поступово зростав попит на медичну літературу, створювались кращі умови роботи [8, с. 91-94].

В інфраструктурі медичних бібліотек Чернігівщини наукова бібліотека виступала провідним інформаційним, організаційно-методичним центром галузевих установ [19, с. 9 – 10]. Визначилась її оптимальна організаційна структура: п'ять відділів займалися питаннями обслуговування та книгозберігання; методичного забезпечення; каталогізації; комплектування та обробки літератури;

наукової медичної інформації. Досвід науково-методичної роботи узагальнювався у роботах директора бібліотеки М. Дулі та його колеги С. Бажан [3, с. 15].

У 1990-х роках унаслідок реконструкції дільничних лікарень припинив діяльність і ряд медичних бібліотек області. Але працівники бібліотеки продовжували методичну роботу. У 2002 р. було започатковано впровадження комп'ютерних технологій у роботу бібліотек обласної мережі [3, с.16]. Довідково-пошуковий апарат (ДПА), який складався із системи каталогів: алфавітного, систематичного, предметного, періодики та інших і картотек, налічував 1,7 млн. каталожних карток, які відображали першоджерела. За 70 років у медичній бібліотеці створена струнка система науково обґрунтованого довідково-пошукового апарату. Ініціатором цієї роботи виступила О. Мазко [11, с. 141].

На початку 2000-х років ЧОНМБ мала 190372 примірників літератури, у т. ч. 9100 іноземної (250 прим. цінної, англійською мовою), 30369 – спеціальних джерел, щорічно передплачувалось 140 найменувань періодичних видань, продовжується комплектування літератури з усіх галузей медицини та суміжних наук: біології, фізіології, генетики, екології, радіології, психології. На базі ОНМБ підготовлено 32 кандидатські та 2 докторські дисертації. Виступаючи на конференції, присвяченій 50-річчю ОНМБ, заслужений лікар України, кандидат медичних наук, хірург А. Заворотний зібрався: «...ця бібліотека незримо присутня на всіх моїх операціях...» [23, с.2-5]

Висококваліфіковані спеціалісти бібліотечної справи О. М. Шейна, Л.Г. Гаркава, О.І. Яценко, А. П. Шкаранда, Г. Ф. Середенко, В. Г. Тимошенко, Г. А. Мірошніченко, С. Ф. Єсипенко, О.С. Новик, Н. П. Динька продовжували найкращі традиції, започатковані попередніми поколіннями, ставши вчителями та наставниками сьогоденного покоління бібліотекарів – Н. Д. Яременко, А. І. Третьак, Т. Д. Жердевої, О.І. Шулежко, Л. Г. Марінової, Т. І. Власенко, І. І. Воронцовської, І. Г. Мельникової [23, с. 6].

Директор Державної наукової медичної бібліотеки, заслужений працівник культури України Р. Павленко переконана, що Чернігівська ОНМБ займає одне з провідних місць як інформаційний, організаційно-методичний центр мережі медичних бібліотек області. Важко переоцінити вагомий внесок колективу бібліотеки в джерело знань багатьох поколінь лікарів і вчених-медиків [19, с.9].

Колектив бібліотеки нагромадив багатий життєвий досвід, славні традиції, високий професіоналізм. Чернігівська обласна наукова медична бібліотека стала однією з провідних медичних бібліотек України за величиною фондів, кількістю читачів, бібліографічною впорядкованістю, каталогізацією, джерелознавством.

1. Богдан С. Вогнище знань у тихому провулку // Сіверщина. – 2003. – 17 жовт. – С. 5.

2. Воронцовська І.І. Інноваційні напрямки у бібліографічній та краєзнавчій роботі Чернігівської ОНМБ // Виступ на семінарі бібліотечних працівників медичних закладів Чернігівщини. – Чернігів, 2004. – 2с.

3. Власенко Т.І. ОНМБ – методичний центр обласної мережі бібліотек лікувально-профілактичних закладів // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С.14-16.

4. Дуля М.М., Бажан С.А. Методическая помощь библиотекам районных больниц по организации библиотечного обслуживания медицинских работников села // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962 – С. 79-88.

5. Дуля М.М., Старушкевич А.В. Опыт пропаганды медицинской литературы к аттестации врачей Черниговской области // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962. – С. 54-57.

6. Дуля М.М. Участие областной научной медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – С. 3-4.

7. Дуля М.М. Работа библиотек по поднесению квалификации медицинских работников // Збірник по обміну досвідом. – Черкаси, 1957. – С. 83-88.

8. Дуля М.М. Про роботу Чернігівської обласної науково-медичної бібліотеки // Матеріали Всесоюзного совещання работников медицинских библиотек. – М., 1960. – С.91-94.
9. Дуля М.М., Бажан С.О. Питання класифікації медичної літератури та організації каталогів у медичних бібліотеках області // Методическая работа медицинских библиотек Украины. – К.: Здоров'я, 1965.–С. 56-62.
10. Дуля М.М., Бажан С.О. Комплектування книжкових фондів бібліотек медичних установ // Комплектование книжных фондов медицинских библиотек.— К., 1968.— С. 68-75.
11. Дуля М. М. Організація територіального довідково-інформаційного фонду (ДІФ) та використання його в практиці охорони здоров'я // Состояние и перспективы развития фондов библиотек системы здравоохранения.— М., 1975.— С. 140-142.
12. Дуля М.М. Опыт составления библиографии по истории здравоохранения и медицинской науки в Черниговской области // Тези обласної науково-практичної конференції. – Чернігів, 1971.— С. 1– 2.
13. Жердева Т. Д. Сторінки історії відділу обслуговування та книгозберігання // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 11-13.
14. Животковська В. Науково-методична діяльність бібліотек: традиції, інновації, перспективи // Бібліотечний форум. – 2005. – № 2, – С. 24 –27.
15. Иванова Л.И. Библиотечно-библиографическое обслуживание медицинских работников села // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962. – С. 69-72.
16. Марінова Л.Г. Деякі аспекти формування книжкового фонду ОНМБ // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 23-25.
17. Наказ МОЗ УРСР «Про організацію роботи обласних медичних бібліотек» від 20 жовтня 1983р. № 656.
18. Наказ МОЗ УРСР «О комплектуванні медицинских библиотек при районных больницах» від 20.06. 1952 р. № 424.
19. Павленко Р.І. До 70-річчя Чернігівської ОНМБ // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 9-10.
20. Павленко Р.І., Матюшенко В.С. Державна наукова медична бібліотека в системі охорони здоров'я України // Державна наукова медична бібліотека: до 70-річчя заснування. Історичний нарис. – К., 2002.– С.11-12.
21. Чернякова О. Допоки є бібліотеки – медицина не загине // Ваше здоров'я. – 2004. – 24-30 верес., – С. 11.
22. Шулежко О. І. Організація та сучасний стан служби наукової медичної інформації в системі охорони здоров'я Чернігівської області // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 26-29.
23. Яременко Н.Д. Бібліотека на рубежі століть // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С.2-8.
24. Яременко Н.Д. Бібліотека – це не тільки книги і журнали // Деснянська правда. – 2003. – 2 жовт., – С. 9.

В статтє автором предлагается анализ истории становления и развития Черниговской областной научной медицинской библиотеки на протяжении 1930 - 2000 гг. как важного организационно-методического, информационного, историко-краеведческого центра Сиверянского края. Особое внимание уделяется роли директора библиотеки М. М. Дули по улучшению научно-технического обеспечения, созданию службы научной медицинской информации, развитию исследовательской работы на Черниговщине.

In this article the author proposes an analysis of the history of establishment and development of the Chernihiv regional scientific medical library during 1930 - 2000 as an important organizational, methodological, informational, historical and country-study centre of Siveriansky Region. An important attention is paid to the role of M. M. Dulia, the director of the library and his work for the improvement of scientific - technological supplement, creation of scientific-medical informational service, development of research work in Chernihiv Region.

Марина Ігнатенко



ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті аналізуються проблеми становлення та основні тенденції розвитку українських фермерських господарств у 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Постановка проблеми. У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найактивніше фермерські господарства створювались на початку 90-х років ХХ ст. У 1992 р. було зареєстровано 2 098 господарств, у 1993 р. їх налічувалось 14 681.(1) Труднощі розвитку пов'язувалися з низкою факторів, зокрема, відсутністю на той час закону про фермерство, відсутністю державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення і обслуговування господарств. Не завжди задовольнялись клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Аналіз останніх досліджень. До проблеми становлення та розвитку аграрного виробництва в незалежній Україні зверталися О. Завальнюк, С. Падалка, І. Рибак, С. Саблук. Особливості розвитку фермерських господарств на засадах приватної власності досліджували В. Нечитайло, С. Живора.

Мета статті. Проаналізувати процес реформування аграрного виробництва на прикладі вивчення проблеми становлення та основних тенденцій розвитку фермерських господарств України у 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Основний зміст статті. Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України “Про селянське (фермерське) господарство” (1992 р.). Ним фермерство визнавалось як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами¹).

Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства бачилась виключно через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Сприятливіші умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже їх члени одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

Динаміка чисельності фермерських господарств була такою.

© Ігнатенко Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент (РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта.)

Кількість та темпи зростання числа фермерських (селянських) господарств в Україні²⁾

Роки	Кількість	Темпи росту чисельності (у % до попереднього року)
1992	2 098	100
1993	14 681	700
1994	27 739	149
1995	31 983	115
1996	34 778	108
1997	35 393	101
1998	36 000	101,7
1999	35 509	98,6
2000	38 428	107
2001	41 599	110
2002	43042	112
2004	42533	98,3

Як бачимо, з 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998-1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося насамперед загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутіли. У 1994 р. така доля спіткала 1 900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від числа тих, які вже припинили свою діяльність³⁾. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. В цілому за 1992-2004 рр. число господарств зросло майже у 22 рази⁴⁾.

Існуючі фермерські господарства відрізнялися розмірами, видами діяльності, площею землекористування, числом працюючих тощо. Регіональні особливості розвитку фермерства в Україні можна побачити із наведеної нижче таблиці.

Регіональний розподіл та показники землекористування фермерських господарств у 1999 р.⁵⁾

	Кількість зареєстрованих господарств	Площа землі у користуванні, га.		Припадає в середньому на одне господарство, га.	
		Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі	Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі
Автономна Республіка Крим	1342	29928	26724	22	20
Вінницька	805	22736	21400	28	27

Волинська	501	8011	7305	16	15
Дніпропетровська	2755	126542	123567	46	45
Донецька	2145	71047	64312	33	30
Житомирська	366	8248	7597	23	21
Закарпатська	1382	5937	5503	4	4
Запорізька	1784	94817	90255	53	51
Івано-Франківська	579	10699	9183	18	16
Київська	1126	29272	27702	26	25
Кіровоградська	1907	102488	99562	54	52
Луганська	1444	74970	65565	52	45
Львівська	1157	26121	22503	23	19
Миколаївська	4161	102386	96521	25	23
Одеська	4527	86781	79023	19	17
Полтавська	1428	55388	53151	39	37
Рівненська	433	10493	8738	24	20
Сумська	808	29237	27829	36	34
Тернопільська	703	16820	16343	24	23
Харківська	1096	46693	43373	43	40
Херсонська	2908	104901	93828	36	32
Хмельницька	562	18384	17283	33	31
Черкаська	550	15437	14172	28	26

Найбільше фермерських господарств діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – в Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині.

Якщо в 1991 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і 14,6 га ріллі, то в 2003 р. – 72 і 67 га.⁶⁾ В 1997-2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%). В окремих областях він був значно вищий (у Луганській, Харківській, Житомирській він сягнув за 100 га). Найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га. В структурі земельної площі фермерських господарств була значна частина угідь, узятих в оренду, – 52,8%, у тому числі 80,5% – земельних паїв. У Запорізькій, Дніпропетровській, Львівській, Рівненській областях цей показник перевищував 60%.⁷⁾

Якщо площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств збільшилась за 1992–2002 рр. у 29,3 разу, то виробництво зерна – в 66,1, соняшнику – 89,5, цукрових буряків – 147,3, молока – 38,2, яєць – у 55,5 разу. Нижчими були темпи зростання виробництва картоплі, овочів, м'яса худоби та птиці.⁸⁾ Водночас частка фермерських господарств у валовій продукції всіх категорій господарств залишалась низькою, а рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур був нижчий порівняно з іншими категоріями господарств. Це пояснювалось низькою якістю виділених земель, обмеженістю

фінансових можливостей у придбанні добрив, засобів захисту рослин, сортового насіння, нестачею технічних засобів для догляду за посівами та збирання врожаю. Крім того, чимало фермерів воліли не показувати у звітах про господарсько-фінансову діяльність весь валовий збір, боячись підвищення податкового тиску і обмежень у вільному розпоряджанні вирощеною продукцією. Підтвердженням цього було те, що врожайність цукрових буряків у фермерських господарствах була вищою, ніж в інших категоріях господарств, хоч вирощувати їх набагато складніше, ніж, наприклад, зернові.

Виробничий процес у фермерських господарствах залишався нестабільним, зазнавав труднощів і спадів.

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і ту обставину, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, що раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, що має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники.

На валових зборах і урожайності основних сільськогосподарських культур негативно позначалося недостатнє використання органічних та мінеральних добрив. Під урожай 2002 р. лише кожне сьоме фермерське господарство мало можливість вносити органічні, кожне четверте – міңдобрива, кожне десяте – засоби захисту рослин⁹.) Внаслідок цього не забезпечувалося навіть просте відтворення родючості ґрунтів.

Через відсутність надійних державних стимулів і несприятливу кон'юнктуру ринку у фермерських господарствах тваринництво розвивалось значно слабше порівняно з рослинництвом. Частка виробленого фермерами м'яса (у забійній вазі) протягом 1995–2002 рр. збільшилася лише з 0,6% до 2,0%, молока – з 0,4% до 2,5%. Особливо невтішними були справи в молочному тваринництві. На початок 2003 р. фермери утримували 119,8 тис. голів ВРХ (2,9%), у тому числі 37,8 тис. корів (2,7% загальної кількості у всіх формах виробництва). Невеликим було і поголів'я свиней – 69,8 тис. голів¹⁰). Стримувався розвиток справи відгодівлі і продажу молодняка ВРХ. Заходи держави щодо стимулювання виробництва м'яса у вітчизняних господарствах були малоефективними, поступово перевага віддавалася імпорту цієї продукції.

Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки й матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Але та техніка, що діставалась їм у вигляді списаних у колгоспах і радгоспах тракторів і комбайнів, мало кого заохочувала до землеробської праці. Особливі труднощі виникали і з придбанням пального, мастил, запасних частин тощо. Переважна частина фермерів вимушена була збирати хліб здебільшого старенькими "Нивами" і "Донами", збільшуючи з кожним роком не так намолоти зерна, як його втрати у зв'язку із зношеністю техніки. Навантаження на комбайн у цей період зросло удвічі, а в південних регіонах – учетверо. За даними обстеження, проведеного в 1999 р. Держкомстатом України, на 100 фермерських господарств припадало 45 тракторів, 10 комбайнів, 15 автомобілів. Не кращим залишалося забезпечення їх ґрунтообробною технікою, сіялками, іншими технічними засобами. Гальмом на

шляху становлення і розвитку фермерства була нестача коштів, зумовлена відсутністю цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію. Давалась взани і позиція деяких керівників сільгосппідприємств, які свідомо не бажали підтримувати фермерство, вбачали у ньому загрозу своїй особистій владі і монопольному становищу колективних господарств.

Однак найтрагічніші наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох продовжувала влаштовувати традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Про один із таких прикладів розповіла газета „Голос України” у матеріалі під назвою „Фермерське щастя”. У ньому йшлося про самовідданий вчинок молодії сім’ї Володимира і Людмили Онук, які відважилися створити власне господарство у Кагарлицькому районі на Київщині. Обоє постійно мешкали у Києві: він – кандидат сільськогосподарських наук, колишній викладач Національного аграрного університету; вона, також маючи сільськогосподарську освіту, працювала у Центрі виставок та ярмарків України. На початку 90-х років вони створювали хутірське господарство. Володимир взяв 50 га землі, поставив вагончик, в якому жив спочатку сам (дружина з дочками залишалася в Києві). Заклав сад, потім засіяв ниву. За виручені від продажу врожаю кошти збудували будинок і почали господарювати всією сім’єю. На літо 1999 р. господарство вже мало такий вигляд: великий цегляний будинок, садок, ферма з півсотнею корів голштинської породи, три ставки, пасіка, комбайн, два трактори, дві вантажівки. Як розповіла Людмила, кожний робочий день – це тяжка і виснажлива праця: „Просинаємося без будильника. Біжу на ферму, подоїла, молоко відправила, відв’язала худобу, на випас погнала. Прийшла – прибрала у корів. Телята стоять голодні. Дали поїсти, води принесли, напоїли. Сама не їла – куди там. Вівці голодні, випустили. І так із року в рік. Яюсь раз на Новий рік приїхали гості вітати нас з Новим роком. Вітають. А я стою і думаю: яке свято? Адже корови теляться...” (11).

Сім’я Онук – приклад становлення заможного українського селянина, який сміливо ламав усталені стереотипи, діяв нетрадиційно, наполегливо й сміливо з тим, щоб мати чесно здобуту власність, творити багатство своє і держави. Ще один приклад такого роду – фермер В. Горобець з Ярмолинецького району на Хмельниччині. У 1998 р., маючи в обробітку своїх 50 га і ще 300 га орендних паїв, він виростив урожай пшениці, який сягнув 46 ц/га, цукрових буряків – 670 і овочів – 420 ц/га. У тваринництві його господарство отримало 13 тис. гривень прибутку на одного працюючого, тоді як у громадському секторі цей показник становив менше тисячі.

Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найбільш поширеними серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи, в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найдоцільнішими залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об’єднань, та почали з’являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах

повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому. Один із прикладів такого роду – спільне підприємство „Ферма Херсонщини”, створене влітку 1995 р. на базі 18 господарств із різних районів Херсонської області. Головними завданнями об’єднання стало забезпечення фермерів матеріально-технічними ресурсами, в першу чергу технікою для обробітку землі, а також надання їм допомоги в реалізації, переробці й збереженні виробленої продукції.

Захисту економічних і соціально-політичних інтересів сільських підприємців підпорядковувала свою діяльність і створена в 1992 р. Асоціація фермерів України. У 90-і роки за її ініціативою було організовано та проведено декілька з’їздів представників селянських (фермерських) господарств. Велику роботу в цьому плані проводили також друковані видання: газети “Фермер – вільний селянин”, “Наш час” та ін.

Висновки. Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найпоширенішими серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об’єднань та почали з’являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому.

1. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. 2. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С. 138, 140.

2. Таблиця складена на підставі статистичних щорічників: Сільське господарство України за 1997 рік. – К., 1998; Сільське господарство України за 2003 рік. – К., 2004; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. – К., 2005.

3. Саблук П. Вказана праця. – С. 140.

4. Сільське господарство України за 1997 рік. Статистичний щорічник. – К., 1998. – С. 144; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. – К., 2005. – С. 96.

5. Сільський час. – 1999. – 6 серпня.

6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказана праця. – С. 250; Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” – К., 2004. – С. 324.

7. Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2003. – С. 186.

8. Саблук П. Вказана праця. – С. 138.

9. Нечитайло В.В. Вказана праця. – С.189.

10. Там само. – С. 191.

11. Друженко В. Фермерське щастя// Голос України. – 1999.–13 серпня.

В статтє анализируютя проблемы становления и основные тенденции развития украинских фермерских хозяйств в 90-х годах XX в. – нач. XXI в.

In the article the formation problems and main tendencies of farms development in Ukraine in 1990-s – at the beginning of 2000-s are analysed.



ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ПОВІТОВИХ І ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У II ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті аналізується діяльність повітових та губернського земств Чернігівської губернії з підготовки до впровадження загального початкового навчання. Дається характеристика проектів повітових земств, приватних осіб, досліджується робота губернської управи і постійної комісії з народної освіти щодо з'ясування становища народної освіти та проведення розрахунків для запровадження загального навчання.

Ідея запровадження загального початкового навчання формувалася протягом тривалого часу, відповідно до розвитку усвідомлення серед діячів земських установ необхідності поширення освіти та зростання потреб населення. На перепоні реалізації цього вкрай необхідного заходу стояли обмежені фінансові можливості земств та щонайменше байдуже, а здебільшого негативне ставлення до просвіти сільського населення уряду. Проте протягом II половини XIX ст. це питання неодноразово піднімалось як повітовими, так і губернськими земствами, що стало основою для поступової реалізації загального початкового навчання на початку XX ст.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до розвитку земської початкової освіти, залишається чимало проблем, які потребують вивчення. Зокрема, вкрай обмежено висвітлені перші кроки на шляху до загального навчання. Ряд кандидатських дисертацій, присвячених освітній діяльності земств України, лише згадують окремі пропозиції впровадження загального початкового навчання у Чернігівській губернії у II половині XIX ст. [1].

Значний інтерес у місцевих дослідників викликало питання розвитку народної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., що пов'язано з активізацією у цьому напрямку діяльності земств та вже очевидними досягненнями у розширенні шкільної мережі [23]. Так, В.Шевченко присвятив статтю становищу початкової освіти на Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) наприкінці XIX – на початку XX ст., приділивши увагу результатам всеросійського перепису 1897 р., особливостям рівня грамотності серед сільського та міського населення, жінок і чоловіків, становищу педагогів, проблемі національної дискримінації українців тощо. О.Рахно досліджував діяльність Чернігівського губернського земства у сфері освіти наприкінці XIX ст., зосереджуючи увагу на огляді діяльності постійної комісії з народної освіти. Окремі дані щодо цієї ж теми містяться у статті Л.Мекшун у розрізі розвитку земської статистики освіти.

Відаючи належне працям перелічених дослідників, ми ставимо за мету дослідити окремі аспекти діяльності земств Чернігівської губернії по підготовці впровадження загального початкового навчання у II половині XIX ст.

Для реалізації означеної мети слід розглянути пропозиції повітових земств щодо введення обов'язкового початкового навчання як перший крок до загальної освіти, проаналізувати проекти окремих осіб, роботу губернської управи, повітових земств

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

і постійної комісії з народної освіти щодо вивчення становища народного просвітництва та проведення розрахунків щодо запровадження загального навчання.

На початку діяльності земських установ у сфері народної освіти більшість селян байдуже ставилась до освіти своїх дітей і не бажала віддавати їх до школи. Тому окремі повітові земства бачили вихід зі складної ситуації лише у створенні своєрідної системи примусу до навчання. Зокрема, вже у 1866 р. комісія з народної освіти доповідала Суразьким повітовим зборам про доцільність запровадження обов'язкового навчання. Однак це правило поширювалось лише на селища, де діяли початкові народні училища, та на одного сина із багатодітної сім'ї для того, щоб селянська родина не залишалась без помічників. Відвідування училища іншими дітьми та єдиної дитини у сім'ї залишалось на вибір батьків. Це ж правило стосувалось і дівчаток [19, с. 6]. У 1874 р. Остерські повітові збори прийняли рішення про необхідність поступового впровадження обов'язкового навчання, незважаючи на те, що у повіті діяло лише 11 училищ з 500 учнями, у той час як усіх дітей шкільного віку налічувалось близько 15 тис. [11, с. 100].

На основі доповідей Кролевецьких та Конотопських повітових зборів у 1875 р. розглядалось питання загальної початкової освіти Чернігівськими губернськими земськими зборами. Так, за дорученням Конотопських зборів у 1872 р. була створена комісія із членів управи і земських попечителів початкових народних училищ, яка прийняла рішення прохати в уряду дозволу запроваджувати обов'язкове навчання. Серед причин називались необхідність морального та економічного розвитку населення, підготовки збирачів податків, волосних судів. Комісія виокремила ряд вимог та особливостей реалізації цього завдання. Зокрема, Конотопському земству мало бути надано право поступово вводити обов'язкове навчання у кожному населеному пункті повіту, після того, як у поселенні будувалось відповідне до кількості дітей приміщення для училища. Протягом 2 років усі діти чоловічої статі від 10 до 16 років на вибір батьків мали здобувати початкову освіту. Навчання тривало б від 1 жовтня до 1 травня. Діти із сіл, де не було училищ, були зобов'язані відвідувати навчальний заклад лише за умови, якщо найближча школа була на відстані до 2 верст*. Земським зборам надавалось право штрафувати батьків, які не бажали віддавати дітей на навчання. Обов'язкова початкова освіта повинна була бути безкоштовною. Усі фінансові витрати мало нести повітове земство. Земство пропонувало дбати про малозабезпечених учнів. Зокрема, дітям дуже бідних сімей мали надаватись одяг та взуття. Загалом, ці умови передбачали лише поступові кроки переходу до обов'язкового навчання.

Однак Чернігівські губернські земські збори відхилили клопотання. Гласні зазначали, що низький рівень освіченості серед населення пов'язаний не з відсутністю обов'язкової навчання. У губернії навчалось 16% хлопчиків і 0,8% дівчаток, проте училища були переповнені. Отже, однією з причин була нестача приміщень. Недостатня забезпеченість училищ навчальними посібниками певною мірою впливала на нерегулярне відвідування учнями училищ. Важливим аргументом був і неправильний підхід щодо накладання штрафів на батьків дітей, які не навчались, адже селянам ще не була доведена користь навчання [5, с. 20-21, 34-38, 43-45]. Зазначені аргументи вказували на необхідні напрямки роботи земств для успішнішого ведення освітніх справ.

Загалом у 70-х рр. XIX ст. питання впровадження обов'язкового навчання, окрім Чернігівської губернії, піднімалось ще двома губернськими (Олонецьким та Володимирівським) та 8 повітовими земствами в Олонецькій, Рязанській, Казанській, Катеринославській, Володимирівській, Нижньогородській та Пензенській губерніях [13, с. 111]. Як бачимо, вимоги повітових земств Чернігівської губернії щодо введення обов'язкового навчання збігалися із загальноросійськими тенденціями і свідчили про поступове формування у земських діячів усвідомлення необхідності просвітництва серед усього сільського населення.

Проблема забезпечення дітей початковою освітою обговорювалась на сторінках

* 1 Примітка. 1 верста = 1066,8 м.

періодичних видань. Цікавою у цьому відношенні є стаття дворянина А.Міклашевського “Обязательное обучение в сельской народной школе”, надрукована у “Земском сборнике Черниговской губернии” [12], в якій він аналізував системи початкової освіти у країнах Європи та США. Крім того, автор запропонував власний варіант впровадження загального навчання. Зокрема, Міністерство народної освіти мало визнати обов’язком усіх батьків давати дітям елементарну освіту. Містам, громадам і селам дозволялося запроваджувати загальне навчання. Автор опирався на думку видатного педагога, методиста, земського гласного М.О.Корфа, котрий виступав за введення обов’язкового навчання на основі клопотань повітових земських зборів як установ, найбільш знайомих з освітньою справою у повіті. А.Міклашевський досліджував питання запровадження обов’язкового навчання за обставин, коли училище не могло помістити усіх дітей шкільного віку. У такому випадку необхідно було створити комітет з учителя, попечителя школи і священника, який здійснював би відбір учнів. Обрані діти обов’язково мали навчатись 3-4 роки. Решта – зараховувалась у кандидати і приймалась до школи за першої можливості. Завданням земства було б створення з випускників помічників учителів. У результаті обов’язкова школа стала б потрібною лише для найбідніших, заможніші могли б виховувати своїх дітей на основі приватного викладання [12, с. 78-80].

На початку 90-х рр. XIX ст. проблема поширення початкової освіти набувала все більшої ваги не лише для земських діячів, але й для селян. Збільшення кількості фабрик і заводів, розвиток техніки тощо вимагали відповідного освітнього рівня. Певну роль відіграла й просвітницька діяльність земських установ. Однак, попри зростаючий інтерес до освіти, більшість населення залишалась безграмотною. Як свідчать матеріали всеросійського перепису 1897 р., відсоток освічених у Чернігівській губернії становив лише 18,2 (серед чоловіків – 29,8, серед жінок – 7,3), причому у селах він дорівнював: серед чоловіків – 27,7, жінок – 5,3. Низькі показники грамотності яскраво свідчили про необхідність кардинальних змін у системі початкової освіти. Важливим фактором було ставлення держави. Уряд не лише не сприяв поширенню просвіти, але й створював умови, за яких земським народним училищам доводилося боротись за своє існування. Погоджуючись з думкою В.Шевченка, вкажемо, що низький рівень освіти серед українського населення був цілеспрямованою політикою уряду на утримання його у покорі шляхом безграмотності [22, с. 71-72].

Результати всеросійського перепису стали суттєвою спонукою до рішучіших кроків земств у розвитку початкової освіти. Загалом 90-і рр. XIX ст. стали початком активної діяльності земств Російської імперії в освітній сфері. У період з 1893 по 1897 рр. понад 70% губернських земств підняли питання про запровадження загального початкового навчання, близько 60% – про шкільний капітал чи фонд та особливі асигнування на шкільне будівництво, не менше ніж 50% земств проектували чи здійснили статистичні дослідження народної освіти [24, с. 47-48]. Не стало винятком і Чернігівське губернське земство, яке у 1896 р. розглянуло доповідь управи (голова – Ф.Уманець, члени – П.Солонина і П.Бушtedт) щодо сприяння губернського земства відкриттю початкових народних училищ.

Губернська управа окреслила свій проект введення загальної освіти. За основу було взято школу, яка складалася з одного учителя та 60 учнів. Для розрахунку необхідної кількості коштів було визначено вартість училища на 1 комплект у 330 руб. На думку управи, кількість дітей шкільного віку дорівнювала 9% від загальної кількості населення. Під час досліджень було визначено 4 категорії населених пунктів, у яких відкриття народних училищ мало б свої особливості. Повноцінну земську школу могли відкривати у селах із сотнею дворів. Облаштування та утримання училищ у цих поселеннях покладалось на повітове земство та сільську громаду. Другу категорію населених пунктів складали села від 70 до 100 дворів, де для відкриття навчальних закладів губернське земство доплачувало зайві витрати (максимально 1/3 усіх коштів – 110 руб.). Означений порядок давав можливість відкрити школу для 40 учнів. Училища у селах до 70 дворів коштували б надто дорого для земства. У цьому випадку управа передбачила відкриття спрощених шкіл, які входили до третьої категорії.

Посаду вчителя займали б особи без спеціальної підготовки. На таких підставах повітові земства відкривали б навчальні заклади навіть з одним відділенням з субсидією від губернського земства 50 руб. на школу. До четвертої категорії були віднесені найдрібніші хутори. У цих поселеннях управа перекидала відповідальність за освіту дітей на плечі самих селян, які мали наймати квартири для своїх дітей у селах, де діяли училища. У деяких випадках передбачалось відкриття тимчасових шкіл [4, с. 2-6]. Ключовими залишались розрахунки щодо асигнувань на початкові народні училища. Сума щорічної субсидії Чернігівського губернського земства становила б 76240 руб. (у 1898 р. мало бути асигновано 25 тис. руб.) [4, с. 7, 9].

Отже, Чернігівська губернська управа заклала організаційні основи впровадження загального початкового навчання. Вона окреслила такі напрямки: фінансування, розподіл населених пунктів на категорії, особливості навчальних закладів, які мали відкриватись, тощо.

Важливість правильного підходу до вивчення проблеми загальної освіти змусила окремих земців відстоювати свій погляд. П.Солонина – член губернської управи, підготував окрему доповідь. Автор вважав, що повітовим управам разом з училищними радами необхідно було розробити окремо для кожного повіту приблизну мережу початкових навчальних закладів. Губернське земство мало б субсидіювати повіти у розмірі від 1/3 до 1/2 річних витрат на утримання кожного нового училища у залежності від заможності повіту, розширити допомогу сільським громадам на будівництво шкільних приміщень у формі позик та субсидій. Питання введення загального початкового навчання мало б також досліджуватись повітовими земськими зборами та училищними радами [10, с. 10].

При розгляді доповіді управи комісія з народної освіти дійшла висновку, що питання стану початкової освіти потребує детальнішого і чіткішого вивчення у зв'язку з тим, що висновки управи ґрунтувалися на статистичних даних 1893 р., які на 1896 р. значно змінились, а також через помилки у підрахунку відсотка дітей шкільного віку, сумніви щодо можливості заснування спрощених шкіл тощо. Тому було вирішено створити спеціальну постійну комісію, яка мала з'ясувати стан початкової народної освіти у Чернігівській губернії [20, с. 1312-1313].

Отже, за рішенням Чернігівських губернських земських зборів була створена постійна комісія з народної освіти. Її очолив князь М.Д.Долгоруков. Протягом 1897 р. до складу комісії входили вже згадувані члени губернської управи, а також: О.О.Бакуринський, В.В.Баршевський, Г.М.Карачевський-Волк, Ф.А.Лизогуб, Є.І.Малявка, Л.Я.Рудановський, В.І.Рудзинський, О.О.Русов, І.І.Сілаков, Д.Р.Тризна, В.М.Хижняков, І.Л.Шраг. Обов'язки секретаря виконував Б.Д.Грінченко (у 1898 р. – М.М.Коцюбинський).

На засіданні спеціальної комісії з народної освіти 22 квітня 1897 р. було встановлено напрямки її діяльності. Ми зосередимося на дослідженні діяльності комісії з народної освіти по розробці проекту введення загальної початкової освіти. Вивченням цього питання займалась окрема підкомісія у складі М.Д.Долгорукова, О.О.Бакуринського та В.М.Хижнякова. Пізніше, враховуючи необхідність проведення значних статистичних досліджень, до підкомісії був запрошений О.О.Русов. На засіданні було заслухано повідомлення князя П.Д.Долгорукова, який здобув досвід роботи у цій сфері у Курській губернії. На думку комісії, до шкільної мережі варто було зараховувати земські, міністерські та приватні училища, виключивши зі списків церковнопарафіяльні школи і школи грамоти. Радіус шкільного району був зменшений до 2,5 версти, а відсоток дітей шкільного віку збільшений до 10%, розраховуючи на розширений курс навчання (чотири роки) [16, с. 815-818].

Для з'ясування стану народної освіти у повіті були розіслані спеціальні бланки, які містили питання про кількість училищ, їх розташування та розміри, власників приміщень, число класних кімнат, кількість учителів, учнів, фінансування тощо, та щодо рішень губернських зборів 1896 р. з народної освіти. Після збору відомостей, їх аналізу на карти були нанесені діючі училища. Ці карти були розіслані у повіті для доповнень, після чого остаточно виправлені.

Повіті поряд з даними шкільної мережі подавали свої пропозиції та зауваження. Зокрема, земства вказували на бідність населення, високі податки (Городнянські, Чернігівські збори), індиферентність селян, нестачу педагогічних кадрів (Кролевецькі збори), що створювали суттєві перепони на шляху до загальної освіти. Тому розвиток початкової освіти вимагав ряд заходів. Зокрема, у звіті Чернігівської повітової управи повідомлялось, що першочерговим завданням є забезпечення початковою освітою саме бажаючих навчатись, а не відкриття училищ для усіх дітей шкільного віку. Проте управа підтримувала рішення губернських зборів 1896 р. відкрити у Чернігові учительську семінарію, клопотатись перед урядом про заснування міністерських училищ, створити із обов'язкових витрат капітал на народну освіту та про відрахування певного державного податку у розпорядження земських установ на народну освіту [8, с. 22-23] (з деякими варіаціями такі ж рішення приймали Городнянські та Новгород-Сіверські збори). Стародубські повітові збори не вбачали можливості і обов'язку брати на себе утримання усіх училищ та визнали необхідність фінансової допомоги уряду на їх відкриття. Сосницьке земство вважало доречнішим визначати відсоток дітей шкільного віку у 8%. Ряд земств не погодився з виключенням зі шкільних районів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти (Остерське, Сосницьке, Стародубське, Мглинське). Однак, коли інші повітові збори намагались у делікатній формі звернути увагу губернських на можливість зарахування до мережі шкіл відомства Св.Синоду, Мглинські повітові збори прийняли рішення змінити карту шкільних районів, розроблену губернською комісією з народної освіти згідно з доповіддю повітової управи і включити до мережі 4 церковнопарафіяльні школи та 23 школи грамоти. Борзнянські, Городнянські, Конотопські, Стародубські, Новозибківські, Остерські, Чернігівські збори вважали, що губернське земство мало брати на себе частину витрат по будівництву, утриманню, ремонту приміщень для шкіл, у виплаті заробітної плати учителям та постачанні училищ підручниками. Конотопське земство пропонувало клопотатись про дозвіл відкривати спрощені школи для підготовки учнів до другої групи початкових народних училищ, Конотопські та Чернігівські повітові збори підтримали пропозицію П.Солонини щодо розподілу земської допомоги у відкритті училищ, враховуючи економічне становище населення [21, с. 214-230]. Загалом розвиток народної освіти та впровадження загального початкового навчання щиро підтримувались у повітах і були одними із головних напрямків земської роботи.

Розробкою питання щодо необхідної для введення загального початкового навчання кількості початкових народних училищ та їх фінансуванням займався О.О.Русов. Свої розрахунки він виклав в окремій доповіді. У ній повідомлялось, що на кінець 1897 р. у Чернігівській губернії діяло 600 земських шкіл. У шкільну мережу було внесено 614 училищ (у них навчалось 51 тис. дітей, хоча розраховані на 37 тис.). У той же час для забезпечення початковою освітою всіх дітей шкільного віку (близько 150 тис. чол.) необхідно було 2209 початкових народних училищ. Загалом, за розрахунками О.О.Русова, потрібно було відкрити 1595 училищ на 3520 комплектів. За максимальними цінами їх вартість дорівнювала 5515800 руб., за мінімальними – 2903500 руб. У середньому витрати становили б 4 млн. руб. Будівництво початкових народних училищ тривало б не менше 20 років зі щорічними витратами 200 тис. руб. [18, с. 880-884].

Вивчивши питання загального початкового навчання, комісія підготувала свої пропозиції: а) клопотатись перед урядом про прийняття половини витрат на будівництво шкільних приміщень та видання Чернігівському губернському земству 100 тис. руб. щорічно протягом 20 років; б) прохати уряд профінансувати утримання нововідкритих училищ у розмірі асигнувань губернського і повітового земств разом; в) звільнити земство від обов'язкової статті витрат (близько 120 тис. руб.), щоб ці кошти могли бути асигновані на розвиток початкової освіти; г) дозволити Чернігівському губернському земству витрачати на народну освіту і частину дорожнього капіталу; д) губернське земство мало прийняти на себе 1/4 (у найбідніших поселеннях – 1/2) усіх виплат по утриманню училищ, що будуть відкриті з 1898 р. [18, с. 889-890].

Отже, комісією з народної освіти було здійснено величезну кропітку роботу з вивчення стану початкової народної освіти у Чернігівській губернії та проведені розрахунки щодо запровадження загального початкового навчання. Цей проект передбачав зміни у системі фінансування освіти. Комісія намагалася перекласти частину відповідальності з сільських громад та повітових училищ на губернське земство та уряд.

Однак і цей проект не мав односпільної підтримки. Окрему записку підготував член комісії з народної освіти Є.І.Малявка. Суть його пропозиції полягала у тому, що земство мало прийти на допомогу сільським громадам не лише у будівництві приміщень, але й у їх господарському утриманні. Розмір допомоги мав визначатися платоспроможністю окремих громад. Для цього встановлювався б спільний відсоток, який громади могли асигнувати на виплати за взятую позику і утримання училища. Інші витрати мали розподілити між собою повітові та губернське земства. Відповідно визначались обсяги допомоги губернського земства та уряду [6]. У результаті Чернігівські губернські земські збори 1897 р. прийняли рішення про доопрацювання проекту введення загального початкового навчання на основі записки Є.І.Малявки і продовжили діяльність комісії з народної освіти.

Під час засідань комісії у наступному році одним із напрямків роботи було питання зменшення відсотка дітей шкільного віку до 7,5 (на основі записки Є.І.Малявки). Однак проти категорично виступив О.О.Русов, вважаючи, що комісія не має такої можливості, зате може зменшити норми кубічного вмісту класних кімнат на 1 учня. У результаті комісія залишила своє попереднє рішення. Також вивчалася можливість статистичного дослідження прибутковості сільських громад. Було з'ясовано, що на це потрібно близько 100 тис. руб. і кілька років роботи. Тому зазначена пропозиція також була відхилена [15, с. 18-19].

Комісія з народної освіти зосередилась на проблемі розподілу витрат на народну освіту між губернським та повітовими земствами. Було підготовлено 2 проекти. У першому, складеному Є.І.Малявкою і погодженому з частиною комісії, зазначалось, що нормою витрат повітового земства на народну освіту слід вважати 2% оподаткованих для губернського збору прибутків повіту. Відповідно губернське земство мало допомагати повітовим у розмірі 4/5 перевищуючих норму витрат повіту. При тому на 1 комплект мало асигнуватись до 350 руб., надмірні витрати відшкодовувало б повітове земство. Також передбачалося звернення до уряду про надання допомоги у розмірі 1/2 витрат губернського земства [7, с. 15-16].

Другий проект був складений членом постійної комісії з народної освіти В.М.Хижняковим. У цьому проекті пропонувалось кардинально змінити систему управління початковою освітою. Важелі керівництва передавались від повітових земств до губерньського. Останнє мало за два роки наперед визначати кількість училищ, які повинні відкриватись у повітах, і повідомляти про це повітові збори. Ті, в свою чергу, надавали б пропозиції щодо планів шкільних приміщень, меблів тощо на розгляд губерньських зборів. Обсяги витрат встановлювались би губерньським земством. Важливим кроком уперед була пропозиція звести участь сільських громад у будівництві шкільних приміщень до їх добровільного бажання. В.М.Хижняков пропонував ліквідувати всі розбіжності між повітами у будівництві приміщень, для усієї губернії мала встановлюватись однакова заробітна плата учителям та надбавки за вислугу років. Також було з'ясовано, що на будівництво і меблювання необхідної кількості училищ мало бути асигновано від 4-5 млн. руб. до 7290000 руб. Тому автор вважав необхідним прохати в уряді 4,5 млн. руб. [3]. Проте тимчасова комісія з народної освіти визнала цей проект, як і проект Є.І.Малявки, недосконалим, зазначивши, що звільнення сільських громад від обов'язкової участі у витратах на освіту суттєво змінить систему народної освіти, а "ныне существующий строй, по мнению комиссии, надлежало бы оставить и изменение его нежелательно" [20, с. 1332].

Окрім вищезазначених пропозицій, власний проект підготувала тимчасова комісія, згідно з яким Чернігівське губерньське земство протягом 1901-1910 рр. мало збільшити

кількість народних училищ до 1/3 необхідного числа. Тому, з 1901 р. у губернії щороку повинно було відкриватись 60 комплектів по 4 у кожному повіті. Господарські витрати, як і раніше, покладались на сільські громади. Передбачалося звернення до уряду щодо прийняття 1/2 витрат на будівництво 600 комплектів (60 тис. руб. щорічно) та 1/2 витрат на їх утримання (щорічно – 10500 руб.). Губернське земство брало на себе 1/2 асигнувань на будівництво шкільних приміщень (60 тис. руб.) і 1/4 на їх утримання. Повітові земства починаючи з 1902 р. щорічно збільшували б витрати на народну освіту на 350 руб. [20, с. 1334-1335]. Як бачимо, тимчасова комісія передбачала дуже обмежені кроки у запровадженні загальної освіти, тому і цей проект не міг бути прийнятий.

Чернігівські губернські збори не затвердили жодного варіанту впровадження загального навчання. Роботу постійної комісії з народної освіти було продовжено ще на рік і їй було запропоновано повернутись до проекту управи 1896 р. Проте зі смертю її голови князя М.Д.Долгорукова 8 травня 1899 р. комісія була закрита і протягом року не збиралась. Крім того, напередодні її закриття О.О.Русов разом з деякими членами постійної комісії з народної освіти вийшов зі складу, вважаючи, що її робота шкідливо позначається на розвитку освіти у повітах [17, с. 68]. Згодом постійна комісія з народної освіти продовжила свою діяльність, але питання загальної освіти відійшло на другий план.

Подальші пропозиції окремих повітових земств щодо загальної освіти (Мглинські повітові збори 1900 р.) відхилялись, посилаючись на дослідження цього питання у губернії в цілому [2, с. 1-3]. Така ситуація склалась і в інших губерніях, де земські установи, провівши підрахунки, зіткнулися з проблемою обмеженості земських ресурсів. Безвихідь ситуації призводила навіть до рішень про передання початкових народних училищ у відання Св.Синоду (Тверське повітове земство) [9, с. 23]. Лише з прийняттям 3 травня 1908 р. Правил про державне фінансування програми загальної початкової освіти розпочалося поступове запровадження загального навчання.

Таким чином, вкрай низький рівень освіти населення Чернігівської губернії не міг залишитися поза увагою земських діячів, серед яких було чимало людей, які вірили у своє завдання освічувати народ і працювали у цьому напрямку. Тому питання запровадження загальної освіти постало відразу ж із заснуванням земських органів самоврядування. Найбільшої гостроти освітня проблема набула у 90-х рр. XIX ст., коли Чернігівське губернське земство утворило спеціальну комісію з народної освіти для вивчення і здійснення розрахунків для впровадження загальної освіти. Проте, незважаючи на тривале дослідження, ця проблема не була розв'язана. Основною перешкодою стало фінансування, яке не бажали брати на себе ні уряд, ні навіть частково губернське земство. У той же час розробка питання запровадження загального початкового навчання на губернському рівні свідчила про усвідомлення важливості цієї проблеми та пошуків її вирішення.

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.

2. Доклад Губернской Земской Управы по ходатайству Мглинского Земства о принятии на счёт Губернского Земства половины расходов на содержание школ / Приложения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №11. – С. 1-3.

3. Доклад Подкомиссии, избранной 5 сентября 1898 года // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Комиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ея и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). – Чернигов, 1899. – С. 17-30.

4. Доклад Черниговской Управы о содействии Губернского земства повсеместному открытию народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №10-11. – С. 2-6.

5. Журналы очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 года. – Чернигов, 366 с.

6. Записка губернского гласного Евгения Ивановича Малявки по вопросу о содействии со

стороны губернского земства повсеместному открытию школ в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №9. – С. 933-940.

7. Записка Е.И.Малявки об участии губернского земства в расходах на народное образование // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Коммиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ея и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). – Чернигов, 1899. – С. 7-16.

8. Земские народные школы в Черниговском уезде. По отчёту уездной управы за 1896 год. (Окончание) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №5. – С. 5-31.

9. Известия по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №.1. – С. 23-28.

10. К докладу Губернской Управы о повсеместном открытии народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №10-11. – С. 1-10.

11. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд). // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – №№2-3. – С. 93-120.

12. Миклашевский А. Обязательное обучение в сельской начальной школе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – №№ 11-12. – С. 51-81.

13. О введении обязательного обучения по ходатайствам некоторых земских собраний // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1874. – №12. – С. 111-131.

14. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №10. – 296 с.

15. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1898 год. – Чернигов, 1899. – 322 с.

16. Прилож. №159. Доклад по вопросу о всеобщем обучении комиссии по народному образованию / Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания сессии 1897 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №8. – С. 814-848.

17. Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 66-69.

18. Русов А. Расчёты о необходимом количестве начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №9. – С. 861-889.

19. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год , составил А.С.Клеппер // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №5. – С. 3-231.

20. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX – XXXV сессии). 1883-1899 годов. С кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I – XVIII с. с.). Выпуск III. / Составил, по поручению Губернской Земской Управы С.В.Сотников. – Чернигов, 1903. – С. 1298-2283.

21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1897 год. / Составил И.М.Обозненко. – Чернигов, 1900. – 728 с.

22. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – №.2. – С. 70-75.

23. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – №.2. – С. 70-75; Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 66-69; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С. 120-122.

24. Энциклопедия. – Т. X. – Народное образование в России / Составили И.П.Белокопский, Э.О.Вахтёрова, В.П.Вахтёров, Г.А.Поперек и Л.Б.Хавкина-Гамбургер. – Спб., 1912. – 351 с.

В статье анализируется деятельность уездных и губернского земств Черниговской губернии по подготовке введения всеобщего начального образования. Дается характеристика проектов уездных земств, частных лиц, изучается работа губернской управы и постоянной комиссии по народному образованию относительно установления положения народного образования и приведения расчётов для введения всеобщего обучения.

The article analyses the activities by the District (Uyezd) and Province Councils (Zemstva) of the Chernigov Province aimed at the introduction of universal elementary schooling. The projects by the District Councils and private individuals are characterized; the preparatory work of the Province Board and the Standing Commission for Popular Schooling on the corresponding regulations and calculations of necessary resources is researched.

ЮВІЛЕЇ

УДК 616-036,882-08(092)

П 64

Микола Потоцький



НАУКОВИЙ І ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА НЕГОВСЬКОГО

(До 100-річчя від дня народження)

У статті наведені основні віхи життєвого шляху і наукового подвигу всесвітньо відомого вченого в галузі медицини, уродженця смт Козельця, академіка РАМН Володимира Олександровича Неговського, основоположника і фундатора реаніматології – науки про закономірності згасання (вмирання) і відновлення життєво важливих функцій організму в термінальних умовах. Наукові розробки професора та учнів його школи стали підґрунтям в організації реанімаційної служби в клініках медичних закладів колишнього СРСР.

Незаперечна річ: усе, пов'язане зі смертю, викликає у кожної людини пригнічення, сум, страх, журбу, сльози. Ми рідко задумуємось, скільки мужності, енергії, психологічного та фізичного напруження потрібно лікарям у своїй повсякденній роботі, аби відстояти життя у смерті, виходити пацієнта.

Звичайно, смерть з філософських поглядів – це поняття і явище. Як поняття вона має цілу низку семантичних відтінків, котрі засвідчують скін, завершення життя, його безповоротність, зупинення властивих живому організмові ознак.

Смерть – це біологічне явище. Є народження, поява на світ. Є й завершення, припинення життєдіяльності. Смерть була, є і буде одвічною ознакою живого, допоки є життя. Життя і смерть – дві категорії, два протиріччя. І друга укорочує першу. Життя і безсмертя – також одвічні категорії, поняття, допоки живе людина на світі.

З усіх проблем, які доводиться вирішувати людству впродовж свого буття на Землі, найскладнішою, найактуальнішою залишалось розпізнання таїн життя, а разом з цим і смерті.

До вивчення суті смерті звертався ряд наук. Філософія. Біологія, зокрема й експериментальна. Політика. Релігія. Медицина з її численними глибокими спеціалізаціями – патологічна фізіологія, патологічна анатомія, танатологія, реаніматологія, геронтологія, судова медицина, судово-ветеринарна медицина, ветеринарно-санітарна експертиза тощо. Криміналістика. Література. Мистецтво. Лінгвістика. Народна творчість. Різні форми, різні жанри. Звичайно, перелік великий, а вивченість питання як було в минулому, так залишається і понині актуальним.

Природно, що людство на певному історичному етапі свого розвитку розпочало вивчення суті цього явища, яке дехто з авторів називає феноменом. Розгадка таїни феномену смерті дає можливість продовжити життя. Особливо важливо продовжити життя, коли воно припинилося раптово, у молодому віці, за

© Потоцький Микола Кирилович – доцент Національного аграрного університету.

екстремальних, як прийнято зараз мовити, умов. І в різних народів ще з глибокої сивини збереглися пам'ятки, що засвідчують мрію людини про продовження свого віку. В усних народних творах, художній літературі та мистецтві людина завжди поставала переможцем над грізною смертю.

Адже з давніх-давен і до сьогодні теза про подовження життя, особливо про його відновлення за екстремальних умов настання смерті, є наскрізно актуальною.

У боротьбу за продовження життя людини, подарованого природою єдиний раз на Землі, став наш земляк.

Володимир Неговський – все-світньо визнаний патофізіолог і реаніматолог, родоначальник та організатор реанімаційної служби не тільки на теренах колишнього СРСР.

Володимир Олександрович Неговський народився 19 березня 1909 року в містечку Козельці Чернігівської області у родині вчителів. Рід Неговських має славу дворянську історію на Чернігівщині. Сім'я шкільних учителів Олександра Тимофійовича та Варвари Семенівни Неговських була багатодітною.



Володимир Олександрович Неговський, академік РАМН

Дітей було дев'ятеро. Жили в бідності. Мати була строгою, однак у всіх дітей до кінця життя вважалась беззаперечним авторитетом. Вона навчила синів і дочок готувати, працювати на городі, прибирати, прати. Володя заробляв улітку, пас не тільки свою корову, а й сусідів. Священик, чию корову він також пас, пригощав увечері пастушка пшоною кашею, яку малий сприймав як вершину розкоші. У дитинстві Володя захворів на кістковий туберкульоз, застудившись ранньої весни... Разом із шкільним товаришем вирішив перейти по льоду Десну, щоб наламати розквітлої верби. Крига провалилася, і Володя потрапляє в ополонку. Добре, що друг не розгубився – ліг на лід, зняв із себе пасок і витягнув потопаючого на берег. Тринадцять місяців у лікарні, сім операцій на гомілці правої ноги. Довелося часто їздити до Києва, в клініки. І можна допустити, що хвороба у ранньому віці наштовхнула Володю Неговського на вибір майбутньої професії. "Я все більше переконувався в тому, що повинен стати лікарем". Хлопчик мріяв, що його пацієнти легше хворітимуть і не вмиратимуть рано. Хотів збудувати лікарню, в якій не буде моргу.

По закінченні школи в 1928 р. В. Неговський вирішив їхати до Москви. На милицях, до того ж у місті ні родичів, ні знайомих. Сина підтримав батько. Нашкребли на дорогу тринадцять рублів, дали хліба та сала. Але де ночувати? Куди податися? Він обрав місце на паперті храму Христа Спасителя і ночував там між колонами шість ночей, загорнувшись у старе пальто. "Речей у мене ніяких не було, тому турбота про їх зберігання відпадала". Харчувався абітурієнт головним чином хлібом і помідорами. Конкурс на медичному факультеті 2-го Московського університету був великим. В. Неговський витримав усі іспитові випробування, набрав достатньо балів і був зарахований студентом. У ту пору він ходив на двох милицях. Згодом, уже на третьому курсі, викинув одну милицю, а потім – й іншу. Став ходити з паличкою.

Розмірковуючи про долю вченого, задумуєшся, що керувало ним в дитинстві, отрочтві й юності, щоб стати таким, яким він став. Відомо, що багатьох людей тяжке дитинство калічить на усе життя. В. Неговський, вихований на традиціях поваги до людини, співчуття до неї, а не до себе. Це робило юнака-інваліда наполегливим, заповзятим і цілеспрямованим, тому його наукова кар'єра з кожною



Монографія

життєвою сходинкою ставала все вищою і вищою.

На студентській лаві ще більше розгорілась іскра пристрасті, любові до пізнання, до медичних дисциплін. Вона і привела допитливого другокурсника до всесвітньо відомого патофізіолога академіка О.О. Богомольця, завідувача кафедри патологічної фізіології. Під його керівництвом студент В. Неговський робить перші наукові кроки.

Другим учителем у студентські роки, який наштотував Володимира Неговського на ідею відновлення життєвих функцій органів, був проф. Ф.А. Андреев, який ще в 1913 р. видрукував статтю "Опыты восстановления деятельности сердца, дыхания и функции центральной нервной системы".

Отримавши диплом у 1933 р., випускник В.О. Неговський працює практичним лікарем здоров'я Високівської фабрики Клинського району Московської області. Влітку 1934 р. влаштовується на роботу в патофізіологічну лабораторію Інсти-

титу гематології і переливання крові професора С.С. Брюхоненка, одного з перших авторів апарата штучного кровообігу – автожекатора. В інституті проводилися дослідження з оживлення організму тварин. В.О. Неговський бере в них активну участь. Ідеї боротьби зі смертю повністю заволоділи молодим дослідником. Зібрані експериментальні дані стали матеріалом першої наукової роботи "Влияние коагуляторов и стабилизаторов крови на изолированную кишку кролика".

Згадуючи про цей період свого життя, він писав: "Ідея застосування штучного кровообігу з метою реанімації була пов'язана з С. Брюхоненком і, без сумніву, була прогресивною і корисною. Однак ученим він не був... він був винахідником... і застосовував штучний кровообіг без вивчення елементарних фізіологічних процесів... Паралельно брав участь у всіх дослідах з оживлення, які проводив Брюхоненко. Як правило, ці дослідні зводилися до кровопускання, а згодом – до стандартного оживлення собак за допомогою штучного кровообігу. Звичайно, такі експерименти присвячувалися відвідуванню відповідальних делегацій... Делегації від'їжджали, і оживлені собаки на другий день гинули. Всіляка наука з оживлення припинялась до наступного подібного експерименту".

Чим глибше Володимир Неговський розмірковував над темою, що захопила його, тим рельєфнішими ставали кроки щодо подальших дій. Зрештою, відважився написати листа голові Раднаркому, в якому обґрунтував необхідність вивчення закономірностей настання смерті і можливостей її відвернення. Автор листа просив виділити групу співробітників і базу, де б вони могли проводити роботу в цьому напрямку. Незабаром Володимира Неговського викликали до управління наукових інститутів Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР. І його завідувач повідомив: "Ми одержали вказівку Раднаркома задовольнити Ваше прохання, ми даємо Вам штат 7 чоловік, а з М.Н. Бурденком (видатний нейрохірург, академік, директор Інституту нейрохірургії АМН СРСР. – М.П.)



Олександр Тимофійович Неговський (батько), Варвара Семенівна Неговська (мати)

домовимось, щоб він Вас взяв до себе в Інститут". І тут же додав: "Ви ставите вельми сміливі задачі. Але не лякайтесь їх. На моїй пам'яті літаки тільки почали підніматись у повітря, робити свої перші кроки, а тепер авіація здійснює цілі дива. Робіть перші свої кроки в боротьбі зі смертю, а потім подальші дослідження також приведуть Вас до незрівняно великих успіхів у Вашій роботі".

Урядове благословення окрилило молодого науковця. Зігрівало й те, що академік М.Н. Бурденко одним з перших зрозумів і оцінив теоретичне й практичне значення його наукових пошуків. Він допоміг В.О. Неговському. А були й такі, що сприймали його ідеї з обережністю. Інші відверто не погоджувалися. Така вже вона, правда життя: скрізь, де народжується нове, треба добре напружитись, треба мати настирливість і силу.

Так, зусиллями нашого земляка у серпні 1936 року була створена перша в світі спеціальна лабораторія, яка мала назву "Відновлення життєвих процесів при явищах, подібних до смерті". Згуртував Володимир Олександрович навколо себе таких же, як і сам, здібних, заповзятливих, кмітливих і винахідливих наукових співробітників та інженера. Одне слово – одностудців. Організована патофізіологічна лабораторія містилася у стінах Інституту нейрохірургії. Як згадує В.О. Неговський: "Уже з грудня 1941 року я почав працювати над узагальненням даних, одержаних до початку війни. Я був переконаний, що розробка цих матеріалів може привести до практично важливих висновків, які можуть бути використані при лікуванні поранених на фронті. Я працював без вихідних, до кінця 1942 року в мене з'явилися голодні набряки". У лютому 1942 р. він став кандидатом, а через рік – доктором наук. Весною 1943 року доктор медичних наук, керівник лабораторії В.О. Неговський створює реанімаційні бригади, які працюють на передовій фронті. Їм вдалося повернути до життя кількох поранених. Першою такою людиною був солдат Валентин Черепанов, який звідтоді святкував двічі на рік свій день народження.

У 1946 році ця лабораторія стала самостійною науковою установою в системі Академії медичних наук СРСР – Лабораторія загальної реаніматології, а ще згодом названа науково-дослідна лабораторія була перетворена в Науково-дослідний інститут загальної реаніматології (1985). Упродовж 52 років Володимир Олександрович був беззмінним керівником цієї наукової установи, з 1988 р. і майже до відходу за світи – радником директора НДІЗР РАМН.

То що таке реаніматологія? В 1961 році на Міжнародному конгресі травматологів у Будапешті В.О. Неговський запропонував йменувати реаніматологією науку, яка вивчає закономірності вмирання і оживлення організму з метою відпрацювання найбільш ефективних методів профілактики і відновлення життєвих функцій, які згасають або тільки що згасли. Термін, створений дослідником, увійшов у нашу вітчизняну і світову медичну термінологію і не тільки став зрозумілий фахівцям. Це поняття достойно презентується у житті. Реаніматологія як наука вельми молода і нова, але її успіхи знайшли широке застосування у клінічній практиці. В кожному районному центрі в лікарні є реанімаційне відділення, де йде боротьба за життя людини, яка перебуває у термінальному стані.

Організатором і "батьком" реанімаційної служби на терені Радянського Союзу є Володимир Олександрович. Розроблені інтенсивні методи терапії в реаніматології дали поштовх до створення організаційно цілісної системи служби. І все це дає сміливість досліднику і його колегам. Спочатку були декілька реанімаційних ліжок при відділеннях лікарень м. Москви. Затим – виїзні реанімаційні центри – все це перші кроки, прототипи, а тепер сформувалася система служби – реанімаційні відділення лікарень. Організація реанімаційних відділень бере початок з 1964 року.

Наполегливою працею В.О. Неговського і його співробітників зроблене обґрунтування, що період умирання організму має основні стани: передагональний стан (передагонію), агонію і клінічну смерть. Важливу роль у розвитку теоретичних і практичних знань у галузі реаніматології відіграло формування концепції постреанімаційної хвороби. Було помічено, що після відновлення самостійної серцевої діяльності і дихання упродовж перших годин, а іноді й днів організм піддається шкідливій дії процесів, які є наслідком перебування в термінальному стані (гіпоксія, ацидоз, інтоксикація токсичними речовинами порушеного обміну речовин). Сучасні досягнення реаніматології змінили уявлення про смерть. Коли раніше вважалось, що боротися за життя людини необхідно до останнього подиху, до останнього удару серця, то зараз лікарі-реаніматологи ведуть наступ на смерть не тільки в час згасання серцевої діяльності, але й після зупинки серця, допоки не настали необоротні зміни в головному мозку, допоки не настала біологічна смерть.

Класик патофізіології, академік О.О. Богомолець у 1927 році писав: "Медицина зуміє замінити для більшості людей наглу смерть природною, фізіологічною, коли на схилі днів, з природним помарнінням організму згасає інстинкт життя, і смерть прийде на зміну безболісній старості, як солодкий сон без мрій, як довгоочікуваний відпочинок".

У науково-дослідній лабораторії продовжувалися широко досліджуватися питання патофізіології, профілактики і терапії термінальних станів, викликаних різними причинами (травма, крововтрата, сепсис, інфаркт міокарда, утоплення, електротравма, асфіксія новонароджених та ін.), зокрема, вивчаються етіологія і патогенез фібриляції шлуночків серця і можливості її припинення за допомогою імпульсів електричного струму. На підставі цих робіт були створені і запроваджені в клінічну практику дефібрилятори. За цикл робіт з електроімпульсної терапії В.О. Неговський і співробітник лабораторії Н.Л. Гурвич у складі групи вчених були удостоєні Державної премії СРСР.

Великою заслугою В.О. Неговського є формування концепції "після-реанімаційна хвороба", суть якої: порушення життєво важливих органів можуть виникнути не тільки в процесі вмирання чи в період клінічної смерті, але і в ранньому відновлювальному періоді як наслідок важкої гіпоксії й інтоксикації організму продуктами порушеного обміну і бактеріальної флори. В.О. Неговським та його співробітниками (О.М. Гурвич та Є.С.Золотопріліною) була видрукувана фундаментальна монографія "Постреанимационная болезнь" (російською (1978, 1987) і англійською мовами), яка, за визначенням П. Сафара, "...є історичною класикою... дасть вплив на майбутнє реаніматології".

Реаніматологія – це тонка фізіологічна наука, вище і значущіше якої в медицині, здається, немає (І.С. Колесников). Завдяки успіхам реаніматології стало можливим виконання складних оперативних втручань, ах до пересадки органів, ефективне лікування в післяопераційному, післятравматичному періодах, при важких ендогенних та екзогенних інтоксикаціях.

Нині в НДІЗР РАМН, створеному генієм В.О. Неговського, досліджуються механізми розвитку різних видів гіпоксії, роль цитолінів, змін водно-електролітного і білкового балансів центральної гемодинаміки, дихання, ендокринної та імунної згортаючої і протизгортаючої систем при критичних, термінальних і постреанімаційних станах. Продовжуються нейрохімічні, біохімічні, цитологічні, електрофізіологічні і функціональні дослідження постгіпоксичної енцефалопатії. Удосконалюються способи оцінки важкості станів, адаптивних можливостей організму і результатів терапії для прогнозу перебігу і наслідків термінальних станів та ін.

Ім'я професора В.О. Неговського занесено в список великих медиків ХХ століття. В цьому почесному списку В. Рентген, В. Флемінг, відкривач пеніциліну, З. Ваксма, першостворювач стрептоміцину, Х.Бернард, який першим у світі провів трансплантацію людського серця, В.П. Деміхов, котрий першим здійснив пересадку легень у собак, і Володимир Неговський, Padre Reanimazioni ("батько реаніматології", за визначенням італійців).

В.О. Неговський брав участь в організації міжнародних конгресів, з'їздів, симпозіумів, головував на них, активно співробітничав, зустрічався і листувався з провідними вченими майже всіх країн. Серед них – Р. Safar, W.C. Shoemaker, M.N. Weil, G.P. Novelly, G. Giron, P. Baskett, H. Hillman, L. Rey, W. Juzcys, K.A. Hossmann, L. Lareng, M. Marois та ін.

У переддень 80-річчя В.О. Неговського видатний англійський учений Пітер Сафар писав йому: "Вас завжди будуть вважати в світі основоположником реаніматології... Я навчався на Ваших концепціях і баченнях".

Актуальність наукових висновків і їх значення для науково-технічного прогресу в охороні здоров'я принесли визнання вченому в СРСР і за кордоном. В.О. Неговського, доктора медичних наук, професора, обирають членом-кореспондентом (1969), академіком (1975) Російської академії медичних наук, доктором honoris causa Познанської медичної академії, пожиттєвим почесним членом Європейської ради з реанімації, іноземним членом-кореспондентом Тулузької академії, Словацької академії наук і мистецтв, почесним членом наукових медичних товариств багатьох держав.

Академік РАМН В.О. Неговський за своє життя створив велику наукову школу патофізіологів і реаніматологів, ним підготовлено понад 90 кандидатів і 18 докторів наук. За видатні заслуги в розвитку медичної науки, підготовку наукових кадрів він двічі удостоєний Державної премії СРСР (1952, 1970), нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, "Знак Пошани", Вітчизняної війни II ступеня, "За заслуги перед Вітчизною" IV ступеня, багатьма медалями, почесними грамотами Російського та зарубіжних наукових і громадських товариств – золота медаль Радянського фонду миру, Мессінського і Клівлендського університетів, Італійського радіо і телебачення. Піпсбурзький університет видав Володимирі Олександровичу свідоцтво про визнання. Ім'я нашого земляка занесено в італійську книгу "Великі імена ХХ століття". На золотій медалі, яку вручив депутат італійського парламенту, написано: "Володимирі Неговському, який відбирає життя у смерті".

Фундаментальні дослідження академіка РАМН В.О. Неговського узагальнені в 12 монографіях і підручниках, вони перекладені на 16 мов світу – Італія, Голландія, Іспанія, Німеччина, США, Польща, Румунія та ін. Видрукувано понад 400 наукових статей, з них 100 в зарубіжних журналах. Монографія "Основи реаніматології" витримала три видання. Це перше видання в СРСР з цієї галузі, по ньому вчать лікарі-реаніматологи Росії й зарубіжжя. Упродовж тривалого

часу В.О. Неговський працював заступником редактора журналу "Анестезиология и реаниматология", був членом редколегій журналів "Патологическая физиология и экспериментальная терапия", "Resuscitation" та ін.

Читаючи фундаментальні наукові праці з реаніматології й патофізіології та науково-популярні статті і брошури, а тим більше почувши хоч один раз його виступ перед аудиторією (автор цих рядків мав радість слухати лекцію в будинку політосвіти в Козельці 1956 р.), глибоко переконаєшся, що Володимир Олександрович Неговський – учений різнобічного таланту, з енциклопедичними знаннями, винятковою науковою інтуїцією до всього нового і великим клінічним та практичним досвідом. Мав прекрасні людські якості – надзвичайну працьовитість, виняткову цілеспрямованість та організованість, незгасаючу енергію, постійний науковий неспокій.

В.О. Неговський черпав наснагу у напруженій праці, за природою був великим життєлюбом, багато мандрував, любив туристичні і лижні походи, насолоджувався красою природи, любив Баха, Гойю, Боттічеллі.

Невтомна праця ученого, його вагомий внесок у створення науки про відновлення життєвих функцій в умираючих людей принесли йому світове визнання.

В.О. Неговський прожив довге плідне творче життя. Відійшов у вічні світи 2 серпня 2003 року.

В статье излагаются основные этапы жизненного пути и научного подвига всемирно известного ученого в области медицины, уроженца г.т. Козельца, академика РАМН Владимира Александровича Неговского, основоположника и создателя реаниматологии – науки о закономерностях угасания (умирания) и восстановления жизненно важных функций организма в терминальных условиях. Научные разработки профессора и учеников его школы положены в основание организации реанимационной службы медицинских учреждений бывшего СССР.

The article is about the main stages of life and the scientific exploits of the world famous scientist in the field of medicine, Volodymyr Olexandrovich Negovsky, native of Kozelets town, member of the Russian Akademy of Medical Science, the founder of reanimation science, the science of conformity of dying and the recovering of the vitally important functions of the organism in terminal conditions. His principles were used in the establishment of a Resuscitation Medicine at medical institutions of the former USSR.



МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94.001.32(477)

Олександр Алфьоров



НЕВІДОМІ УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО КОЗМИ АЛФЬОРОВА ТА ВАСИЛЯ ГАЛЕНКА

Опрацьовуючи у 2009 р. фонди Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі та Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського¹, нами було виявлено два тексти раніше невідомих універсалів гетьмана Івана Мазепи. Перший з них адресовано до військового товариша Козми Алфьорова і поданий у формі оборонного листа до старшини глухівської сотні та магістрату. Цей універсал зберігався серед документів справи про дворянство роду Алфьорових у Герольдії. В цій же справі розміщено і універсал-підтвердження гетьмана Івана Скоропадського від 1720 р. Слід зауважити, що копії цих універсалів зберігаються в Державному архіві Сумської області, як це ановано в путівнику до архіву. На превеликий жаль, ця інформація була лише подана до путівника і не занесена до фондових описів, які склались у радянську добу². В універсалі К.Алфьоров названий знатним військовим товаришем, і в цей же рік він фігурує сотником Старопочепським (перша Почепська) Стародубського полку³. Наголосимо, що цей документ збережений у копії в дворянській справі і був переписаний з певними особливостями, виходячи з реалій кінця XVIII ст. Так, звертання на початку універсалу «Ознаменитый воиска нашего Запорозскаго товаришь...» скоріш за все є фальсифікацією. Вочевидь, що перша фраза була наступною: «Ознаймуемъ, воиска нашего Запорозскаго товаришь...», адже поки не маємо зразків гетьманських універсалів саме із наведеною в копії преамбулою. Подібна помилка при переписі тексту була зроблена не випадково. Єдині відомі подачі на затвердження у дворянстві нащадками Козми Алфьорова до Новгород-Сіверської дворянської комісії були у 1795 р. У цей рік була проведена остання дворянська ревізія, яка мала зафіксувати «безсумнительных дворян» у всіх трьох намісництвах колишньої Гетьманщини⁴. Судячи з відомих нам списків осіб шляхетського походження та родовідних книг, що склались у Новгород-Сіверському намісництві, Алфьорови до 1795 р. не подали жодного необхідного документа, який би інкорпорував їх до стану місцевого дворянства⁵. Для беззаперечного входження до вищого стану Російської імперії необхідно було мати предків зі знатних військових чи бунчукових товаришів, якщо мова йшла про військово товариство.

Зазначимо, що в копії універсалу виносні літери були введені в рядок. Літера «й» з надрядкової крапкою, що читалась як «ї», нами позначену літерою «ы». Інші літери при передачі збережені згідно з текстом.

Другий універсал містився на сторінках першого тому «Малороссийского Родословника» В. Модзалевського в бібліотеці Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Перший том рясніє авторськими

© Алфьоров Олександр Анатолійович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова

доповненнями на полях та спеціально доданих білих аркушах після кожної сторінки. Розміщено текст було в розділі, присвяченому роду Галенків/Галенковських після 1908 р. – дати виходу книги. Вочевидь, продовжуючи працювати над генеалогіями козацької старшини, Вадим Модзалевський опрацював фонди Чернігівського дворянського зібрання. Саме цей фонд вмщував справи українських дворян, які підтверджували свій соціальний стан і надавали різноманітні документи з родинних архівів як докази шляхетного походження предків. До нашого часу фонд Чернігівського дворянського зібрання повністю не вцілів. У часи II Світової війни переважна більшість документів згоріла⁶.

На превеликий жаль, Модзалевський скопіював універсал не повністю. Так, відсутня вступна та прикінцева частини. Скопійовано було лише основний текст. Тож в універсалі відсутня титулатура гетьмана, місце підписання та адресат (гетьманські універсали зазвичай були адресовані старшині полку, в якому відбував службу або мешкав отримувач гетьманської ласки). Проте універсал датовано, що дозволяє реконструювати його місце підписання. 5 січня 1706 р. Іван Мазепа перебував у Батурині⁷.

Подамо тексти двох універсалів:

Лист у формі оборонного універсалу гетьмана Івана Мазепи Козмі Алфєрову:

«Пане сотнику Глуховській атамане городовый и войте тамошній съ бурмистрами

Ознаменитый войска нашего Запорозскаго товаришь Пань Козма Алферовъ, ставши предъ нами презентовавъ намъ отое же онъ Алферовъ въ маетности нашей ведлѣ Села Марчихинои Будши на вольно застаючей земли власною своею працею и Коштамъ на ручаику ведлѣ Свого живучого двора Засипавъ Гребельку для ставу, и около живучого Своего двора занявъ волно Зостаючіе лѣски, и рочистивъ съ покосу возовъ на сорокъ Граничущіе съ одной стороны Границею Московскою съ другой и зо половины третей ручейкомъ текучимъ изъ за границы Московской и съ конца третей дорожкой маленькою съ четвертой же волные зарости. Остерегаючи собѣ аби никому ни вчемъ тое подлеглими незастовало окромѣ самого Его, яко теди онъ Алферовъ, на гатѣны Гребельки, на рчищаньы сѣнокосу, на копаньы и огорожуваньы утративъ талярей Сорокъ, Просиль Себѣ Нашой бороны. Теды мы респектуючи на его пана Алферова войсковые прислуги, ознаимуемъ симъ нашимъ листомъ всѣмъ обще а особливо Вамъ Сотнику зъ Старшиною такъ тежъ сѣльскимъ атаманамъ с товариством и каждому кому Колвекъ о томъ вѣдати надлежит иметь и Реимейтарско пильно приказуемъ абисте нихто до тихъ Его занятыхъ лѣсковъ сѣножатеи, и Гребельки немогъ утручатись и жадной перешкоды чинити, а имѣть онъ панъ Алферовъ тое держати и вѣчными часы уживаты отое и повторе приказуючи абисте вы повычитанью и пообъявленью сего нашего листа сѣльскимъ атаманамъ товариству воитамъ и обывателямъ отдали сей листъ до рукъ пану Алферову на защиту впредъ грядущее время.

Данъ в Батуринѣ року 1702. Маія 28-го

На подлинномъ тако: вам зичливый Иванъ Мазепа Гетманъ рукою власною М.П.»⁸

Універсал гетьмана Івана Мазепи Василю Галенку від 5 січня 1706 р.:

«Ижъ мы респектуючи на годные издавна пана Василя Галенка знатного полку Прилуцкого товариша нелѣностно от килка лѣтъ ронячіе прислуги и услуги, до яких и впредъ его заохочуючи, надаемъ ему от ласки нашой мижд хуторами Рудувским хутор лежачий надъ ставомъ Рудувским и за ставом будучий, з хатами и людьми, тамо жіючими и став ему оный даруемъ для вящего заведения ему, пану Галенку, хутора якимъ хутором ему и владѣти людей фундовати гребелку гатити и по сылѣ воды млинокъ вешнякъ устроити и безъ найменшой ни от кого тружности користовати, не чепаючи тилько во владѣніе свое сосѣдних хуторовъ знатних панов и грунтовъ посполитых людей, тамо будучих съ запрещеніемъ другимъ в мененномъ ставу без позволения его рыбы ловити и конопель мочити»⁹.

1. Автор щиро вдячний колективу Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського і особливо Т.І. Коростельовій.

2. Державний архів Сумської області. Путівник. – Т. 1. – Суми-Київ, 2002. – С. 29. Свого часу універсали були віднайдені працівником архіву Олександром Козловим, проте за трагічних обставин він не зміг показати місцезберігання їх авторів статті.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 136 – 139 зв., 494 – 495 зв. Зауважимо, що період перебування К. Алфьорова на цьому уряді з 1702 р. не відомий. Проте, за браком джерел, припускаємо, що знятий з посади він був у 1708 р. внаслідок повстання Івана Мазепи. На користь цього свідчить відсутність інших старопочепських сотників між 1702 та 1709 рр., є лише наказні (див. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 120.). Гадаємо, до втрати сотництва були причетні представники місцевого клану Рославців, які поступились цим урядом Алфьорову внаслідок гетьманської волі.

4. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. // Киевская Старина. – К., 1897. – №. 3. – С. 367 – 370.

5. Центральний державний архів України, м. Київ. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1998; Спр. 2710; Ф. 1510. – Оп. 2. – Спр. 31; Ф. 1826. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 3 – 6. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 60497. ДАЧО. – Ф. 86. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 6; Спр. 15; Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 279. Державний архів Сумської області. – Ф. 615. – Оп. 1. – Спр. 2; Спр. 3.

6. Державний архів Чернігівської області. Путівник. – Т. 1. – Чернігів. – С. 28.

7. Універсали Івана Мазепи: 1687-1709. – Ч. I. – К.-Львів, 2002. – С. 634.

8. Російський державний історичний архів. – Ф. 1343. – Оп. 16. – Спр. 1389. – Арк. 12, 23.

9. ІРНБУВ. – М9(СБ) (001). – Модзалевский В. Малороссийский Родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 226.



ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929.52(477.51)

Валентина Саверська-Лихошва



ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЕРЕВО РОДУ БОДЯНСЬКИХ

Дане дослідження є першою спробою створення генеалогічного дерева родини прославленого вченого-філолога, історика та етнографа, професора Московського університету Осипа Максимовича Бодяньського, родина якого мешкала у містечку Варва колишньої Полтавської губернії.

Публікація стане в пригоді всім, хто цікавиться процесом повернення забутих імен визначних українців, викличе цікавість у широкого читачького загалу.

Для частини істориків і краєзнавців цікавим є факт дослідження генеалогічного дерева сімейства Бодяньських. До речі, в ході проведення науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження вченого, Інститутом філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка з віздом на малу батьківщини вченого, у Варву, це питання порушувалося, проте так і не було висвітлене.

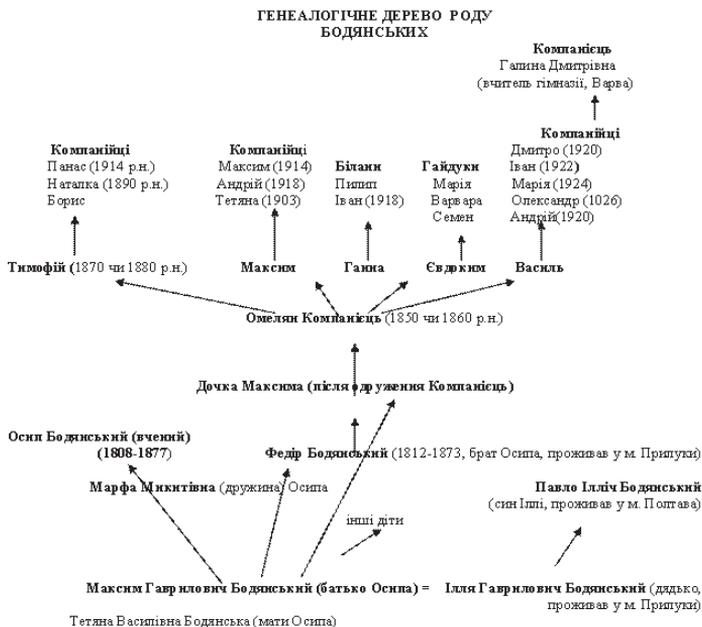
За дослідженням Н.П.Василенка «О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии» (Київ, 1904, с.5), батько Осипа – Максим Гаврилович Бодяньський був варвинським священиком і благочинним. Мати Тетяна Василівна, напевне, походила з родини дворян, бо володіла родовою садибою – «дерев'яним будинком (мешканка Варви Мотрона Василівна Сушина також пам'ятала рублений будинок у глибині сучасної вулиці Бодяньських), шістьома душами людей чоловічої статі, орною землею, сінокосом, лісом близько 98 десятин та нещодавно придбаною землею до 10 десятин» [4;35]. Далі Василенко зазначив: «Сім'я Бодяньських складалася з кількох дітей, старшим із яких був Осип (1808-1877)». Дещо відомо про молодшого брата Федора (1812-1873), який після закінчення Полтавської духовної семінарії та Київського університету вчителював у місті Прилуки. За клопотанням Осипа, він був призначений штатним наглядачем Прилуцької гімназії, але дана посада виявилася не для нього, і Федора невдовзі перевели на посаду вчителя.

Відомо, що від шлюбу Осипа Максимовича з Марфою Микитівною дітей не було [13,5]. Зі спогадів протоієрея Гавриїла Коваленка, який у 80-х роках ХІХ століття вісім років служив варвинським священиком і залишив цікаві спогади про ті часи, які відшукав на Полтавщині місцевий священик, протоієрей Георгій Луценко, видно, що і в Федора також не було спадкоємців. Ось якою здалася Любов Іванівна Бодяньська протоієрею Гавриїлу: «Из разговоров со своей новой хозяйкой я узнал, что Любовь Ивановна Бодянская была вдова смотрителя Прилуцких уездных училищ, после смерти мужа получала небольшую пенсию, имела несколько десятин земли и на это жила. Отличалась она необыкновенным гостеприимством. Никто, проходя мимо её дома, не мог пройти, чтобы она его не позвала, а приезжавшие в Варву чиновники... всегда имели у неё пристанище. Самовар буквально не сходил с её стола. Ей было уже за 70 лет, она была бездетна и жила с компаньонкой, тоже старухой, которую почему-то называли «полька». В разговорах со своими новыми знакомыми я провёл время до вечера...» [18;25].

© Саверська-Лихошва Валентина – учитель історії, заступник директора Варвинської районної гімназії, заслужений учитель України.

Оскільки у Федора Максимовича й Любові Іванівни Бодянських також не було дітей (посилаючись на дослідження Н. Василенка, «сім'я Максима Гавриловича і Тетяни Василівни Бодянських складалася з кількох дітей») [4;3], то серед цих «кількох» були, напевне, дівчатка, бо у Варві після смерті Любові Іванівни (90-і роки XIX століття) прізвище Бодянські зникло. З цього можна зробити висновок, що якась із сестер Осипа й Федора, одружившись, узяла прізвище Компанієць, а Бодянськими (у Варві вони й досі Бадянські) стали називати всіх родичів Осипа. Одним із синів сестри Осипа Максимовича був Омелян Компанієць (1850 чи 1860 року народження). Якщо вважати, що сестра братів Бодянських була молодшою (достовірно відомо, що Осип і Федір були старшими в сім'ї) [11;2], то цілком ймовірно, що близько 1850-го вона могла народити сина Омеляна, який жив на Росумакивці (мікрорайон Варви, нині вулиця Київська) і мав п'ятеро дітей: Тимофія (1870-го чи 1880-го року народження), Максима, Ганну, Євдокима, Василя. Від Ганни й Євдокима пішли сім'ї Біланів і Гайдуків, які й нині мешкають у Варві, а від Тимофія, Максима та Василя – Компанійці. Галина Дмитрівна Компанієць, учителька Варвинської районної гімназії, спадкоємиця по лінії найменшого сина Омеляна – Василя, допомогла скласти родовід сімейства Бодянських.

За дослідженням Володимира Мельниченка, рідний дядько Осипа – Ілля Гаврилович, як і батько, служив протоієреєм у місті Прилуки [13]. Про свою зустріч із ним згадував Тарас Шевченко у повісті «Музикант». Його син Павло Ілліч мешкав у Полтаві, працюючи редактором «Губернских ведомостей». Але найбільше, що цікавить істориків і краєзнавців Варвинщини, це – місцезнаходження оселі Бодянських. Існують дві версії: будинок стояв на початку вулиці Трудової або ж – на початку вулиці Бодянських. Якщо логічно поміркувати, то перша, обстоювана місцевим краєзнавцем В.С. Голобородьком, відпаде. Достовірно, що Омелян Компанієць жив на Росумакивці. Його найменший син Василь (1890 року народження), за словами Г.Д. Компанієць і членів їхнього роду, «пішов у прийми» до Мотрони Пух, яка мешкала в будинку на початку Трудової вулиці. Звідси й походить дана гіпотеза. Зрозуміло, хата, в яку прийшов спадкоємець роду Бодянських, однозначно не може бути їхнім родовим маєтком.



Після того, як 1873 року помер Федір Максимович, будинок і земля перейшли до його дружини Любові Іванівни (кріпаків, напевне, після реформи 1861 року було звільнено, бо коли у 80-х роках XIX століття на квартирі в неї проживав протоієрей Гавриїл Коваленко, їх уже не було) [18;21]. Як свідчать спогади, Любов Іванівна жила на невелику пенсію чоловіка й прибутки від землі.

Доречно зауважити, що 80 років тому, за словами варвинчанки Мотрони Василівни Сушини, на місці будинку Семена Компанійця, родича Бодянських (вулиця Бодянських) стояв великий рублений квадратний будинок, у якому чомусь розміщувався інкубатор (там вирощували молодняк домашньої птиці). Цей будинок М.В.Сушина добре пам'ятала. Він стояв на великій ділянці землі, що тягнеться від вулиць родини Бодянських до Онопрійка. Оце, напевне, й була родова садиба вченого, тобто територія між вулицями Бодянських та Онопрійка.

Зазначу, досить незручною виявилася ситуація з приводу з'ясування місця розташування будинку Бодянського при столичних гостях у ході вшанування 200-річчя від дня народження вченого у листопаді 2008-го. Тож місцевим краєзнавцям необхідно визначитись і подібного не допускати.

1. Азадовский М. О.М.Бодянский. – В кн.: Азадовский М. Белинский и русская народная поэзия. – М., 1948. – С.117-120.
2. Берг Н.В.Воспоминания о Н.В.Гоголе. – В кн.: Берг Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952. – С.499-510.
3. Бодянский Осип Максимович (1808-1877). – БСЭ, 2-е изд., т.5. – М., 1950. – С.367-368.
4. Василенко И.П. О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. – К., Типография Императорского Университета св. Владимира, 1904.
5. Вересаев В. Сочинения в четырёх томах. Т.4. – Гоголь в жизни. – М.: Правда, 1990.
6. Голобородько В.С. Життєвий шлях відомого земляка // Слово Варвинщини. – 20 жовтня 2008. Гончаров І.А.Воспоминания. В университете. – В кн.: Гончаров И.А. Собрания сочинений. Т.7. – М.,1952. – С.244-270.
8. Данілов В.О. Бодяньський і його листування з Максимовичем // Україна, 1927. – Кн. 6. – С.91.
9. Дзига Ярослав. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. – 1962. - №5. – С.191-192.
10. Земенков Б.С. О.М. Бодянский. – В кн.: Земенков Б.С. Гоголь в Москве. – М. 1954. – С.144.
11. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский. – М., Издательство Московского университета, 1956.
12. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – Т.1.1841-1850. – К.: Критика, 2005. – С.217.
13. Мельниченко В. На славу нашої преславної України. Тарас Шевченко і Осип Бодяньський. – М.:ОЛМА Медиа Групп, 2008.
14. Саверська-Лихошва В.В. Бодяньський і Україна // Слово Варвинщини. – 1 листопада 2008. - №84. – С.4, 6.
15. Саверська-Лихошва В.В. Вшануємо славного земляка // Слово Варвинщини. – 18 жовтня 2006. - №80. – С.2.
16. Саверська-Лихошва В.В. Осип Бодяньський. – В кн.: Саверська-Лихошва В.В. Освіта Варвинщини. – Ніжин-Варва, 2008.
17. Саверська-Лихошва В.В. Осип Максимович Бодяньський (1808-1877). – В кн.: Саверська-Лихошва В.В. Варвинщина: історія і сьогодення. – Ніжин-Варва: Аспект-Поліграф, 2006. – С.47-49.
18. Саверська-Лихошва В., Луценко Г. Яка краса: відродження країни! – Варва, 2009.
19. Українські народні пісні в записках Осипа і Федора Бодянських. – К.: Наукова думка, 1978.
20. Франко І. Осип Бодяньський. Твори в 20-ти т. Т.27. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – С.411, 416.
21. Шокало О. Вчений муж із сильним характером // Слово Варвинщини. – 25 жовтня 2008. - №82. – С.2.

Предложенное исследование – первая попытка создания генеалогического дерева семейства известного учёного-филолога, историка и этнографа, профессора Московского университета Осипа Максимовича Бодянского, родственники которого жили в городке Варва бывшей Полтавской губернии.

Публикация будет полезной всем, кто интересуется процессом возвращения забытых имён известных украинцев, вызовет интерес в широкого читательского круга.

The investigation is the first attempt to create a genealogical tree of the family of the famous scientist-philosopher, historian and ethnographer, professor of Moscow University Osyp Maksymovych Bodianskyi, whose family lived in the town of Varva, formerly Poltava guberniya

Our publication will help everybody who is interested in the process of the returning of the well-known Ukrainians' forgotten names, it will also be useful for the average readers

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**ІВАШКІВ В. ХУДОЖНЯ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА
І ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ПАРАДИГМА РАНЬОЇ ТВОРЧОСТІ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША. ЛЬВІВ: ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР ЛНУ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА, 2009. – 448 С.**

Творчій спадщині Пантелеймона Куліша останніми роками щастило на дослідницьку увагу. Поза численними статтями і дрібнішими студіями, найповажнішими здобутками науковців у цій ділянці українознавства слід визнати найперше започатковане Інститутом критики Повне зібрання творів (із якого досі з'явився друком лише перший том листування в упорядкуванні Олесея Федорука), а також книги Євгена Нахліка (насамперед двотомне дослідження «Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, доля». Київ, 2007) і ось тепер – рецензовану працю Василя Івашкова.

Якщо двотомник Євгена Нахліка – це спроба масштабного синтезу сучасного кулішезнавства, що претендує на енциклопедичну всеохопність, то монографія Василя Івашкова – це досвід поглибленого аналізу раннього періоду творчості однієї з центральних і водночас найбільш неоднозначних та найменш знаних постатей української культури XIX століття. Автор сам окреслює спрямування свого дослідження як «джерелознавчо-аналітичне», і текст монографії цілком відповідає цій дефініції. Вектор дослідницької рефлексії тут спрямовано не вшир, а вглиб. Однак об'єднує обидві праці львівських кулішезнавців відповідність високим академічним стандартам, намагання якомога повніше охопити джерельну базу, верифікувати найдрібніші деталі біографії й творчості свого «героя», критично осмислити історіографію проблеми, аргументовано підтвердити, спростувати або коригувати висновки попередніх дослідників.

Попри свою трохи задовгу назву з дещо декоративним уживанням поняття парадигми (яке майже не використовується в тексті самого дослідження як робоча категорія і тому залишається так і не експлікованим), праця Василя Івашкова вигідно вирізняється з потоку літературознавчих монографій академічною ґрунтовністю й скрупульозністю, максимально повним використанням архівних матеріалів, імпліцитною зневагою до псевдотеоретичної фразеології, пустопорожньої ура-патріотичної риторики та поверхового захоплення квазіметодологічними «модами».

За своїм предметно-хронологічним осягом праця Василя Івашкова немовби доповнює відому книгу Віктора Петрова «Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість» (Київ, 1929) аналізом попередньої фази творчої еволюції письменника і таким чином здійснює незреалізований свого часу задум автора «Романів Куліша» опублікувати монографію «Куліш у 40-ві роки».

Книга складається з двох частин. У першій скрупульозно розглянуто всю відому на сьогодні художню прозу П. Куліша 1840–1846 років, зокрема оповідання й повісті так званого «воронізького циклу», малу прозу середини 1840-х років (ідилії «Орися» та «Самое обыкновенное происшествие») та історичні романи «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» та «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Слід відзначити, що аналіз особливостей творчої генези, поезики та художньої семантики цих творів здійснено на підставі ретельного зіставлення всіх доступних редакцій та варіантів текстів (як рукописних, так і друкованих). Цікавими є також спостереження дослідника над динамікою розвитку художнього фольклоризму Куліша-прозаїка – від стилізації до творчого переосмислення

народнопоетичних мотивів, сюжетів та образів в індивідуальній письменницькій практиці.

Другу частину присвячено іншим ділянкам творчої діяльності П. Куліша 1840–початку 1847 років – фольклористиці (насамперед збірникові «Украинские народные предания» та іншим раннім записам і студіям усної народної словесності, що передували «Запискам о Южной Руси»), історіософії (кристалізованій у фольклорно-поетичній епопеї «Україна», прозовій «Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» та публіцистичній «Повести об украинском народе»), початкам публіцистики, літературної критики та мемуаристики (зокрема, таким творам, як «Ответ Г. Сенковскому на его рецензию “Истории Малороссии” Маркевича», «Карманная книжечка для помещиков...», «Знайдений на дорозі лист» та ін.). Цей розділ особливо багатий на використання маловідомих матеріалів з архівних сховищ Києва, Чернігова, Санкт-Петербурга, деякі з яких автор уперше вводить у науковий обіг.

Без претензії на масштабні теоретичні узагальнення чи стильову екстравагантність, позбавлений псевдометодологічних амбіцій, Василь Івашків розважливо й неквапливо розгортає свій науковий дискурс, заглиблюючись у багатий і різноманітний творчий світ молодого Куліша – прозаїка й поета, фольклориста й історіософа, літературного критика і публіциста. І саме завдяки такій – розважливій і неквапливій – науковій рефлексії львівський учений у своїй книзі дає зразок добротного історико-літературного дослідження класичного письменства у його органічних зв'язках з усною словесністю. Такі праці зазвичай не викликають аж надто широкого громадського резонансу, проте саме вони закладають надійні підвалини гуманітаристики, не старіючи з часом і зберігаючи свою наукову значущість для наступних генерацій дослідників. Залишається лише сподіватись, що українське кулішезнавство невдовзі здобудеться на подібні ґрунтовні студії й наступних десятиліть життєтворчості класика у 60-х, 70-х, 80-х, 90-х роках ХІХ століття...

Богдан ТИХОЛОЗ